

TUSSEN LANDVERRAAD EN VADERLANDSLIEFDE

Een beeld van de collaboratie tijdens de Tweede
Wereldoorlog, zoals beschreven in naoorlogs
Noord-Nederlands fictioneel en non-fictioneel proza

door *Rolf Martien Wolfswinkel*

Thesis Presented for the Degree of
DOCTOR OF PHILOSOPHY
in the Department of Afrikaans en Nederlands
UNIVERSITY OF CAPE TOWN
March 1993

The University of Cape Town has been given
the right to reproduce this thesis in whole
or in part. Copyright is held by the author.

The copyright of this thesis vests in the author. No quotation from it or information derived from it is to be published without full acknowledgement of the source. The thesis is to be used for private study or non-commercial research purposes only.

Published by the University of Cape Town (UCT) in terms of the non-exclusive license granted to UCT by the author.

Treachery and treason
there's always an excuse for it
and when I find the reason
I still can't get used to it.

Mark Knopfler. "Private Investigations."
Love over Gold (1983)

...there was nothing disloyal in betrayal provided you
betrayed what you hated and fought for what you loved.

John Le Carré. The Russia House. (1989: 89)

Je moet de vijand leren herkennen. Het kan iedereen
zijn. Maar wat dan nog, zou je kunnen zeggen. Ja, daar
weet ik geen antwoord op.

Armando. Aantekeningen over de vijand. (1988: 80)

UT 839.31 WOLF

93/9903

TUSSEN LANDVERRAAD EN VADERLANDSLIEFDE

Een beeld van de collaboratie tijdens de Tweede
Wereldoorlog, zoals beschreven in naoorlogs
Noord-Nederlands fictioneel en non-fictioneel proza

door *Rolf Wolfswinkel*

Deze studie werd financieel mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Research Committee van de Universiteit van Kaapstad.

Voor Loes, altijd en overal.

Voor Tineke en Jonathan,

omdat ze zijn zoals ze zijn.

Inhoudsopgave

Woord vooraf 7

Inleiding

I	'Goed' en 'fout'	9
II	Fictioneel en non-fictioneel	19
III	Algemeen overzicht	22
	Noten bij de inleiding	27

Hoofdstuk I: Historische achtergrond

I	Geen ander onderscheid	29
II	Aanpassen	31
III	Verzuiling	36
IV	Kritiek op de democratie	38
V	De NSB: Oorsprong en achtergrond	40
VI	Anton Adriaan Mussert	45
VII	De Zeven Provinciën en het Jordaanoproer	49
VIII	Tegenkrachten en toenemende radicalisering	54
IX	De NSB na 1940	58
X	De opportunistische of praktische collaboratie	61
	De Hoge Raad	62
	De ambtenarenwereld en de politie	63
	De gelijkschakeling van de pers	66
	Het bedrijfsleven	68
	De Joodse Raad	70
XI	Samenvatting	72
	Noten bij hoofdstuk I	75

Hoofdstuk II: 1945-1960

I	De eerste generatie	79
II	Waardig en vreugdevol	82
III	De zomer van 1945	85
IV	Verlegen zwijgen	88
V	Wild geworden kleinburgers	91
VI	Dubbelzinnigheid en anecdotiek	95
VII	'Geest' tegen 'barbarij'	99
VIII	Basis-consensus	100
IX	Ontluisterende humor	104
X	Verwarring en chaos	110
XI	Gepassioneerd en compromisloos	114
XII	Twee outsiders	117
XIII	Iedereen de doodstraf	124
XIV	Samenvatting	128
	Noten bij hoofdstuk II	131

Hoofdstuk III: 1960-1970

I	Het Eichmann-proces als waterscheiding	135
II	Redelijke collaborateur	141
III	Harteloze egoïste	143
IV	Getuigen niet nodig	147
V	SS'ers aan het woord	150
VI	'Chassidische bellenblazer'	156
VII	Samenvatting	162
	Noten bij hoofdstuk III	164

Hoofdstuk IV: De jaren-zeventig en -tachtig

I	De verbeelding aan de macht	167
II	Van Engelbewaarder tot Soldaat van Oranje	170
III	Bunkerbouwers en andere economische collaborateurs	173
IV	Vier collaboratieromans	184
V	'Ravage, natuurlijk ravage'	199
VI	Huichelaars met oranjespeldjes	203
VII	De oorlog als verkleedpartij	205
VIII	Samenvatting	213
	Noten bij hoofdstuk IV	215

Hoofdstuk V: Bekentenisliteratuur en getraumatiseerde kinderen

I	Ego-documenten	219
II	De eerste generatie	225
III	Een zieke generatie	239
IV	Lotgenoten	244
V	Dolle Dinsdag en de vlucht naar Duitsland	248
VI	De collaboratie in kinderen	254
VII	Het 'idiotenclubje'	256
VIII	Woest en wanhopig	260
IX	Plaatsvervangende schuld	268
X	Samenvatting	280
	Noten bij hoofdstuk V	289

Slotbeschouwing

I	Thematische ordening	297
II	Chronologische ordening	301
III	Feit en fictie	305
IV	Slot	311
	Noten bij de slotbeschouwing	312

Samenvatting in het Engels 315

Bibliografie 319

Register van persoonsnamen 331

Woord vooraf

Dit onderzoek is voortgekomen uit een belangstelling en betrokkenheid die dateert van ver voor mijn studententijd. Niemand die tijdens de oorlog werd geboren en opgroeide in de jaren-vijftig kan onkundig zijn gebleven van de betekenis die van die vijf jaren is uitgegaan. Er werd steeds over gepraat en over geschreven, maar het fijne ervan werd nooit duidelijk. Dat kwam, zo begreep ik later, door 'goed' en 'fout', maar vooral het laatste.

Een onderzoek van de omvang en tijdsduur als dit kan niet plaatsvinden zonder de hulp en medewerking van velen. Vanaf het moment dat de eerste woorden op papier verschenen, in juni 1988, tot het moment, waarop met een gemengd gevoel van opluchting en spijt, deze laatste woorden worden neergeschreven, heb ik met veel mensen over de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog gesproken. Een aantal deed dat op voorwaarde onbekend te blijven, een voorwaarde die vanzelfsprekend gerespecteerd is.

Wanneer ik hier enkelen van hen bij name ga noemen, is dat in het besef ondankbaar te lijken ten opzichte van hen die ongenoemd blijven. Mijn erkentelijkheid jegens hen zij hier uitdrukkelijk vermeld.

Het onderzoek zou onherroepelijk zijn vastgelopen zonder de vasthoudendheid en het geduld van Chris van der Merwe, supervisor en 'poltergeist', die van tijd tot tijd vriendelijk informeerde hoe het ermee stond. Mijn verlegenheid over het antwoord was een belangrijke stimulans om door te gaan.

In Nederland voerde ik een aantal gesprekken over de collaboratie, waarin ik belangrijke inzichten verwierf. Ik doe niemand anders tekort, wanneer ik zeg dat ik zonder de grote en royaal gedeelde vakkennis van Nanno in 't Veld, die vanaf het begin bij het onderzoek betrokken was, veel langer een dolende in de woestijn zou zijn gebleven. De vele uren in Osdorp behoren tot mijn kostbaarste herinneringen.

Dick van Galen Last, die nooit een moeite teveel was en in zijn enthousiasme de gehele bibliotheek van het RIOD wilde aanslepen, heeft talloze malen 'dingetjes' gevonden, die mij op een nieuw spoor zetten. Zijn enigszins malicieuze gevoel voor humor zorgde daarbij voor tegenwicht.

Ook de gesprekken met Jaap Hofman, Koos Groen, Dick Woudenberg, Gonda Scheffel-Baars, Johannes Houwink ten Cate, Peter Romijn, Kees Greshoff, Hans van Hulst en Gerrit Wolfswinkel verschaften belangrijke informatie en waardevolle suggesties.

De contacten met professionele instellingen als het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, het Letterkundig Museum in Den Haag, de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam en Jagger Library in Kaapstad waren zonder uitzondering prettig en efficiënt.

Tot slot Loes Nas: vriend, vriendin, klankbord, adviseur, secretaresse, eindredacteur, typiste, telefoniste, mee-lezer, speurder en altijd aanwezige vraagbaak, zonder haar was er niets van terecht gekomen. Hoe kan ik haar ooit danken? Laat ik maar zeggen: overal en altijd.

Inleiding

I

'Goed' en 'fout'

Stelling I, behorende bij het proefschrift van Jaap Hofman De collaborateur: Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter, uit 1981, luidt als volgt:

De onmacht van het grootste deel van het Nederlandse volk om daadwerkelijk verzet te bieden aan de Duitse bezetter heeft geleid tot schuldgevoelens, ter bestrijding waarvan de collaborateurs een dankbaar doelwit van projectie boden. Deze omstandigheid is de oorzaak van een overaccentuering van de tegenstelling 'goed' en 'fout' en heeft een nader onderzoek naar de achtergronden van de collaboratie in de weg gestaan.

Het behoort in Nederland jammer genoeg niet tot de wetenschappelijke tradities om, behalve in soms half-badinerende stijl tijdens de promotie zelf, serieus op de stellingen bij een proefschrift in te gaan. Dat is in dit geval dubbel jammer, omdat de inhoud van deze stelling een diepgaande discussie meer dan rechtvaardigt. Wil Hofman hier inderdaad zeggen dat het

schuldgevoel over de eigen onmacht om het de Duitsers tijdens de bezetting meer dan een beetje lastig te maken, geleid heeft tot een situatie waarin de voormalige collaborateurs tot zondebok zijn gemaakt voor eigen falen? Is de woede en verontwaardiging van een groot gedeelte van het Nederlandse volk na 1945 niet meer dan een projectie van het eigen tekort?

Wanneer dat inderdaad hetgene is wat Hofman bedoelt, vindt hij W.F. Hermans aan zijn zijde, die in Houten leeuwen en leeuwen van goud (1979), in een bespreking van De SS'ers (1967) van Armando en Sleutelaar, schreef:

Er is nauwelijks ooit een poging gedaan het verschijnsel van het landverraad objectief te bestuderen. Men heeft de landverraders, NSB'ers enz. van stonde af aan overladen met berispingen en preken, maar na de constatering dat zij slecht en misdadig waren, zich niet verder in de feiten verdiept.¹

Het onderwerp van de hier voorliggende studie is hoe het verraad, in historische en in psychologische zin, zoals dat in de Tweede Wereldoorlog in Nederland is gepleegd, in na-oorlogs fictioneel en non-fictioneel proza is verwerkt.

Daarmee bevindt dit onderwerp zich op niet gemakkelijk toegankelijk terrein, waar het zich beweegt in het niemandsland tussen geschiedenis en literatuur, filosofie en psychologie: hoe komt een mens er toe om verraad te plegen aan zijn land, zijn vrienden, aan zichzelf in laatste instantie?

In dit onderzoek wordt ingegaan op het probleem van de collaboratie, zoals die tijdens de Tweede Wereldoorlog op grote schaal door veel Nederlanders is gepleegd, niet primair vanuit een historische, maar vanuit een literaire vraagstelling. Hiermee bedoel ik niet de manier waarop door schrijvers is gereageerd op de Duitse bezetting en evenmin hoe schrijvers met fascistische sympathieën hun ideeën onder woorden hebben gebracht. Het laatste is onlangs gedeeltelijk gedaan door W.S. Huberts in Schrijver tussen daad en gedachte: Leven en werken van George Kettmann jr. 1898-1970², en door Frank van den Bogaard in Een stoottroep in de letteren: Groot Nederland, de SS en de Nederlandse literatuur (1942-1944)³. Ook is het niet mijn bedoeling om het werk van Adriaan Venema over te doen en te beschrijven hoe 'goed' of hoe 'fout' Nederlandse literatoren zich tijdens de jaren van de Duitse bezetting hebben gedragen.⁴

Uit de publicatie in 1992 van Fout: Getuigenissen van NSB'ers van J.Th.M. Houwink ten Cate en N.K.C.A. in 't Veld⁵, blijkt dat de collaboratie een nog altijd actueel thema is. Het boek is de schriftelijke neerslag van een gelijknamige documentaire die door de TROS-televisie in het najaar van 1992 werd uitgezonden.

De grote studies van W. Warmbrunn (1963) over de collaboratie in het algemeen, N.K.C.A. In 't Veld over de SS (1976), A.D. Belinfante over de Bijzondere Rechtspleging (1978), G. Hirschfeld opnieuw over de collaboratie (1984) en P. Romijn over de 'zuivering' (1989) vormen de achtergrond van dit onderzoek, voor zover het de historische kant betrof.

Op het gebied van beeldvorming in de letterkunde bestaat nog niets. Wel is er Anbeeks studie over de ontwikkelingen in de Nederlandse roman 1945-1960 (1986) en een bundel lezingen van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Onverwerkt verleden? (1985). Het dichtst in de buurt van mijn onderwerp komt Overal sporen (1990) over de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst. Daarin wordt echter behalve aan literatuur ook onder meer aandacht besteed aan architectuur, schilderkunst, speelfilm, cabaret en toneel. Dick Schram geeft in deze bundel in "Taal behoudt de feiten" een overzicht van de voornaamste romans, waarin de verwerking van de oorlog aan de orde is.

De collaboratie was een complex van in elkaar overgaande en met elkaar samenhangende waarden, een van goed naar kwaad verschuivende morele graadmeter. Men sprak bij voorkeur van 'goed' en 'fout'. In dit onderzoek wordt nagegaan hoe na de oorlog schrijvers het gecompliceerde systeem hebben benaderd dat algemeen wordt aangeduid als 'de collaboratie'.

Een preciese omschrijving van het begrippenpaar 'goed' en 'fout' is niet gemakkelijk te geven, afhankelijk als het is van ongrijpbare grootheden als 'visie op de samenleving', 'de plaats die men daarin inneemt' en de vraag of men door gelijkgezinden dan wel andersdenkenden wordt beoordeeld. Het spreekt immers vanzelf dat bijvoorbeeld de beslissing om lid te worden van de NSB in een communistisch of streng-kerkelijk milieu anders beoordeeld zal worden dan in een politiek-liberale omgeving.

Bovendien maakt het ook verschil of die beslissing werd

genomen in bijvoorbeeld 1935 of in 1941. De tijdgenoot had er overigens geen of weinig moeite mee:

Men was goed of fout. Een ander onderscheid bestond er nauwelijks.⁶

'Goed' was iedereen die niet 'fout' was. Andersom gaat deze uitspraak - 'fout' was iedereen die niet 'goed' was - echter niet op. Over 'fout' schrijft Armando in De Straat en het Struikgewas (1988):

De vijand had handlangers. Dat was niet anders te verwachten. Men hield de handlangers van de vijand nauwlettend in de gaten. Zij die op de hand van de bezetter waren noemde men 'fout'. Die is fout, en die, en pas op voor die, die is zo fout als de pest, pas op voor je woorden als je met 'm praat, wees op je hoede, hij verraadt je waar je bijstaat.⁷

Tot zover is alles duidelijk en verschilt Armando's observatie niet wezenlijk van wat we bij Van Lennep zagen. Maar uit het vervolg van bovenstaand citaat blijkt mogelijke verwarring rondom het begrip 'fout':

Maar het was ook weer niet zo dat ze allemaal gevaarlijk waren. Nee. Er waren er die fout waren, maar ze zouden je nooit verraden. Voor die hoefde je nooit bang te zijn, kon je vrijuit praten. Van sommigen werd zelfs gezegd: eigenlijk

*een goeie kerel, maar ja, een idealist. Zo iemand was 'een idealist'.*⁸

Men kon kennelijk fout zijn en toch zichzelf voor een idealist houden. Mogelijk kan dit verklaren waarom velen, die na de bevrijding wegens landverraad zijn veroordeeld, zelf meenden dat hun handelingen door vaderlandsliefde waren ingegeven, te beginnen met Anton Mussert, de leider van de NSB (zie paragraaf VI van hoofdstuk I).

Het is als eerste noodzakelijk om onderscheid te maken tussen landverraad en collaboratie. Het is hier niet de plaats om in te gaan op het veel geringere en subtielere verschil tussen landverraad en hoogverraad: landverraad veronderstelt samenwerking met een buitenlandse vijand, terwijl dat bij hoogverraad niet het geval behoeft te zijn. Daarbij keert men zich tegen de veiligheid van de eigen staat zonder meer.

Landverraad is een ondubbelzinnig begrip: men stelt de belangen van een ander land boven die van het eigen land. De makkelijkst aantoonbare vorm van landverraad is die waarbij men dienst neemt in een of andere militaire of politieke organisatie van dat andere land, zoals in de oorlogsjaren de Duitse krijgdiens van Wehrmacht of SS. In veel andere gevallen zal verraad niet zo makkelijk aan te tonen zijn, met name niet waar men, zoals in het geval van lidmaatschap van de NSB, vol kon blijven houden slechts het beste met het eigen land voor te hebben gehad. Daar betreden we het terrein van de collaboratie;

zoals hierboven al opgemerkt, een gebied vol voetangels en klemmen.

Binnen het begrip 'collaborerend gedrag' moeten daarom gradaties worden aangebracht. Ik noem een aantal voorbeelden:

- de ambtenaar, die na de Duitse inval, de capitulatie van het Nederlandse leger en ook in de jaren daarna op zijn post bleef;
- de politie-agent, die de bevelen van de Duitse overheid bleef gehoorzamen;
- het personeel van de Nederlandse Spoorwegen, dat ervoor zorgde dat Duitse troepen verplaatst konden worden en dat tenslotte ook Joden naar het concentratiekamp Westerbork vervoerde;
- de aannemer, die in opdracht van de Duitsers verdedigingswerken langs de kust aanlegde, tot in Frankrijk toe;
- de toneelspelers, de musici, de schilders en de schrijvers, die zich, om door te kunnen werken, allerlei beperkende bepalingen lieten opleggen;
- de sportlieden, die hun competities gedurende de oorlog gewoon voortzetten, tot de omstandigheden het hun onmogelijk maakten.

De reeks zou eindeloos kunnen worden uitgebreid; het valt allemaal onder de noemer 'collaborerend gedrag', maar het zal geen verbazing wekken dat na de oorlog al deze categorieën vrijuit zijn gegaan, tenzij ergens een grens overschreden was. Een grens tussen passieve en actieve collaboratie, tussen strafbare en niet-strafbare, misdadige en onschuldige, officiële

en niet-officiële collaboratie. Maar wie maakt uit waar en wanneer de grens overschreden wordt?

Voor velen is collaboratie in de eerste plaats een overlevingsstrategie geweest, een middel om in een plotseling abnormale samenleving een schijn van normaliteit te handhaven. Men wist niet beter en kon ook niet beter weten. Bovendien: zelfs als men wel geweten had, hoe men zich moest gedragen, wie had daartoe dan opdracht moeten geven?

Het is mogelijk om binnen deze overlevingsstrategie een schaal van langzaam verglijdende waarden op te stellen, verlopend van accommodatie - men schikt zich min of meer onwillig in wat men als onvermijdelijk ziet - via adaptatie - men past zich noodgedwongen aan en doet wat wordt verlangd - naar coöperatie en collaboratie - de volledige instemming. Aan die kant van de schaal uitgekomen is de stap naar landverraad nog maar klein en snel gezet. Aan de andere kant van de schaal zitten echter nog heel wat 'goede vaderlanders'.

Maar zelfs onder de overduidelijke landverraders, als we daarmee bijvoorbeeld de Nederlandse SS'ers mogen aanduiden, zitten nog heel wat lieden, die door Armando hierboven als 'idealisten' werden omschreven.¹⁰

In 1978 publiceerde A.D. Belinfante zijn omvangrijke studie In plaats van Bijltjesdag, waarin hij onderzoek doet naar de 'Bijzondere Rechtspleging', die na de oorlog een oordeel moest

vellen over een groot aantal gevallen van collaboratie en verraad. De eerste zin ervan luidt:

*De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging is de geschiedenis van de houding van het Nederlandse volk tegenover hen, die gedurende de bezetting als landverraders en na de bevrijding als politieke delinquenten werden aangeduid, en die hier verder met de naam van de grote meerderheid hunner NSB-ers zullen worden genoemd.*¹¹

Daarmee sluit Belinfante aan bij het algemeen gevoel uit de jaren vlak na de bevrijding dat collaboratie en NSB vrijwel identieke begrippen zijn en dat ook landverraad en collaboratie praktisch samenvallen.

Voor alle duidelijkheid: het is in geen enkel opzicht mijn intentie met deze opmerkingen de NSB vrij te pleiten van collaboratie. Dat zou op geen enkele manier in overeenstemming zijn met historische bevindingen. De collaboratie buiten de NSB blijft op die manier echter vrijwel onzichtbaar en het probleem van de collaboratie tot één bepaalde groep geïsoleerd. Inderdaad kan dan de illusie worden volgehouden dat de rest van de bevolking 'goed' was, in overeenstemming met de gedachte dat wie niet 'fout' was, 'goed' was.

Om deze simplificatie te vermijden is het nodig om aan de reeds gemaakte onderscheiden een nieuw onderscheid toe te voegen, namelijk tussen ideologische of principiële en opportunistische

of niet-principiële collaboratie. Het verschil zal duidelijk zijn: in het eerste geval collaboreert men vrijwillig en van harte, in het andere noodgedwongen of om andere redenen. Over de ernst en de mate van de collaboratie kan dit verschil vanzelfsprekend geen uitsluitsel geven en toch is dat na de oorlog gebeurd. Men wilde 'zuivering'. Koningin Wilhelmina had vanuit Londen al duidelijk gemaakt dat er voor landverraders in het 'nieuwe' Nederland geen plaats meer zou zijn. Zuivering betekende voor de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk het aanpakken van NSB'ers en anderen, die zich hadden aangemeld als lid van Duitse organisaties als SS, Wehrmacht, Kriegsmarine en het NSKK (National-Sozialistische Kraftfahrer Korps, chauffeurs, meestal in dienst van het Duitse leger): de ideologische collaborateurs kortom. Het lidmaatschap van een van deze organisaties was natuurlijk gemakkelijk aan te tonen, in ieder geval makkelijker dan de collaboratie van een bakker die brood en gebak voor de Wehrmacht had gebakken. Wat betreft deze laatste vorm van collaboratie heeft men volstaan met het oppakken en berechten van de meest beruchte gevallen uit de wereld van de politie, de kunstenaars, de ambtenaren en het bedrijfsleven, en de rest vrijuit laten gaan.¹²

Voor een groot gedeelte was deze gang van zaken waarschijnlijk onvermijdelijk; het was onbegonnen werk om het morele begrippenpaar 'goed' en 'fout' af te zetten tegen het juridische begrip 'schuld'. Doet men dat toch, dan wordt de ideologische collaborateur in de meeste gevallen zwaarder gestraft, ook wanneer het gaat om een vergelijkbaar delict. Nogmaals, voor het

rechtsgevoel van de jaren vlak na de oorlog was dit geen enkel probleem, maar de verontwaardiging en verbittering van veel collaborateurs na de oorlog wordt er wel begrijpelijker door.

Velen van hen hadden het gevoel dat ze zwaarder gestraft werden dan anderen, gedeeltelijk ook om voor het falen van die anderen te boeten. Des te meer gold dat voor familieleden als vrouw en kinderen, die aan het verraad vaak part noch deel hadden gehad. Een boektitel als Niet de schuld, wel de straf (1982) van een van deze kinderen (Rinnes Rijke alias Piet van Weelden, zie paragraaf III van hoofdstuk V) spreekt in dit opzicht voor zichzelf.

II

Fictioneel en non-fictioneel

Een enkel woord over de gebruikte terminologie: in de titel van het onderzoek is sprake van 'het beeld van de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals beschreven in naoorlogs Noord-Nederlands fictioneel en non-fictioneel proza'. Daarvan is het niet de bedoeling om modieus aan te knopen bij de discussie rond 'fictionaliteit'.

De begrippen 'fictioneel' en 'non-fictioneel' hebben hier slechts de functie aan te geven dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende vormen van literaire bronnen. Voor het doel van dit onderzoek is het traditionele onderscheid naar categorie van geen belang: roman, biografie, autobiografie,

dagboek, geschiedschrijving, het draagt allemaal bij tot beeldvorming. Indien een strenge scheiding zou zijn gehandhaafd tussen literaire en niet-literaire bronnen, zou een afweging behoren plaats te vinden over vragen als: behoort De zaak 40/61 (1962) van Harry Mulisch over het proces tegen Adolf Eichmann tot de literatuur of is het een historische bron; in welke literaire categorie hoort Montyn (1982) van Dirk Ayelt Kooiman thuis, enz.?

Is het fictie of non-fictie, biografie of autobiografie, literatuur of geschiedschrijving? Deze grenzen kunnen hier niet worden getrokken; daar is een ander onderzoek voor nodig.

Ook het gebruik van de term 'Noord-Nederlands' in de ondertitel behoeft enige toelichting. Hoezeer in de letterkunde 'Vlaamse' en 'Hollandse' auteurs ook over één kam mogen worden geschoren, voor dit onderzoek was dat absoluut onmogelijk. De bezetting van België en de Belgische collaboratie zijn dermate anders verlopen dan in Noord-Nederland - denken wij slechts aan de gevolgen van de taalstrijd en de steun die de Vlamingen in deze van de Duitsers verwachtten en in vele gevallen ook kregen - dat een vergelijking alleen maar tot scheefgetrokken conclusies zou kunnen leiden.¹³ Dat is jammer, al is het alleen maar, omdat nu de meest illustratieve 'collaboratie-roman' die in de Nederlandse taal is geschreven - Het verdriet van België van Hugo Claus - buiten beschouwing moest blijven. Het is te hopen dat een onderzoek als het onderstaande ook wordt gedaan voor de Vlaamse literatuur. Waar in de tekst dus sprake is van 'Nederlandse literatuur' of 'Nederlandse schrijvers' dient men nadrukkelijk 'Noord-Nederlands' te lezen.

Hoewel verwijzingen naar historiografische bronnen op veel plaatsen onvermijdelijk zijn, hebben deze bronnen zelf geen onderdeel van dit onderzoek uitgemaakt. Daar schuilt iets tegenstrijdigs in. Ook deze bronnen hebben immers in belangrijke mate bijgedragen aan beeldvorming rond de collaboratie. Denken wij slechts aan de werken van L. de Jong (1969-1991), J. Presser (1965), I. Schöffer (1956) en N.K.C.A. in 't Veld (1976). Het zou het onderzoek echter naar omvang meer dan verdubbeld hebben, reden waarom uiteindelijk besloten is deze buiten beschouwing te laten.

Hetzelfde geldt - *mutatis mutandis* - voor de invloed op de beeldvorming, die is uitgegaan van de grote controverses uit de late jaren-zestig en de jaren-zeventig. Niet alleen rond de vrijlating van eerst de 'Vier', toen de 'Drie' en tenslotte de 'Twee' van Breda¹⁴ en de openbare discussie - in dag- en weekbladen en op de televisie - rond Friedrich Weinreb ontstond grote emotie, ook de 'affaires' rond Willem Aantjes en Pieter Menten, en in mindere mate Joseph Luns, droegen hun steentje bij. Het is nooit onderzocht of de invloed van deze geruchtmakende zaken heeft geleid tot een meer tolerante visie op de collaboratie of dat zij juist geleid hebben tot een verharding van de standpunten. Zowel het een als het ander is denkbaar. Het valt echter buiten het kader van dit onderzoek ook aan dit aspect aandacht te besteden.

Algemeen overzicht

Evenals voor Frankrijk en België, begon voor Nederland de Tweede Wereldoorlog op 10 mei 1940 en eindigde op 5 mei 1945 (dat wil zeggen voor Nederland; Frankrijk en België waren in de tweede helft van 1944 grotendeels bevrijd). Vijftig jaar na dato duren de naweeën ervan nog steeds voort, niet alleen in Nederland, maar ook in beide andere landen.

Dat de discussie over die vijf jaar na vijftig jaar nog steeds niet verstomd is, wordt zeker mede veroorzaakt door het verschijnsel van de collaboratie en de wijze waarop daar na de oorlog mee is omgegaan. De Franse historicus Henry Rousso publiceerde in 1987 Le syndrome de Vichy 1944-198.., waarin hij stelde dat Frankrijk leed aan een neurose, veroorzaakt niet zozeer door de geschiedenis van de collaboratie, maar door de geschiedenis van de herinnering aan de collaboratie. Zijn strikt chronologisch -in vijf hoofdstukken- opgebouwde geschiedenis van die herinnering heeft als hoofdstuktitels: a) *Le deuil inachevé* (De onvoltooide rouw) 1944-1954; b) *Les refoulements* (De verdringing) 1954-1971; c) *Le miroir brisé* (De gebroken spiegel) 1971-1974; d) L'obsession (De obsessie) 1974-198.. I *La mémoire juive* (De herinnering aan de joden) en e) *L'obsession 1974-198..* II *Le milieu politique* (De wereld van de politiek).

Ik noem deze studie hier zo uitgebreid, omdat ik geloof dat, bij alle verschil, het niet overdreven is te stellen dat de

collaboratie, voor Frankrijk wel aangeduid met het beladen woord 'Vichy', ook in Nederland een neurose genoemd kan worden. Zelfs de titels van de hoofdstukken, zij het niet met precies dezelfde datering, zouden kunnen dienen om deze Nederlandse neurose te beschrijven.

In de hierna volgende hoofdstukken wordt een beeld gegeven van die collaboratie, voorzover beschreven in fictie en non-fictie.

In hoofdstuk I wordt gekeken naar de historische achtergronden. Nederland in de jaren-dertig was een argeloos land waaraan de Eerste Wereldoorlog voorbij was gegaan. Neutraliteit en afzijdigheid waren de sleutelwoorden van de buitenlandse politiek. 'Souvereiniteit in eigen kring', het motto van de gereformeerde voorman van de Anti-Revolutionaire Partij, Abraham Kuyper, gold eigenlijk voor heel Nederland. Tijdens de grote economische crisis bleek dat ook al wilde Nederland zich niet met het buitenland bemoeien, ontwikkelingen elders Nederland niet ongemoeid zouden laten.

De verschillende levenbeschouwelijke richtingen -de zuilen- stonden voor de taak een antwoord te formuleren op de uitdaging van communisme aan de ene kant en fascisme/nationaal-socialisme aan de andere. De NSB, de Nederlandse variant van de laatste stroming, geleid door een voormalige ingenieur van Rijkswaterstaat, koesterde enige tijd de illusie echt tot een alternatief voor de vermoeide democratie te kunnen uitgroeien.

In hoofdstuk II staan de eerste vijftien jaar na de bevrijding centraal. Hoe werd zo vlak na de oorlog aangekeken

tegen de gebeurtenissen uit die oorlog in het algemeen en tegen de collaboratie in het bijzonder? In de publiceerdruift en leeshonger van de eerste jaren vinden de vijf jaar lang opgekropte emoties een uitweg. Maar over de collaboratie is men enigszins zwijgzaam. Landverraders waren er geweest, maar dat waren er maar weinig. Al betrekkelijk spoedig echter, eerder dan in de officiële geschiedschrijving het geval zou zijn, begint in de literatuur het besef door te breken dat collaboratie op veel groter schaal is voorgekomen dan men aanvankelijk wilde doen voorkomen. Deze ontwikkeling vindt een eerste hoogtepunt in De donkere kamer van Damokles van W.F. Hermans in 1958.

Hoofdstuk III, dat de jaren 1960-1970 behandelt, begint met de vaststelling dat het proces tegen Adolf Eichmann in Jerusalem velen de ogen heeft geopend voor de 'alledaagsheid' van het kwaad. Wanneer iedereen wel iets van zichzelf of van zijn omgeving in Eichmann herkende, betekende dat dan ook dat in iedereen wel iets van hem zat? Het leidt er toe dat schrijvers zich meer nog dan voorheen in 'het kwaad' verdiepen, culminerend in de publicatie van De SS'ers van Armando en Sleutelaar in 1967. Het boek schokte, niet alleen vanwege de vele rauwe beschrijvingen van frontgevechten, maar vooral omdat de geïnterviewde SS-vrijwilligers zulke doodgewone mensen bleken te zijn. Het werd de schrijvers kwalijk genomen dat ze de interviews hadden gepubliceerd zonder van hun afkeur blijk te geven. In 1969 is het begin van de lange zogenaamde Weinreb-affaire met de publicatie van diens Collaboratie en verzet, waarin de collaboratie nadrukkelijk gespiegeld wordt aan het wegvoeren van meer dan 100.000 Joden uit Nederland.

In hoofdstuk IV - de jaren zeventig en tachtig - wordt gesteld dat na de publicatie van Collaboratie en verzet en de daaropvolgende affaires in de jaren-zeventig rond W.A. Aantjes, Pieter Menten en de dan nog steeds in de strafgevangenis van Breda gevangen zittende Duitsers, de collaboratie nadrukkelijk tot literair thema is uitgegroeid. Niet alleen meer de ideologische samenwerking, die tot dan toe eigenlijk alle aandacht had opgeëist, maar ook de opportunistische collaboratie van bunkerbouwers en moffenhoertjes. Verschillende schrijvers maken een ex-collaborateur tot hoofdfiguur van hun roman. In 1982 komt De aanslag van Harry Mulisch uit, het tot dusver, naar oplagecijfers, meest succesvolle boek over de oorlog. Daarin worden zowel de collaboratie als het verzet als historische grootheden behandeld: 'Iedereen heeft gedaan wat hij heeft gedaan'.¹⁵

In hoofdstuk V wordt aandacht besteed aan de collaboratie vanuit het gezichtspunt van de voormalige collaborateur en diens kinderen, de tweede generatie. Het is een opvallend verschijnsel dat kinderen van ouders die tijdens de oorlog schokkende ervaringen hebben opgedaan, daar, soms na lange tijd, problemen mee krijgen. Dat bijvoorbeeld kinderen van lijdens aan een zogenaamd concentratiekampsyndroom daardoor getekend kunnen zijn, was al tijden bekend, maar dat nu ook kinderen van ex-collaborateurs psychische beschadigingen hadden opgelopen, was een nieuw verschijnsel. In 1981 werd 'Herkenning' opgericht, een hulpgroep voor kinderen van voormalige collaborateurs. In dit hoofdstuk worden enkele van de publicaties uit deze kring nader

geanalyseerd. Wat is hun beeld van de collaboratie van hun ouders, in welk opzicht is hun leven daardoor beïnvloed?

In een slotbeschouwing worden tenslotte enkele conclusies geformuleerd en wordt de vraag gesteld of er, in het licht van het uitgevoerde onderzoek, niet gedacht moet worden aan een vervanging van de emotioneel beladen termen 'goed' en 'fout' door een meer neutrale terminologie. Tevens wordt in deze slotbeschouwing ingegaan op de plaatsbepaling van 'fictionele' bronnen versus 'historische of niet-fictionele' bronnen. Een samenvatting in het Engels sluit het onderzoek af.

Noten bij de inleiding:

1. W.F. Hermans, 1979: 188.
2. W.S. Huberts. Schrijver tussen Daad en Gedachte. Leven en werken van George Kettman jr, 1898-1970. Den Haag, Stichting Bibliographia Neerlandica, 1987.
3. Frank van den Bogaard. Een Stoottroep in de Letteren: Groot Nederland, de SS en de Nederlandse literatuur, (1942-1944). Den Haag, Stichting Bibliographia Neerlandica, 1987.
4. A. Venema. Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. In vijf delen. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1988-1993.
5. Deze getuigenissen kunnen hier slechts genoemd worden. Helaas kan Fout niet in dit onderzoek betrokken worden omdat het boek pas na afsluiting van het onderzoek in mijn bezit kwam.
6. G.L. van Lennep. Verklarend Oorlogswordenboek. 1988: 78.
7. Armando. De straat en het struikgewas. 1988: 180.
8. idem.
9. W.F.Hermans beschrijft het bestaan van deze twee naast elkaar voorkomende realiteiten - de normale en de abnormale - als volgt:

Zo nu en dan keek hij uit het raam en zag dat op straat alles zijn normale gang bleef gaan. Hij goot een scheut heet water op het koffiefilter en keek weer naar buiten. Pratend over de oorlog deden de mensen precies wat ze altijd deden, want ze zouden niet geweten hebben wat ze anders hadden moeten doen, al zei dan ook iedereen dat er oorlog was. De trambestuurders bestuurden de tram, de bakker en de melkboer bezorgden brood en melk..... TOEN weerklonk plotseling een pistoolschot. De mensen op straat bleven stilstaan. Een tweede pistoolschot. De mensen holden weg. Er kwam een politieagent aangerezen op de fiets, een hand aan het stuur, de andere opgeheven met zijn dienstpistool erin. Voortdurend in de lucht schietend maakte hij een rondje, recht voor Alberegt's huis. Toen stak hij het pistool weer bij zich en fietste verder, rechtdoor. Een vreemde stank trof Alberegt's neusgaten en een zacht bruisend geluid kwam tot hem, uit de keuken, naar het scheen. De melk kookt over! (Hermans, 1971: 135).

Dus: 'pratend over de oorlog deden de mensen precies wat ze altijd deden, want ze zouden niet geweten hebben wat ze anders hadden moeten doen.' Zelfs pistoolschoten zijn maar heel even in staat de normale gang van zaken te doorbreken;

al gauw herneemt het leven van alledag zich, wanneer de melk overkookt.

10. In de uit 1967 daterende collectie gesprekken van Armando en Sleutelaar met Nederlandse SS-vrijwilligers komt heel duidelijk naar voren dat een veelheid aan motieven kon leiden tot een keuze om dienst te nemen bij de SS. Idealisme was een daarvan, politieke onbenulligheid een andere, maar zelden was men zich daarbij zelden van landverraad. Om één voorbeeld te geven:

Ik liep die jongens stomweg tegen het lijf. Ze waren in Amsterdam met verlof. Ik liep er bij als een halve schooier, hè. Je voelde je niet prettig. Eten en drinken was er niet veel. Ze zeiden, bij ons is het zo..... Ze zagen er aardig goed uit die jongens. Netjes. Goed gevoed. Nou ja, toen ben ik me domweg gaan melden. Zonder enkele politieke overtuiging. Echt. Helemaal geen politieke overtuiging. Helemaal niet. Ik heb me diezelfde dag nog gemeld. Twee dagen later was ik er al in. Ik heb het thuis niet verteld. (Armando en Hans Sleutelaar, 1967: 429).

11. Belinfante, 1978: 1. Na 625 bladzijden is zijn conclusie over collaboratie en landverraad ontzuiverend:

De mensen zijn veel minder slecht dan men denkt, maar wel veel dommer (1978: 625).

12. In een serie van vijf Cahiers over Nederland in de Tweede Wereldoorlog van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heeft N.K.C.A. in 't Veld twee deeltjes gewijd aan de 'zuivering van het vrije beroep': De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars. Den Haag, 1981.
De zuivering van artsen en advocaten. Den Haag, 1983.
13. Over de gevolgen van de afrekening met de collaboratie in België handelt Onverwerkt verleden: Collaboratie en repressie in België: 1942-1952 van de hand van L. Huyse, S. Dhondt e.a. Leuven, 1991.
14. Zie noot 1 bij hoofdstuk IV.
15. Mulisch, 1982: 220.

Hoofdstuk I

Historische achtergrond

I

Geen ander onderscheid

Het begrip 'collaboratie' - samenwerking, in het bijzonder samenwerking met de vijand - is sinds 1945 zo onlosmakelijk met het begrip 'verzet' verbonden dat het soms lijkt alsof er tussen dit begrippenpaar geen overgangsgebied is geweest. De koppeling is zo vanzelfsprekend dat het de schijn heeft of er geen andere keuze tussen 1940 en 1945 heeft bestaan dan de weg van de collaboratie of die van het verzet en alsof een keuze voor de een automatisch een keuze tegen de ander inhield. Daarbij komt als complicerende factor dat al tijdens de oorlog beide begrippen een sterk emotionele betekenis kregen, waarbij collaboratie als negatief of fout werd beoordeeld en verzet als positief of goed.

Als voorbeeld van deze emotionele lading kan een passage dienen uit de roman Hersenschimmen (1984) van J. Bernlef. Het is een werk waarin een dementerende oude man, Maarten Klein, op zijn leven terugkijkt. De handeling speelt zich af in de jaren zeventig. De oorlogsjaren komen in het boek nauwelijks aan de orde, maar op bladzij 137 zegt de bange en verwarde Klein:

Ik was niet fout. Ik was geen held misschien, maar fout was ik niet. Ik heb geen onderduikers in huis gehad, dat is waar. Ik wou wel maar ik kwam ze nooit tegen. Of ik herkende ze niet op tijd. Of het was te laat...¹

Zelfs zoveel jaren na de oorlog is daar de behoefte aan (zelf)rechtvaardiging, uit angst voor 'fout' aangezien te worden.

De inhoud van de begrippen 'goed' en 'fout' is nooit nauwkeurig omschreven, maar tijdens de oorlog was de betekenis voor iedereen onmiddellijk duidelijk; in de inleiding van dit onderzoek werd al geciteerd uit het Verklarend Oorlogswordenboek (1988) van G.L. van Lennep, waar deze schrijft:

Men was goed of fout. Een ander onderscheid bestond er nauwelijks.²

Van Lennep geeft jammer genoeg niet aan op welke tijd in de oorlog dit gebrek aan nuance betrekking heeft. In de eerste maanden en jaren van de bezetting was collaboratie eerder regel dan uitzondering. Vanaf 1944, toen na de invasie en vooral na Dolle Dinsdag (zie paragraaf V van hoofdstuk V) de Duitse oorlogskansen voortdurend slechter werden, vonden steeds meer mensen de weg naar het verzet, daarmee de sporen van hun eerdere 'aanpassing' zo veel mogelijk uitwissend.

Aanpassen

In dit simpele schema van 'goed' en 'fout' blijven diegenen buiten beschouwing, die er om allerlei redenen voor kozen zich aan te passen, een aanpassing, die met de term 'accommodatie' wordt aangeduid.³ Deze accommodatie kon zijn geïnspireerd door de hoop dat de Duitse bezettingsmacht door inschikkelijkheid, samenwerking en in ruil voor dienstverlening er toe gebracht kon worden af te zien van een al te direct ingrijpen in de Nederlandse samenleving; maar ook onmacht en machteloosheid, onkunde en onwetendheid, angst en onzekerheid speelden een rol in de houding van velen, waardoor zij ertoe kwamen zich bij de situatie neer te leggen en te proberen er maar het beste van te maken. Wie bezat in 1940 de kennis om dergelijke subtiliteiten te onderscheiden en waar had die vandaan moeten komen? Voor een vijandelijke bezetting van Nederlands grondgebied moest men teruggaan tot de Franse Tijd (1795-1813), dus van enige ervaring met landverraad en collaboratie, zoals men die bijvoorbeeld in België gedurende de Eerste Wereldoorlog had opgedaan, was geen sprake.

In de eerste dagen en maanden na de capitulatie bleef men dus doen wat men altijd had gedaan in de hoop dat zich dan vanzelf een oplossing zou aandienen. W.F. Hermans geeft in Herinneringen van een engelbewaarder (1971) aan vanuit welke gedachtenwereld die hoop werd gevoed: de angst voor de chaos, die

het gevolg zou zijn van de gevreesde ineenstorting van het justitiële apparaat en die de macht aan de straat zou kunnen brengen. Sprekend over de mogelijkheid van stakingen in het geval van een Duitse bezetting, zegt de chef van hoofdfiguur Alberegt:

'Wat zou het gevolg zijn? De chaos, meneer Alberegt. En chaos, dat is het wat de rechterlijke macht tot elke prijs dient te voorkomen, onder alle omstandigheden. Waar zouden we aan toe zijn als ook nog de hele onderwereld de kans zou krijgen zijn slag te slaan? Chaos is het einde van alles, dat bent u toch met me eens?'

'Natuurlijk ben ik dat met u eens. Ook onder een buitenlandse bezetting dienen justitie en politie op hun post te blijven.'

De Duitsers zouden er in het tegenovergestelde geval als de kippen bij zijn in die leemte te voorzien, dat lijdt niet de geringste twijfel.'

Angst voor de onderwereld en het vermoeden dat de Duitsers stonden te springen om het burgerlijk apparaat over te nemen, zijn dus, volgens Hermans, belangrijke motieven tot aanpassing geweest. We zien hier een van de eerste en meest frequent genoemde redenen om met de Duitsers tot een of andere vorm van samenwerking te komen; de angst dat het bij eigen werkweigerings alleen maar erger kon worden, omdat de Duitsers en verraders klaar stonden om het land over te nemen. Het is een argument dat we nog vaak zullen tegenkomen.

Bij toepassing van de strengste definitie zou iedere accommodatie eveneens als collaboratie moeten worden omschreven. Daarmee zou het terrein van de collaboratie echter zeer diffuus en onoverzichtelijk worden. Misschien zou dat ook beter zijn: de werkelijkheid is immers altijd ingewikkelder en ongrijpbaarder dan door rubricering en schematisering kan worden omschreven.

Voor het hier bedoelde overgangsg gebied tussen inschikkelijkheid en weigering van medewerking zou de term 'cohabitatie' geschikter zijn dan accommodatie, ware het niet dat deze al voor een ander begrip in gebruik is.⁵

Al eerder, in de inleiding van dit onderzoek, is onderscheid gemaakt tussen ideologische of principiële en opportunistische of praktische collaboratie. In dit hoofdstuk zal aan de hand van een aantal voorbeeldcategorieën dit onderscheid verder worden uitgewerkt. Eerst echter zal de situatie in de jaren-dertig aan bod dienen te komen, in zoverre die jaren als voedingsbodem voor de opkomst van een anti-democratische, autoritaire denkrichting hebben gefungeerd. Dat heeft de ideologische collaboratie van een eigen intellectueel huis voorzien, maar is ook voor de praktische niet zonder betekenis gebleven. De kritiek die vanuit deze hoek werd geuit op de failliete democratie en haar sociale misstanden, werd ook in kringen gehoord voor wie de politieke boodschap verder weinig aantrekkelijks had. Welke uitwerking deze kritiek heeft gehad, is moeilijk in concrete gegevens uit te drukken, maar behoeft daarom niet minder reëel te zijn.

Eerst echter dit: tijdens de bezetting kwam voor vrijwel iedereen, ook voor degene die zich strikt afzijdig wilde houden, het moment dat door of namens de bezettende macht een maatregel, voorschrift of bevel werd uitgevaardigd, waardoor men tot een keuze of standpuntbepaling werd gedwongen. Die keuze kon bepaald worden door een veelheid aan mogelijkheden: afkomst, maatschappelijke positie, persoonlijke karaktertrekken, de vriendenkring en andere individuele factoren. Het is echter lang niet uitgesloten dat ook degene die ervoor koos zich aan te passen, zijn momenten van verzet kende, terwijl anderzijds ook het verzet momenten van aanpassing heeft gekend. Daarnaast zijn beide ook naast elkaar en tegelijkertijd voorgekomen.

Na de militaire capitulatie op 14 mei 1940⁶ was één ding zeker: iedereen stond zelf voor de opgave een modus vivendi met de Duitsers te vinden, want officiële richtlijnen bestonden er niet of nauwelijks. In het uit 1907 daterende Landoorlogreglement werd slechts gesteld dat samenwerking met een bezettende macht geoorloofd was, zolang die bezetter de bestaande wetgeving respecteerde. In 1937 was dit reglement door de Nederlandse regering vervangen door de Aanwijzingen voor ambtenaren, die een richtlijn moesten zijn voor het handelen bij een eventuele bezetting. De algemene strekking was: ambtenaren dienden in het belang van de bevolking op hun post te blijven, zolang zij voor de bevolking iets goeds konden uitrichten en niet van hen zou worden gevergd dat zij voor de vijand belangrijke taken uitvoerden. Hoe dit in de praktijk geïnterpreteerd diende te worden, vermeldden de richtlijnen niet. Later zou blijken dat

veel ambtenaren de Aanwijzingen nooit onder ogen hadden gekregen, omdat afdelingschefs niet de moeite hadden genomen ze te laten circuleren. In ieder geval hadden slechts weinigen nagedacht over een eventuele grens tussen aanpassing en collaboratie.

De Duitsers leken aanvankelijk van plan te zijn zich aan de Aanwijzingen te houden. De pas benoemde Rijkscommissaris Seyss-Inquart zei het met zoveel woorden in zijn eerste redevoering: het tot dan geldende Nederlandse recht zou gehandhaafd worden, de Nederlandse autoriteiten zouden bij het bestuur betrokken blijven en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht zou niet worden aangetast. Bij een dergelijke soepelheid van de bezetter was collaboratie onvermijdelijk, voor verzet ontbrak in die eerste maanden alle aanleiding.

De afwezigheid van een dilemma in het begin van de bezetting wordt geïllustreerd door de reacties in met name het bedrijfsleven en binnen de ambtenarenwereld. Vrijwel onmiddellijk na de aanstelling van Seyss-Inquart plaatsten de Duitsers grote orders bij een aantal Nederlandse bedrijven. Het was duidelijk dat aanvaarding in het belang van het Duitse militaire apparaat zou zijn. Weigeren dus? Dat zou tot werkloosheid, ontslag, faillissementen, wegvoeren van arbeidskrachten, roof van machines, hongersnood en nog erger kunnen leiden. Men accepteerde dus, vanuit de gedachte dat daarmee, behalve het Duitse, vooral ook het Nederlandse belang gediend was. Daarin werd men gesteund door het merendeel van de ambtenaren, die ook van mening waren dat ze op hun post moesten blijven 'om erger te voorkomen'. Op die manier zouden velen half tegenstribbelend meewerken aan het

uitvoeren van door de Duitse overheid afgekondigde maatregelen, ook de allerergste.

III

Verzuiling

In zijn in 1975 verschenen proefschrift De muiterij op De Zeven Provinciën - Reacties en gevolgen in Nederland omschrijft J.C.H. Blom Nederland in de jaren dertig als 'een burgerlijk-verzuilde maatschappij in een crisisperiode'.⁷ Volgens Blom dient het begrip 'burgerlijk' ingevuld te worden met elementen uit de volgende vijf categorieën:

- een kapitalistische wijze van produceren, met de daarbij behorende maatschappelijke klassenindeling van bezittende klasse, middengroepen en arbeiders;
- de parlementaire democratie, inclusief alle kritiek daarop;
- de nadruk op orde en gezag, waarbij de communis opinio was dat er een, door God gewilde, natuurlijke ordening bestond;
- het 'nationale' element, zoals dat tot uiting kwam in de trits God-Nederland-Oranje - overigens wijst Blom er nadrukkelijk op dat het hier niet gaat om een agressief, chauvinistisch nationalisme, maar om een 'bezonken tevredenheid over de uniekheid en voorbeeldigheid der Nederlandse samenleving'⁸ -;

- en tenslotte de codex van regels en normen, die het begrip 'fatsoenlijk' inhoud geven, maar waarbij in ieder geval standsgevoel, eerbied voor tradities en een zekere verdraagzaamheid hoorden.

Wat betreft het begrip 'zuil' volsta ik met te verwijzen naar de bespreking die Blom er aan wijdt⁹ en de vaststelling dat iedere bevolkingsgroep zijn eigen subcultuur kende, met een eigen partij, eigen krant, eigen omroep, eigen scholen, eigen sportorganisaties, eigen jeugdbeweging en eigen jargon. Schöffner stelt dan ook vast:

Zo sterk was dit (het gevoel tot een bepaalde groep te behoren - R.W.), dat men slechts één minuut met iemand hoefde te spreken of men wist dat die ander christelijk, rooms, liberaal of socialist was. ¹⁰

Het is niet overdreven om aan te nemen dat voor de meeste Nederlanders de wereld niet groter was dan het referentiekader van de eigen zuil. Het parlement vormde daarvan de afspiegeling: de Rooms-Katholieke Staats Partij, de Anti-Revolutionaire Partij, de Christelijk Historische Unie, de liberale Vrijheidsbond en Vrijzinnig Democratische Bond, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, om alleen maar de voornaamste politieke partijen te noemen. Daarnaast waren er die zich, om welke reden dan ook, binnen de genoemde partijen niet thuis hadden gevoeld en eigen partijen hadden opgericht, die op hun beurt vrijwel onmiddellijk het karakter van een (mini-)zuil hadden aangenomen. De

Staatkundig Gereformeerde Partij, het Gereformeerd Politiek Verbond, de Communistische Partij Nederland, maar ook de NSB (zie onder) zijn daarvan voorbeelden. Aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 (100 zetels) namen maar liefst 55 kieslijsten deel, waartoe de NSB nog niet eens behoorde. Mussert c.s. wilden (nog) niet meedoen met het parlementaire spel; zij zagen het parlement als het bankroet van de liberale democratie. Om die reden was Mussert ook altijd verontwaardigd wanneer iemand de NSB een partij noemde. Hij had juist voor het dynamischer 'Beweging' gekozen, om aan te geven dat hij radicaal wilde breken met het stagnerende politieke bedrijf in Den Haag. Geen van de verzuilde partijen was namelijk in staat een meerderheid te behalen. Daardoor kon een regering pas tot stand komen na moeizaam formatie-overleg, een gepuzzel en geschuif waarin op allerlei gebieden compromissen waren geboden en iedere politieke beslissing het resultaat was van omzichtig manoeuvreren. In haar ongenoegen over en kritiek op 'Den Haag' stond de NSB overigens lang niet alleen.

IV

Kritiek op de democratie

Het is gebruikelijk om aan het sociaal-economische klimaat van de jaren-dertig de kwalificatie 'crisisjaren' te geven. Men denkt daarbij in de eerste plaats aan de economische depressie, die het gevolg was van de krach op de New Yorkse effectenbeurs

in oktober 1929. Deze depressie was internationaal van karakter en trof Nederland niet veel meer of minder dan andere landen. Het is hier niet de plaats om in te gaan op de oorzaken van deze ineenstorting van de internationale handel, maar de ontwrichtende gevolgen ervan grepen, behalve in het economische verkeer, ook diep in in het sociale leven en in het politieke denken van veel Nederlanders.

Bij het begrip 'crisisjaren' komen beelden voor ogen van lange rijen stempelende werklozen, armoedige arbeidersbuurten, doffe kindergezichtjes, de ingenieur op de tram; minder zichtbaar, maar even typerend: dalende lonen, aanpassingspolitiek, vermindering van het aantal huwelijken, het vasthouden aan de 'gave gulden', teruglopend geboortecijfer. De achtereenvolgende regeringen zagen zich met een probleem van ongekende omvang geconfronteerd; armoede was er altijd geweest, dat was niets nieuws, maar op deze schaal en van deze duur, daar had het liberaal-georiënteerde, negentiende-eeuwse denken geen antwoord op.

Het ideaal van deze denkrichting was voor wat de economie betreft een sluitende staatshuishouding. Bij minder inkomsten moest er minder worden uitgegeven, zo luidde het traditionele antwoord bij een neergaande conjunctuur. Bezuinigen dus, onder meer door kortingen op lonen en salarissen, maar ook door ontslagen en werktijdverkortingen. Het is niet onbegrijpelijk dat door het falen van regering en bedrijfsleven om de mensen aan het werk te houden, de bereidheid bij velen toenam om hun stem - uit rancune vooral - eens aan andere politieke partijen te geven dan men gewoon was te doen.

Naast berusting en apathie zien we derhalve een opkomst van extremistische partijen, zowel ter linker- als ter rechterzijde van de vertrouwde namen en gezichten. Veel meer dan een voorbijgaande manie is dit niet; zodra na de onvermijdelijke devaluatie van de gulden in 1935 het economisch klimaat iets beter wordt, verliezen anti-democratische partijen weer veel van hun aanhang: de NSB bijvoorbeeld, die bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 ruim 8% van het totaal aantal stemmen behaalde, zakte bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 terug naar 4%. Overigens had daar de zich steeds meer op het Duitse nationaal-socialisme richtende politiek van de NSB ook veel mee te maken.

V

De NSB: Oorsprong en achtergrond

Naar de mening van veel Nederlanders waren in de oorlogsjaren de letters NSB synoniem aan landverraad. In De laatste tijd: geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw (1987), onder redactie van P. Luykx en N. Bootsma, wijst A.A. de Jonge op het merkwaardige feit dat de geschiedschrijving over de NSB vrijwel uitsluitend in handen is van buitenstaanders en tegenstanders van de partij. Vanuit NSB-kringen zelf is er, op één uitzondering na, niet aan geschiedschrijving gedaan.¹¹

In de nu volgende paragrafen zal aandacht besteed worden aan de vraag of de bovengenoemde gelijkstelling van NSB en

landverraad terecht is. Daarbij dient te worden bedacht dat toen Nederland bij de oorlog betrokken raakte - op 10 mei 1940 -, de NSB een partij met een ruim achtjarig bestaan was. In die periode was van landverraderlijke activiteiten geen sprake, sterker nog de partijleiding zag de partij als hoedster van allerlei oud-vaderlandse deugden en tradities. Voor een goed begrip van de NSB en haar geschiedenis is het derhalve nodig om in de ontwikkeling van de partij een tweetal cesuren aan te brengen. De eerste is voor en na 1935/36: de tijd van het electorale succes, waarna de partij steeds meer het voorbeeld van de Duitse zusterpartij probeerde na te bootsen, met averechtse gevolgen. De tweede is na mei 1940.

Op maandagavond 14 december 1931 werd in een zaaltje van de Christelijke Jonge Mannen Vereniging (C.J.M.V.) aan het Domplein in Utrecht de Nationaal Socialistische Beweging opgericht; de eerste stap van een ontwikkeling die in de jaren voor 1936 de partij zou doen uitgroeien tot een vergaarbak van alle on- en anti-democratische krachten in Nederland, culminerend in de Provinciale Statenverkiezingen van 1935, toen de NSB ruim 8% van de uitgebrachte stemmen verwierf; die in de jaren daaropvolgend de beweging in een steeds groeiend isolement zou brengen vanwege haar toenemende identificatie met het nationaal-socialisme in Duitsland, hoezeer ook de leider, ir. A.A. Mussert, krampachtig bleef proberen aan dat nationaal-socialisme een eigen Nederlands gezicht te geven; en die tenslotte, na de Duitse inval van 10 mei 1940, geleidelijk zou leiden naar het pad van collaboratie en, zeker voor een aantal van de leden, landverraad.

Er waren die eerste avond twaalf mensen aanwezig, waarvan er zich, naast de initiatiefnemers Anton Mussert en Cornelis van Geelkerken, die zichzelf de 'stamboeknummers' 1 en 2 gaven, vier als lid meldden.

Over de geschiedenis van deze Nationaal-Socialistische Beweging is betrekkelijk veel gepubliceerd, niet omdat de NSB de eerste in zijn soort was, maar omdat deze beweging groter en belangrijker is geworden dan al zijn voorgangers gezamenlijk.¹²

Van de vele splintergroeperingen die aan de NSB voorafgingen of er tegelijkertijd mee concurreerden, is er nooit één in geslaagd een kamerzetel te verwerven. Dat heeft niet alleen te maken met hun onnederlandse, vaak op het italiaanse fascisme gebaseerde idealen, maar vooral met onderlinge naijver. Iedere groepering had zijn eigen fascistische variant en zo waren er

*in de loop der jaren studeerkamerfascisten, indiaantjesfascisten, oudliberale fascisten, proletarische fascisten geloofsovertuigde fascisten, edelfascisten en synthetische fascisten, georganiseerd in een slordige veertig partijen en verbonden, die het alleen in het negatieve eens waren: wat er nu was deugde niet.*¹³

Van de Rapaille-partij van Erich Wichman, het Verbond van Actualisten van Hugo Sinclair de Rochemont, het Vaderlandsch Verbond, het Verbond van Nationalisten, De Bezem-groep, het Verbond van Dietse Nationaal-Solidaristen (Verdinaso), de Nationale Unie en Zwart Front tot de Nationaal-Socialistische

Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP) aan toe, het ging steeds om verwaarloosbare aantallen. Tot de oprichting van de NSB. Dat is de reden dat de eerste zin van het boek In plaats van Bijltjesdag van A.D. Belinfante over de manier, waarop na de oorlog recht is gesproken over de voormalige collaborateurs, kan luiden:

*De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging is de geschiedenis van de houding van het Nederlandse volk tegenover hen, die gedurende de bezetting als landverraders en na de bevrijding als politieke delinquenten werden aangeduid, en die hier verder met de naam van de grote meerderheid hunner NSB-ers zullen worden genoemd.*¹⁴

'Landverraders', het is een welhaast ironische constatering: immers in de ruim acht jaren tussen de oprichting van de partij en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was er nauwelijks een partij te vinden met een nationalistischer jargon dan de NSB. In april 1933 werd herdacht dat vierhonderd jaar eerder Willem van Oranje was geboren. Er werd een Comité van Aanbeveling voor de feestelijkheden in Delft opgericht en niemand vond het eigenaardig dat de leider van de NSB werd uitgenodigd om in dat comité zitting te nemen, naast illustere figuren als dr. H. Colijn, de minister-president, de historici Gerretson, Geyl en Brugmans en literatuurcriticus dr. P.H. Ritter jr. Een beschuldiging van landverraad zou ridicuul hebben geklonken. De leider van de beweging, Anton Mussert, omschreef zichzelf geregeld als een uitnemend vaderlander en vurig Oranje-

aanhanger.¹⁵ Daarvan had hij trouwens ook al voor de oprichting van de NSB blijk gegeven.

Een enkele opmerking over Musserts gebruik van het woord 'nationaal-socialistisch' als voorvoegsel bij zijn beweging. Zeker heeft hij daarbij het voorbeeld voor ogen gehad van de gelijknamige Duitse partij van Adolf Hitler, die juist in deze jaren begon uit te groeien tot een echte massapartij. Zo was bij de Rijksdagverkiezingen van september 1930 de NSDAP van 12 op 107 zetels gekomen. Maakt het gebruik van het voorvoegsel 'nationaal-socialistisch' Mussert tot een nazi en bestemde het hem voor tot collaboratie, toen de Duitse legers Nederland binnenvielen, zoals later door velen gedacht en beweerd is?

Naar eigen zeggen had Mussert van politiek niet veel verstand - zo heeft hij Mein Kampf nooit gelezen¹⁶ -, maar hij voelde zich fascist. Fascistische partijtjes waren er echter in Nederland al genoeg, vond hij. Bovendien dacht hij dat 'het woord nationaal-socialisme in Nederland en Duitsland ongeveer hetzelfde begrip dekte'. Later zou hij toegeven dat hij er beter aan gedaan zou hebben om te spreken over 'Nederlands socialisme' of 'volkssocialisme'. Maar toen was het inmiddels 1945 en stond Mussert voor de rechter op aanklacht van landverraad.

Anton Adriaan Mussert¹⁷

Anton Adriaan Mussert werd geboren op 11 mei 1894 als het vierde kind van de hoofdonderwijzer van de openbare lagere school in Werkendam, een plattelandsdorp in het land van Heusden en Altena - het waterrijke gebied tussen de provincies Utrecht, Zuid-Holland en Noord-Brabant -. Hij groeide op in een gezin en een omgeving, waarin gezag, of dat nu van God, de landsregering of de vader des huizes afkomstig was, als het centrale element in het leven werd beschouwd. Deze getrouwheid aan het gezag, gesymboliseerd door het huis van Oranje, werd in huize Mussert gekoppeld aan die andere traditioneel-hollandse deugden, namelijk spaarzaamheid, ijver en fatsoen.

Na de lagere school, bezocht Anton ('Adje') de Rijks-HBS in Gorinchem, waar hij in 1912 het eindexamen behaalde. Evenals zijn oudere broer Jo wilde hij beroepsofficier worden, niet, zoals deze bij de landmacht, maar, meer in de vaderlandse traditie, bij de marine. Hij werd echter afgekeurd vanwege zijn geringe lengte. Toen besloot hij weg- en waterbouwkunde te gaan studeren aan de Technische Hogeschool te Delft. Begin januari 1913 overleed zijn vader. Mussert had hem een grote verering toegedragen en geraakte door zijn dood in een diepe depressie. Bij Meyers¹⁸ vinden we dat hij zelfs aan het eind van zijn leven zijn vader nog steeds zijn beste vriend noemde. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meldde hij zich als vrijwilliger, maar

verder dan tot korporaal bij de vestingartillerie zou hij het niet brengen. Een ernstige nierziekte zorgde ervoor dat hij voortijdig werd afgekeurd. Thuis werd hij verpleegd door een zuster van zijn moeder. De 38-jarige Maria ('Rie') Witlam en de 18 jaar jongere Anton vatten een diepe genegenheid voor elkaar op en traden ondanks allerlei bezwaren - vooral Anton's moeder had moeite met de gedachte aan een zuster/schoondochter en een zoon/zwager - in 1917 met elkaar in het huwelijk. In 1915 had hij zijn studie in Delft hervat, in 1918 slaagde hij cum laude voor het examen civiel ingenieur.

Via een baan bij Rijkswaterstaat kwam hij in 1920 te werken bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht. Hij was een bekwaam ingenieur; verscheidene van zijn ontwerpen zijn ongewijzigd uitgevoerd. Deze bekwaamheid doet A.A. de Jonge in Het nationaal-socialisme in Nederland (1968) opmerken:

Had hij zich maar bij zijn leest gehouden! Doch dat deed Mussert nu juist niet.¹⁹

De reden dat de jonge Mussert zich niet bij zijn leest hield, was het zogenaamde 'Belgische Verdrag'. In 1925 sloten Nederland en België een overeenkomst, die erop neerkwam dat Antwerpen via een kanaal werd verbonden met de Rijn en zo met het Duitse achterland. Een grote klap voor met name Rotterdam, dat zijn concurrentiepositie ernstig bedreigd zag. Mussert, de waterstaatman, kon niet aanvaarden dat het vaderland de eigen belangen zo slecht behartigde en begon een buiten-parlementaire

actie. Hij richtte het Nationaal Comité op en werd er zelf secretaris van.

Met een mengeling van waterstaatkundige, financiële en politieke argumenten slaagde hij erin voldoende stemming tegen het verdrag te kweken om het, nadat het in de Tweede Kamer was aangenomen, door de Eerste Kamer te laten verwerpen. De minister van Buitenlandse Zaken, jhr.mr.dr. H.A. van Karnebeek, trad af. Wellicht dat het succes van deze actie Mussert ervan heeft overtuigd dat hij ook als politiek leider van een partij voor nationaal réveil een goed figuur zou slaan. Interessant is dat hij in het comité samen werkte met onder anderen Cornelis van Geelkerken, met wie hij later de NSB zou oprichten, en mr. J. Zaaier, die in 1946 de doodstraf tegen hem zou eisen.

In hetzelfde jaar - 1927 - dat het Belgisch Verdrag werd verworpen, werd Mussert benoemd tot hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaat. Daarmee had zijn kortstondige carrière in de landelijke politiek ten einde kunnen zijn. Zelf verklaarde hij tenminste:

Ik dacht er niet meer aan mij in de politiek te begeven en stortte mij met inspanning van al mijn krachten op de zee van werk welke mij wachtte.²⁰

Desondanks liet de gedachte aan een nationale opwekkingsbeweging hem niet los; steeds meer was het hem duidelijk geworden dat het vaderland in grote nood verkeerde, maar dat het klimaat van défaitisme en uitzichtloosheid door de zittende politieke partijen niet doorbroken kon worden. Ze maakten immers zelf deel

uit van die apathie. Mussert was ervan overtuigd dat door het falen van de democratie het land onherroepelijk afgleed naar het communisme. Deze opvatting was na 24 oktober 1929 - het dieptepunt van de val van de New Yorkse effectenbeurs - niet origineel, maar min of meer gemeengoed bij - vooral - de kleine burgerij, waartoe Mussert qua afkomst en aanleg behoorde. In zijn Verantwoording, geschreven in 1945 na zijn arrestatie, verklaarde hij:

Ons volk moest weer leren nationaal te zijn. Zoiets als het Belgisch Verdrag zag ik als gebrek aan nationaal zelfrespect. Sinds 1918 was dit systematisch ondermijnd op elk gebied. De nationale geest moest worden opgebouwd weer van onder af aan. Een nationaal réveil was noodzakelijk. Daartoe is de NSB opgericht.²¹

In het bovenstaande is iets dieper op het leven van Anton Mussert ingegaan, niet omdat hij over een uitzonderlijke persoonlijkheid beschikte, maar juist omdat hij daarover niet beschikte. Het feit dat hij in de ogen van veel Nederlanders zo 'gewoon' was, maakte hem in diezelfde ogen aantrekkelijk. Het gaf hem als het ware iets fatsoenlijks en vertrouwds. Het kan echter tevens verklaren waarom een echte leiderscultus rond zijn persoon nooit van de grond heeft willen komen. Daarvoor ontbrak het hem aan voldoende bezieling en uitstraling.

Vanaf de oprichting van de NSB valt het openbare leven van Mussert samen met dat van zijn Beweging. Met de tenuitvoerlegging

van het tegen hem geëiste doodvonnis op 7 mei 1946, hield ook de NSB op te bestaan. Het was een roemloos einde van de man, en van zijn beweging.

VII

De Zeven Provinciën en het Jordaanoproer

Het onverwacht grote succes van de NSB in 1935 kan, afgezien van de malaise waarin velen verkeerden, niet losgezien worden van twee gebeurtenissen, die afzonderlijk en in samenhang menig Nederlander diep hebben geshockeerd. In alle onzekerheid en bij alle ellende was eerbied voor het gezag een van oudsher hoog-aangeschreven eigenschap; zaken als revolutie, munitie en stakingen werden door grote groepen in de samenleving als onfatsoenlijk en onnederlands beschouwd. Het is geen toeval dat de enige revolutie die we in de vaderlandse geschiedenis als zodanig aanduiden, bekend is geworden samen met het epitheton 'fluwelen' (1795), terwijl de enige authentieke omwenteling, die van 1581, tot zeer recent altijd 'de opstand tegen Spanje' werd genoemd. Het is alsof het gebruik van de woorden 'fluwelen' en 'opstand' het ongeoorloofde van het begrip revolutie iets afzwakt en het gewelddadige karakter iets verzacht.

In februari 1933 deed zich in Nederlands-Indië een gebeurtenis zonder precedent in de Nederlandse geschiedenis voor: na enkele kort op elkaar volgende salaris-kortingen was de stemming onder het lagere marinepersoneel dermate verslechterd

dat in Soerabaja ongeregelheden uitbraken en het op het pantserschip Hr.Ms. De Zeven Provinciën zelfs tot een regelrechte munterij kwam. Het schip lag voor anker op de rede van Oleh-leh op Noord-Sumatra en de meeste officieren, inclusief de kapitein, bevonden zich aan de wal, toen in de loop van de avond van de vierde februari een aantal schepelingen kans zag zich te bewapenen. De aan boord gebleven officieren werden opgesloten en het schip voer weg, al snel achtervolgd door de kapitein en officieren in een haastig georganiseerd ander schip.

Vijf dagen voeren beide schepen achter elkaar langs de kust van Sumatra, tot ze op de tiende februari in Straat Soenda, bij Java, aankwamen en een Dornier-vliegboot een bom op De Zeven Provinciën gooide. 23 Bemannings-leden kwamen om het leven. De verontwaardiging in Nederland was groot, niet over het gooien van de bom, maar over het feit dat bij een zo oer-nederlandse instelling als de marine munterij mogelijk was gebleken.

In dezelfde week, namelijk op 7 februari, had minister van Buitenlandse Zaken F. Beelaerts van Blokland bij ontwapenings-besprekingen in Genève tegen het gooien van bommen in oorlogstijd gestemd. Zijn uitleg dat het hier ging om een intern-nederlandse aangelegenheid, waarin de Volkenbond geen zeggenschap had, vond echter allerwegen begrip en instemming. Behalve bij de linkse partijen, die meenden dat een verbod op het afwerpen van bommen in oorlogstijd automatisch inhield dat ze ook in vreedstijd niet gegooid mochten worden. Voor veel mensen waren die partijen echter de morele hoofdschuldigen, omdat zij voortdurend het nationale gezag hadden ondermijnd en het internationale prestige van Nederland als koloniale mogeheid wilden schaden. Volk en

Vaderland, het weekblad van de nog jonge NSB, maakte zich tot tolk van vele goede vaderlanders, toen het op 11 februari 1933 schreef: 'Wat in Indië is gebeurd, is het gevolg van het werk van de marxistische sloopers onzer volksgemeenschap'.

Men moet altijd voorzichtig zijn met het interpreteren van cijfers, maar het lijkt waarschijnlijk dat de spectaculaire groei van het ledental van de NSB in 1933 mede veroorzaakt is door verontwaardiging over de mouterij, naast de invloed van andere gebeurtenissen als bijvoorbeeld het aan de macht komen van Hitler in Duitsland.²²

Nog erger werd het burgerlijk-verzuilde Nederland geschokt door de gebeurtenissen van ruim een jaar later in Amsterdam en elders, gebeurtenissen die gemeenlijk worden aangeduid als het Jordaan-oproer, maar zich in feite in de hele stad hebben afgespeeld, terwijl zich ook in Rotterdam, Den Haag en een aantal andere plaatsen ongeregelde heden hebben voorgedaan. De oorzaak was ook nu een verlaging, deze keer van de uitkeringen aan werklozen, de zogenaamde steun. In juni 1934 was deze gemiddeld fl. 12,72 per week, met ingang van 1 juli werd dat fl. 11,51, een bezuiniging van bijna 10 % op een uitkering, waar eigenlijk al geen cent meer af kon. De verlagingen leidden tot een hevig sociaal conflict in de eerste week van juli. Relletjes gaven aanleiding tot enkele arrestaties, die op hun beurt weer nieuwe relletjes veroorzaakten. Het politie-optreden, waarbij ook geschoten werd, zorgde voor een escalatie, die de Jordaan tot een belegerde vesting deed uitgroeien: barricades van straatstenen, huisraad en dwars over de weg liggende vrachtauto's, de bruggen

opgehaald en onklaar gemaakt, plundering en brandstichting werden beantwoord met het inzetten van infanterie in pantservoertuigen en marechaussee (in Amsterdam al gauw aangeduid als 'liefdezusters') met de bajonet op het geweer. Dit beeld vinden we tot in de letterkunde terug. Zo bijvoorbeeld bij Theun de Vries:

De politie voerde in die dagen de ene charge na de andere uit, de pantsermonsters kropen met gespitste, zoekende vuurmonden rondom de Jordaan.²³

De onrust duurde ruim een week. De directe gevolgen waren zeven doden en honderden gewonden, terwijl er eveneens honderden gearresteerden waren. De indirecte gevolgen waren echter van langere duur en ernstiger van aard; foto's van politie-agenten die deuren van woningen opentrapten en van marechaussee te paard, die op mensen schoten en arrestanten opbrachten, zouden het beeld van de politie nog lang bepalen en ook voor de mannen in uniform zelf een onaangename herinnering blijven. In De aanslag uit 1982 gebruikt Harry Mulisch het om de collaboratie van politie-agent Fake Ploeg door diens zoon te rechtvaardigen:

Voor de oorlog heeft hij ook mensen van huis gehaald, en toen wist hij ook niet, wat daarmee gebeurde. (...) Het moest anders worden in Nederland, het mocht nooit meer worden zoals vroeger onder Colijn, toen hij op arbeiders moest schieten.²⁴

Men associeerde zulke taferelen gewoonlijk met Berlijn, Parijs of Madrid, maar nu had men gezien dat het ook mogelijk was in de straten van Amsterdam en andere plaatsen in Nederland. Niet veel mensen zullen zich gerealiseerd hebben dat dit nog maar kinderspel was vergeleken met wat zou komen.

Tot de nasleep van munitierij en oproer behoorden maatregelen als het verbieden van bepaalde linkse publicaties (het communistische blad De Tribune) en werden in een aantal rechtszaken strenge straffen opgelegd. In januari 1933 was het aan militairen verboden lid te zijn van zogenaamde 'particuliere weerbaarheidsorganisaties' (dit sloeg onder andere op de WA, de paramilitaire knokploeg van de NSB), in maart van dat jaar werd ook het lidmaatschap van de NSB zelf voor militairen verboden. Dit leidde tot de uittocht van enkele honderden militairen uit de partij.

In september 1933 werd het zogenaamde uniformverbod afgekondigd, waardoor NSB-propagandisten niet langer het zwarte hemd in het openbaar mochten dragen. In combinatie met deze en andere, eerdere verbodsbepalingen leek Nederland door het eind 1933/begin 1934 afgekondigde verbod voor ambtenaren om lid te zijn van de NSB, de communistische partij, en enkele andere extremistische partijtjes, op weg een autoritair geregeerd land te worden. Door dit zogenaamde ambtenarenverbod werden veel NSB'ers voor de keuze gesteld om of hun baan als ambtenaar of het NSB-lidmaatschap op te geven. Mussert en Van Geelkerken (het tweede lid en secretaris van de NSB)²⁵ besloten voor de politiek te kiezen, wat propagandistisch de NSB geen windeieren heeft gelegd. Het bezorgde beiden een aureool van martelaarschap: wie

in de moeilijke crisisjaren een veilige baan opgaf voor een politiek ideaal moest wel door zeer nobele en onbaatzuchtige motieven worden gedreven. 'In de toekomst zal ik met potlood en pen mijn brood trachten te verdienen', zei Mussert parmantig op een partijbijeenkomst in het Concertgebouw in Amsterdam.²⁶ Dat zowel Mussert als Van Geelkerken in ruime mate door de partij schadeloos werden gesteld, werd niet aan de grote klok gehangen. Uit partijkringen en ook wel van daarbuiten regende het huldeblijken en -telegrammen; de afdeling Hilversum bijvoorbeeld schonk een auto.

VIII

Tegenkrachten en toenemende radicalisering

Het grootste succes van de NSB - de bijna 8% van het totaal aantal stemmen bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 - werd niet het begin van een snelle uitbouw van de beweging, zoals men in het Hoofdkwartier in Utrecht optimistisch meende, maar het begin van een teruggang: bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 zakte het stempercentage naar 4.22%, bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1939 naar 3.89%. Een gang van zaken die ook in de ontwikkeling van het ledental weerspiegeld wordt: op 1 januari 1934 telde de NSB 21.000 leden; 1 januari 1935 33.000; 1 januari 1936 52.000; 1 januari 1937 48.000; 1 januari 1938 39.000 en 1 januari 1939 37.000 leden. Beide gegevens wijzen in dezelfde richting, namelijk dat na een eerste opgang tot 1935/36 een teruggang begint, die zich rond 1939 stabiliseert op ongeveer 4%

van het aantal stemgerechtigden en tussen de 35.000 en 40.000 leden.²⁷

De oorzaken van deze terugloop en daaropvolgende stabilisering zijn te herleiden tot twee factoren: toenemende radicalisering van de NSB zelf en toenemende bestrijding van buitenaf. Om met het laatste te beginnen: in juni 1935 was 'Eenheid door Democratie' opgericht, een progressief-liberale actiegroep, waarvan onder anderen de historicus Pieter Geyl en de latere minister-president W. Schermerhorn deel uitmaakten, in 1936 gevolgd door het 'Comité van Waakzaamheid' naar het voorbeeld van de Franse 'comités de vigilance'. In dit comité werkten communisten als de historicus Jan Romein samen met niet-communisten als de schrijver Menno ter Braak.

Beide groepen gaven brochures uit en hielden vergaderingen, waarbij gewaarschuwd werd tegen het gevaar van het fascisme en het principieel onnederlandse karakter ervan. Grote indruk maakten ook de inhoud van een herderlijk schrijven van de rooms-katholieke bisschoppen in 1936, waarin werd gesteld dat aan NSB-leden de sacramenten niet toegediend mochten worden, en een besluit van de Gereformeerde Synode uit hetzelfde jaar, dat bepaalde dat NSB-ers niet langer deel konden nemen aan het avondmaal.

Aan de andere kant, binnen de NSB zelf, leidde het - kortstondig - succes van 1935 tot de grotelijks overdreven verwachting dat Nederland op de drempel stond van een geheel nieuw, fascistisch tijdperk, en dat de NSB daarvan de voorhoede en vaandeldrager was. Meer nog dan voor de verkiezingen was

Mussert van mening dat de solidariteit met Italië en Duitsland in daden moest worden omgezet en dat het de taak van de NSB moest worden om 'het Nederlandsche volk in de rijen der Europeesche naties mee te doen marcheeren', zoals hij op 13 juli 1935 in Volk en Vaderland schreef.²⁸

Daartoe schoof de NSB steeds meer op in de richting van het 'nieuwe Europa', dat onvermijdelijk komen zou en waarin Nederland alleen maar dankzij de NSB een rol zou kunnen spelen. Vanaf 1935 radicaliseerden Hitler en Mussolini de NSB, zo zou men kunnen zeggen, en tegen de tijd dat Mussert in de gaten kreeg dat hij zich daarmee vervreemde van tenminste een gedeelte van zijn eigen achterban, om over de rest van het electoraat maar te zwijgen, was het te laat om nog op zijn schreden terug te keren.

Nadat hij in oktober 1935 al de Italiaanse inval in Abessynië had goedgepraat en in maart 1936 de hermiliterisering van het Rijnland, begon hij in die tijd ook steeds vaker anti-semitische uitvallen, die tot nu toe in zijn openbare redevoeringen hadden ontbroken, in zijn optreden te verwerken.

Van oorsprong was Mussert geen anti-semiet en in de beginfase had de NSB het lidmaatschap gewoon voor Joden opengesteld. In de door Mussert geschreven eerste versie van het NSB-programma, grotendeels door hem letterlijk uit het programma van de Duitse NSDAP vertaald, kwam niets voor over het zogenaamde Jodenvraagstuk, terwijl de Duitse tekst al onomwonden anti-semitisch was. Toen onder druk van radicalere leden het lidmaatschap tenslotte voor Joden verboden werd (1938), zou Mussert tegen een medewerker gezegd hebben,

... ik heb de onaangenaamste, misschien de slechtste daad van mijn leven gedaan. Ik heb de Beweging voor Joden gesloten en de goede, trouwe Joodse kameraden uit de Beweging gezet.²⁹

Hoe dan ook, door zich steeds vaker te identificeren met de grote buitenlandse voorbeelden, deze ook na te bootsen in gedrag en kledij - Mussert liet zich bijvoorbeeld als 'Leider' aanspreken en liet zich steeds vaker in het zwarte uniform van de W.A. zien - werd de NSB steeds meer van een in aanleg nationaal-nederlands voelende partij tot een in een vacuüm opererend clubje.

Met het bovenstaande wil allerm minst gezegd zijn, dat bepaalde elementen uit het gedachtengoed van de NSB niet voor veel grotere groepen aantrekkelijk zouden zijn geweest. Hierboven is al eerder gewezen op de in brede kring levende afkeer van de machteloze politici in Den Haag, die niet in staat bleken een oplossing te vinden voor de malaise waarin velen leefden. De roep om een 'sterke man' was niet beperkt tot uiterst rechts: de verkiezingsleuze van de NSB 'Mussert of Moskou' bevatte voor velen diepe waarheid. Alleen, die sterke man hoefde niet Mussert te zijn, omdat Nederland al zo'n sterke man had in de persoon van Hendrik Colijn, voorman van de Anti Revolutionaire Partij. Deze 'Nederlandse Mussolini', zoals Colijn door de communist W. van Ravensteyn werd betiteld, heeft echter nooit de stap willen zetten naar een eenhoofdig gezag, hoewel hij, naar eigen zeggen, meerdere malen met het idee heeft gespeeld.

Zo laat zich de geschiedenis van de NSB in de jaren-dertig gemakkelijk in twee min of meer gelijke delen opsplitsen: de eerste periode van 1931-1935, waarin de partij op weg leek naar een doorbraak in het Nederlandse partijstelsel en in ieder geval een aanvaard maatschappelijk verschijnsel was geworden, en de periode van 1936-1940, waarin de afschuw van velen over de gebeurtenissen in Duitsland en de weigering van de NSB om zich daarvan te distantieëren, een steeds groter wordend taboe op het lidmaatschap plaatsten. Deze ontwikkeling leidde er niet toe dat de NSB zich ging bezinnen op de toenemende vervreemding van diegenen die men pretendeerde te vertegenwoordigen, maar integendeel tot een steeds verdergaande identificatie met het Groot-Germaanse ideaal.

IX

De NSB na 1940

De Duitse inval op 10 mei 1940 maakte een einde aan alle dubbelzinnigheid. Een jaar eerder had Van Geelkerken op de vierde Hagespraak - NSB-jargon voor de jaarvergadering - nog verklaard dat de NSB 'een strijd niet tegen, doch om het Nederlandsche volk' voerde. In brede kring leefde echter de overtuiging dat de gemakkelijke Duitse overwinning het resultaat was van het werk van de zogenaamde 'vijfde colonne', verraders in het eigen volk die de Duitsers behulpzaam waren geweest. Deze handlangers van de vijand zouden afkomstig zijn uit de rijen van de NSB. Voor deze beschuldiging is nooit enige grond gevonden, evenmin voor

de gedachte dat NSB'ers, die in het Nederlandse leger dienden, hun taak niet naar behoren zouden hebben vervuld. Vlak voor de inval was een aantal leiders gearresteerd - Mussert zelf was vlak voor zijn arrestatie ondergedoken - en in de chaos van de eerste dagen werden zelfs enkelen, waaronder Musserts oudere broer, hoewel geen partijlid, doodgeschoten.

Mussert en met hem de gehele NSB had van de bezetting grote verwachtingen. Hij hoopte, na de vlucht van Koningin Wilhelmina en de regering-de Geer op 13 mei 1940, door Hitler tot regeringsleider van een nieuwe Nederlandse regering benoemd te worden, zoals Quisling in Noorwegen. Zijn eerste tegenslag was dat niet hij, maar Arthur Seyss-Inquart, een Oostenrijkse Nazi, tot Rijkscommissaris werd aangesteld. Het was slechts het begin van een lange reeks beledigingen en vernederingen, die allemaal slechts één doel leken te hebben: het buitenspel zetten van het Nederlands-georiënteerde deel van de NSB ten gunste van een groot-germaanse groepering. Deze laatste, geleid door Meinoud Rost van Tonningen, streefde naar nauwe aansluiting bij Duitsland, onder meer door in Nederland een filiaal van de SS op te richten.

In augustus 1940 zond Mussert een nota aan Hitler, waarin hij aandrang op de vorming van een Bond van Germaanse volkeren, door hem meestal 'Germaanse Statenbond' genoemd. In deze bond zouden behalve het Nederlandse ook het Duitse, Deense, Noorse en Zweedse volk verenigd moeten zijn, alles onder leiding van Adolf Hitler. Voor zichzelf claimde Mussert de leiding over het Nederlandse deel. Later zou hij stellen dat dit plan slechts

bedoeld was om Nederland uit de greep van de SS te houden en zodoende een schijn van zelfstandigheid te doen bewaren. Wat daar ook van zij, de reactie van Hitler was weinig bemoedigend.

Mussert moest tot eind 1942 geduld hebben en talloze teleurstellingen slikken voor hij tenslotte door Hitler tot 'Leider van het Nederlandse Volk' werd benoemd. Veel meer dan een lege titel, zonder enig gezag, was dit niet, maar in ruil daarvoor had Mussert onder meer toegestemd in de oprichting van de Germaansche SS in Nederland - niet onder zijn leiding maar onder die van Rost van Tonningen en J.H. Feldmeijer -, had hij leden van de NSB voorgedragen voor door de Duitsers gecontroleerde overheidsfuncties en steun verleend aan de totstandkoming van het Nederlands Vrijwilligerslegioen. Dit laatste zou worden ingezet bij de strijd aan het Oostfront.

Bovendien had hij, op 12 december 1941, een eed van trouw aan Hitler afgelegd. Met dit alles was hij de grens van landverraad gevaarlijk dicht genaderd, wellicht zelfs zo dicht dat hij met deze eed van trouw die grens definitief overschreed.

Dit maakt dat zijn aanspraken, namelijk dat hij geprobeerd zou hebben het vaderland te redden, erg onwaarschijnlijk en onwaarachtig klinken. De onmogelijkheid om twee uitersten te verzoenen - bij de Duitsers protesteren tegen de opheffing van de staatkundige autonomie en tegelijkertijd proberen bij hen in een goed blaadje te blijven - maakte dat dit streven al bij voorbaat tot mislukken gedoemd was. Het pleit niet voor zijn onderscheidingsvermogen dat hij zich dit nooit gerealiseerd heeft, tot het voor hem al lang te laat was.

De opportunistische of praktische collaboratie

Men kan met recht stellen dat de NSB na de Duitse inval op 10 mei 1940 een min of meer natuurlijke basis voor collaboratie heeft gevormd, maar hierboven is al eerder gesteld dat de Nederlandse bevolking in haar geheel in grote trekken bereid was tot enigerlei vorm van samenwerking met de bezetter. Voor het merendeel bleek men bereid zich min of meer aan het nieuwe gezag aan te passen, zonder zich af te vragen wat de doeleinden van dat nieuwe gezag waren.

Oproepen tot aanpassing aan de gewijzigde verhoudingen kwamen al vrij spoedig na de capitulatie uit kringen van het bedrijfsleven, de media en de ambtenarenwereld. Wat de laatste betreft ging deze aanpassing zelfs zover dat het hoogste rechtscollege in Nederland, de Hoge Raad, bereid bleek zonder noemenswaardig protest zijn joodse voorzitter te laten vallen (zie hieronder).

Over het algemeen werden inschikkelijkheid en flexibiliteit met het oog op de veranderde verhoudingen als noodzakelijk, zo niet als vanzelfsprekend gezien. Het duidelijkst was dat bij het bedrijfsleven. Vrijwillig of min of meer gedwongen probeerde men de eigen zaak te dienen door de Duitse zaak niet tegen te werken. Halverwege 1941 werkte meer dan 70% van de Nederlandse industrie

aan Duitse opdrachten. De vraag is: was er een andere mogelijkheid? W.F. Hermans verwoordde deze kwestie als volgt:

Hoe de bevolkingen van de bezette landen zonder collaboratie in leven hadden moeten blijven, zal tot de huidige dag niemand weten en ook de verzetsstrijders wisten dat niet.³⁰

De Hoge Raad

Zowel in vergelijking met de situatie van ambtenaren, politie-agenten, medewerkers van de pers als vertegenwoordigers van het bedrijfsleven is de positie van de Hoge Raad een interessante. Als hoogste rechtscollege in het land ging er in hoge mate een voorbeeldfunctie van uit. Dit college diende in laatste instantie te beoordelen of een wet of maatregel rechtmatig, dat wil zeggen niet in strijd met de grondwet was. Door na het vernederende ontslag, op last van de Duitsers, van haar joodse president Mr. L.E. Visser in functie aan te blijven, verleende de Hoge Raad met haar gezag een schijn van legaliteit aan Duitse verordeningen. Door goedkeuring te hechten aan de opheffing van het parlementaire stelsel, het strafbaar stellen van iedere daad van verzet, de deportatie van de Nederlandse Joden, dienstneming in Duitse krijgsdienst, de gelijkschakeling van de pers, enzovoort is de Hoge Raad als het ware een schoolvoorbeeld van opportunistische collaboratie geworden. De leden van de Hoge Raad zijn na de oorlog niet gestraft, maar in hun functie gehandhaafd.

In een recent overzicht van de Europese rechtsgeschiedenis wordt over dit geval gezegd:

*Er is wel over geringer schendingen van de rechterlijke onafhankelijkheid of inbreuken op onze rechtscultuur kabaal gemaakt.*³¹

De - traditionele - verontschuldiging van de overgebleven leden van de Raad, dat ze tot hun besluit zijn gekomen om erger te voorkomen, klinkt in dit geval wel bijzonder onovertuigend. In de brochure ter verdediging van het gevoerde beleid schreef waarnemend president Van den Dries na de oorlog dat de Hoge Raad voor een voldongen feit stond, waartegen met protesteren niets kon worden bereikt dan het gevaar voor verdere maatregelen tegen de persoon van Mr. Visser te vergroten.

Daarom heeft men dus van ieder protest afgezien. Het lijdt geen twijfel dat lagere rechtscolleges, advocaten en notarissen in deze beslissing van de Hoge Raad een aansporing hebben gezien om zelf evenmin een houding aan te nemen waaruit verzet tegen de Duitse maatregelen kon worden afgeleid.

De ambtenarenwereld en de politie

Eenzelfde halfslachtigheid als bij de rechterlijke macht treft ons bij de ambtenaren. Zoals hierboven vermeld, de Aanwijzingen van 1937 waren vaag en hadden over het algemeen als teneur dat ambtenaren in het belang van de bevolking aan dienden te blijven, zolang zij voor die bevolking iets goeds konden

verrichten. Daaronder vielen tot op zekere hoogte ook diensten aan de vijand. Veel ambtenaren hadden de Aanwijzingen echter niet onderogen gehad; of ze er veel steun aan hadden gehad, valt te betwijfelen. Zij waren dus in veel gevallen op zichzelf aangewezen en dan mag men van de meeste mensen geen heldendaden verwachten.

Een aparte plaats binnen het ambtenarenkorps werd ingenomen door de politie. Haar traditionele taak was handhaving van de wet en het bewaren van orde en rust. Het was daarbij niet gebruikelijk te vragen naar de inhoud van de wet die men moest handhaven. Nu verwachtte de Duitse overheid van de Nederlandse politie ook handhaving van de nieuwe Duitse afkondigingen. Mocht men nu wel van de politie verlangen over de inhoud van deze afkondigingen kritische vragen te stellen?

In De Zwarte Politie 1940-1945 (1986) hebben Bert Huizing en Koen Aartsma over de gevoeligheden en zwakheden van de politie-agent geschreven. Hun conclusie is niet erg opwekkend:

De meerderheid van de korpschefs van 1940 kan niet als echt 'fout' maar ook niet als uitgesproken 'goed' worden gewaardeerd. Vaak politiek naïef en alleen maar conservatief. Velen voeren een ondoorzichtig zigzagbeleid, geven de instructies en bevelen van boven bijna woordelijk door en laten de uitvoering over aan de lagere chefs. Daardoor krijgt het middenkader een kans om zich - soms goed, soms ook zeer fout - te onderscheiden en de man aan de basis te beïnvloeden. Wellicht in een poging om de grote

problemen te ontlopen, geeft een aantal korpschefs opmerkelijk veel energie aan aspecten die gemakkelijker te hanteren zijn.³²

Onder deze laatste vielen een strengere controle van fietsgedrag en jeugdbaldadigheid, maar in ieder geval niet de vraag of de Nederlandse politiemann kon worden ingezet bij razzia's in de grote steden of bij de buitenbewaking van het doorgangskamp Westerbork. Aan dat soort vragen brandde men zijn vingers liever niet. In verschillende grote steden (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Apeldoorn) functioneerden door NSB-commissarissen speciaal opgerichte 'Jodenploegen', waarvoor agenten zich vrijwillig konden opgeven. Huizing en Aartsma noemen als voorbeeld 23 mei 1943, toen 340 Haagse agenten aan een grote razzia deelnamen tegen een premie van fl. 8,00 per persoon.

Slechts één rechercheur zou hebben geweigerd. Deze wetenschap verklaart dat een helpster aan onderduikers in maart 1985 tegenover het weekblad Vrij Nederland verklaarde:

*Het waren Nederlanders, onthou dat goed, het waren altijd Nederlandse politiemensen die de joden weghaalden. We hebben meer last gehad van die Nederlanders dan van de Duitsers.*³³

Het lijkt niet helemaal rechtvaardig tegenover de vele politie-agenten die ook niet wisten hoe ze zich in een baan moesten handhaven die er heel anders uit had gezien toen ze bij de politie in dienst kwamen. Maar toch: in de conclusie van zijn

artikel over de Amsterdamse hoofdcommissaris Sybren Tulp (1992) schrijft de historicus Guus Meershoek:

De hulp die de Nederlandse politie, de Amsterdamse in het bijzonder, de bezetter bij de deportatie van de joden heeft geboden, is in West-Europa zelfs uitzonderlijk geweest.³⁴

Het is, mild uitgedrukt, geen opwekkend beeld dat de aanpassing van de Nederlandse politie te zien geeft, maar één dat niet op essentiële punten verschilt van andere sectoren van de opportunistische collaboratie.

De gelijkschakeling van de pers

Hetzelfde verhaal als van de politie kan mutatis mutandis ook worden verteld van de Nederlandse pers. Ook hier, onmiddellijk aan het begin van de bezetting, even de aarzeling of men, gezien de omstandigheden, wel door kon blijven werken. Ook hier, na het overwinnen van deze aarzeling, een vrijwillige collaboratie, niet eens op last van de bezetter, maar op eigen initiatief. Dit zou - eerder dan bij enige andere maatschappelijke groep - uitlopen op totale gelijkschakeling. Hoofdredacteuren waren vaak vervangen door nationaal-socialistisch gezinde hoofdredacteuren, niet omdat ze protesteerden tegen gelijkschakeling, maar omdat nationaal-socialisten aan baantjes geholpen moesten worden. De rest van het personeel paste zich, zoals gezegd, aan. Naarmate de oorlog langer duurde, begon deze collaboratie steeds bedenkelijker

vormen aan te nemen, tot tenslotte de bovengrondse dagbladen niet veel meer waren dan een verlengstuk van de Duitse propaganda.

Voor de oorlog had Nederland meer dan honderd dagbladen gehad, uitgegeven door tientallen drukkerijen en/of uitgevers. Naast een aantal landelijke bladen was er een groot aantal provinciale en plaatselijke dagbladen. De grootste landelijke krant was de niet-gebonden De Telegraaf, met meer dan 300.000 abonnees. Andere landelijke dagbladen waren de liberale Nieuwe Rotterdamsche Courant en Algemeen Handelsblad, de Rooms-katholieke De Tijd en De Maasbode, de socialistische Het Volk en de protestant-christelijke De Standaard. Kleiner van omvang waren de communistische De Tribune en het nationaal-socialistische Het Nationale Dagblad.

Door de Duitse autoriteiten was bepaald dat de Nederlandse kranten voortaan voor hun nieuwsvoorziening op het *Deutsches Nachrichten Büro* zouden zijn aangewezen en niet langer gebruik mochten maken van Reuters persagentschap. Daar zat te veel Engels nieuws tussen. Dit was zonder veel protesten door de Nederlandse journalisten aanvaard. Dat kwam mede door het op het oog soepele en redelijke optreden van de leider van de *Presseabteilung*, Willi Janke. Hij is er keer op keer in geslaagd door een mengeling van toegeven en dreigen de Nederlandse pers op de Duitse lijn te krijgen.

Eind 1941 kwam het Persgilde tot stand, onderdeel van de Nederlandsche Kultuurkamer. Het lidmaatschap was voor alle journalisten verplicht. In de loop van 1941 en 1942 vond een

tweetal persreorganisaties plaats, waarbij onder andere het aantal kranten drastisch werd gereduceerd.

Ondanks al deze veranderingen krijgt men niet de indruk dat de krantelezers heftig tegen de steeds grotere eenvormigheid geprotesteerd hebben. Men bleef de krant lezen; van het opzeggen van abonnementen horen we maar weinig. De lezers vonden kennelijk dat de kranten door moesten gaan te verschijnen, ook al werd het wantrouwen tegen de berichten van de 'Haagse correspondent' steeds groter.

Vanaf het midden van het jaar 1943 nam de invloed van de ondergrondse pers belangrijk toe. In de kolommen van die krantjes werd ook steeds vaker de beschuldiging van collaboratie tegen de 'legale' pers geuit.³⁵

In het algemeen kan worden geconcludeerd dat in het dilemma tussen 'dienst aan het publiek' en 'verdediging van het vrije woord' de Nederlandse journalist de voorkeur heeft gegeven aan het eerste. De vraag mag gesteld worden in hoeverre er voor de meerderheid sprake is geweest van een bewuste keuze. Ook hier heeft waarschijnlijk de gedachte aan ontslag en inkomstenverlies tot gedweeheid en inschikkelijkheid aangezet.

Het bedrijfsleven

Was bij de pers hier en daar nog sprake van een dilemma, in het Nederlandse bedrijfsleven heeft zelfs dat niet of nauwelijks een rol gespeeld. De Nederlandse economie was voor een groot deel afhankelijk van de invoer van grondstoffen, de uitvoer van

industrieproducten en de doorvoerhandel naar Duitsland. Wat betreft de eerste twee waren overzeese verbindingen, met name met Indië, van vitaal belang. Door het wegvallen van deze verbindingen was een economische heroriëntatie op Duitsland onvermijdelijk. De grote man achter deze heroriëntatie was de secretaris-generaal van het Ministerie van Economische Zaken, dr. H.M. Hirschfeld. De banden met het Duitse achterland waren traditioneel al sterk, nu werden ze nog meer aangehaald. Een alternatief was er eigenlijk niet.

Dat was in de jaren na 1936 al door de Nederlandse regering aangetoond, toen zij Nederlandse arbeiders, op straffe van het verlies van de steunuitkering, aanspoorde om in Duitsland te gaan werken. Dat veel van deze arbeiders terecht kwamen in de Duitse herbewapeningsindustrie was voor de regering geen belemmering de uitkering inderdaad in te trekken, wanneer een arbeider weigerde naar Duitsland te gaan.

Even is er, vlak na het begin van de bezetting, gearzeld over de vraag of Nederlandse fabrieken opdrachten konden uitvoeren die een Duits militair doel dienden. Dit laatste werd *expressis verbis* in de Aanwijzingen van 1937 als ongeoorloofd aangemerkt. Na enige druk van Duitse kant - zo werd onder meer bedreigd met het overnemen van een aantal bedrijven -, is in de meeste gevallen besloten de werkgelegenheid zo veel mogelijk in stand te houden. Daartoe werd een veelheid van argumenten aangevoerd, waaronder behoud van werkgelegenheid en de hoop via de Duitsers grotere winst te kunnen boeken de voornaamste waren.

Zeker in de eerste twee jaar van de bezetting is van protesten nauwelijks sprake, hoezeer ook duidelijk is dat er

gewerkt wordt voor Duitse militaire doeleinden. Een percentage van meer dan 70% van de Nederlandse arbeiders dat in 1941 aan Duitse orders werkte, is niet overdreven. En dan gaat het lang niet alleen om aannemers die bunkers bouwen of treinmachinisten die voor de Duitsers rijden. Later zal het aantal sabotagegevallen in de industrie steeds meer toenemen, maar dan is een Duitse nederlaag al welhaast voor iedereen zichtbaar.

De Joodse Raad

Het is met enige aarzeling dat in deze illustraties van opportunistische collaboratie nu over de Joodse Raad moet worden gesproken. Aarzeling, omdat de Joodse Raad, meer nog dan de andere genoemde sectoren van de Nederlandse samenleving, heeft moeten werken onder de voortdurende dreiging van steeds gruwelijker wordende Duitse maatregelen. Deze politiek was eerst gericht op isolatie van het joodse bevolkingsdeel, en daarna op de deportatie ervan. Omdat de Duitsers moeilijkheden en protesten vreesden, beraamden zij een perfide taktiek: isolatie en deportatie zou onder leiding van joden zelf dienen plaats te vinden. Om die reden werd in februari 1941 de joden in Amsterdam opgedragen een raad te vormen, die met de Duitsers zou kunnen overleggen. Welk verwijt kan men de mensen maken die besloten tot deze raad toe te treden? Dat zij hebben geprobeerd er het beste van te maken? Dat zij daarin niet geslaagd zijn?

De beide voorzitters van de Raad, de historicus professor D. Cohen en de diamantkoopman en voorzitter van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap A. Asscher, stonden beide in hoog

aanzien in de joodse gemeenschap. Het lijdt geen twijfel dat dit prestige veel joden ervan heeft weerhouden om te vluchten of onder te duiken. Men voelde zich veilig in de wetenschap dat er voor hun belangen gezorgd werd. Kon daar voor gezorgd worden? Tegenstribbelend/meewerkend werden onder verantwoordelijkheid van de Joodse Raad onder meer de verplichting tot het dragen van de Jodenster ingevoerd en de deportatielijsten gereedgemaakt. We roepen de verschrikkelijke woorden van J. Presser in herinnering, die het eerste deel van zijn Ondergang (1965) als volgt besluit:

De voorzitters namen in mei 1943 de verantwoordelijkheid op zich voor de samenstelling van de gevraagde lijst, zeer tegen hun wil en in het besef van de vreselijkheid van de tot hen gerichte eis. De historicus stelt vast, dat op die lijst van 7000 twee namen niet voorkwamen: die van Asscher en Cohen. Hij stelt het vast. Meer niet.³⁶

Hiertegenover het oordeel van de zoon van Cohen, Herman, die in 1939 naar Israël emigreerde en in 1990 in het Tweede Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie schreef:

Toen ik in 1939 uit Nederland wegging was hij al zes jaar lang voorzitter van het Vluchtelingencomité dat de opvang van joodse vluchtelingen uit Duitsland regelde; en bovendien de leidende figuur in het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, dat met de Nederlandse regering over die opvang onderhandelde. Waarom zou hij dan geen voorzitter geworden zijn van een soortgelijk comité, een Joodsche

Raad, waarin hij opnieuw en nu in oorlogstijd, voor de belangen van een bedreigde joodse gemeenschap kon opkomen?

37.

Het is wat de Joodse Raad en zijn activiteiten betreft, wellicht het beste geen oordeel uit te spreken. In het licht van het grote drama dat zich op de achtergrond afspeelde, verbleken alle pogingen om over deze activiteiten een standpunt te formuleren.

XI

Samenvatting

Natuurlijk is door velen na de oorlog de vraag van de keuze aan de orde gesteld, of liever de afwezigheid van een keuze. Door Hirschfeld wordt in zijn Herinneringen (1960) de term 'bovengronds verzet' gebruikt, met andere woorden behalve het actieve, ondergrondse verzet tegen de Duitsers zou er ook op grote schaal passief, bovengronds verzet zijn geweest. Daarbij zou, met name in het bedrijfsleven, op grote schaal langzamer zijn gewerkt, slecht werk zijn afgeleverd, orders niet zijn uitgevoerd, enzovoort.

Hoe plausibel dit argument van het 'bovengronds' verzet ook moge klinken, in de meeste gevallen zullen de Duitsers toch hebben gekregen wat ze wilden. Bovendien wordt de term wel erg ondoorzichtig en daarmee onbruikbaar, wanneer we ook Mussert

tijdens zijn proces zichzelf herhaaldelijk als bovengronds verzetsman horen aanprijzen.

Heeft het hierboven aangebrachte onderscheid tussen 'ideologische' en 'opportunistische' collaboratie meer dan alleen semantische betekenis? Waar liggen de grenzen tussen beide vormen van 'samenwerking' en waar die tussen ideologische collaboratie en landverraad? Wie bepaalt wanneer een grens wordt overschreden? Achter de ogenschijnlijke helderheid van de keuze blijkt bij nader inzien veel onduidelijkheid te schuilen; niet alleen dat Mussert en andere NSB'ers zich tot het bittere einde als goede vaderlanders bleven beschouwen - vanuit hun optiek niet eens geheel ten onrechte -, maar in de handelingen van veel 'goede' vaderlanders kunnen verraderlijke elementen opduiken. Wat te denken bijvoorbeeld van de brochure Op de grens van twee werelden, gepubliceerd begin juli 1940, waarin de voormalige minister-president en 'sterke man' Colijn pleitte voor aanpassing aan de gewijzigde verhoudingen op het Europese vasteland, dat 'tenzij een werkelijk wonder gebeurde'³⁸ voor lange tijd door Duitsland zou worden geleid. Een terugkeer naar de vooroorlogse parlementaire verhoudingen achtte hij ongewenst. Realistisch zeker, defaitistisch ook, maar Colijn een verrader van de vaderlandse zaak? Zeker niet. Wel maakt het duidelijk dat de noodzakelijke bezinning op de toekomst tot veel onzekerheid en dubbelzinnigheid kon leiden.

Vanwege deze onzekerheid en dubbelzinnigheid blijft het zinvol onderscheid te maken tussen ideologische en opportunistische collaboratie zinvol, waarbij aangetekend wordt dat

de dagelijkse praktijk van de bezetting uitnodigde tot een voortdurende verandering en bijstelling van eerder ingenomen standpunten. Een definitief en alles-insluitend oordeel over de collaboratie kan derhalve nooit geveld worden, afhankelijk als het noodzakelijkerwijs is van het moment en de situatie, waarin niet alleen de beoordeelde, maar ook de beoordeelaar zich bevindt.

Noten bij hoofdstuk I:

1. J. Bernlef, 1984: 137.
2. Van Lennep, 1988: 78.
3. Het eerste gebruik van de term 'accommodatie' wordt geregeld toegeschreven aan J.C.H. Blom. Deze heeft er echter in zijn inaugurele oratie In de ban van goed en fout? (Universiteit van Amsterdam, 1983) op gewezen dat hij het begrip ontleende aan E.H. Kossmann, die het gebruikte in zijn schets over Nederland en de Tweede Wereldoorlog in Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden. Deel 3. Zie J.C.H. Blom, 1983: 17.
4. W.F. Hermans, 1971: 289.
5. Het zal de lezer duidelijk zijn dat de suggestie voor het gebruik van de term 'cohabitatie' niet helemaal serieus gedaan werd. In NRC Handelsblad van 25/1/93 werd echter in een artikel van Jan Gerritsen over de mogelijke verkiezingsnederlaag van de Franse socialistische partij gesproken over de noodgedwongen 'cohabitatie' van een nieuwe rechtse regering met de socialistische president Mitterand. De term lijkt daarmee terug te keren naar zijn letterlijke betekenis van 'samenleven met' en derhalve ook bruikbaar te zijn in de door mij gesuggereerde zin.
6. Na het bombardement op Rotterdam bood generaal Winkelman, de Nederlandse opperbevelhebber, de capitulatie van het Nederlandse leger aan, onder dreiging van een nieuw bombardement op Utrecht. De capitulatie-overeenkomst werd de volgende dag, 15 mei, in Rijsoord ondertekend.
7. Blom, 1975: 9.
8. J.C.H. Blom, 1975: 27.
9. J.C.H. Blom, 1975: 18-24.
10. I. Schöffner. De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen. Utrecht, 1968: 54.
8. Deze uitzondering is Voor volk en vaderland: Tien jaren strijd van de Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden, 1931-14 December 1941, samengesteld door C. van Geelkerken, 2e uitgebreide druk, s.l., Nenasu, 1943.
12. De voornaamste publicaties over de geschiedenis van de NSB zijn, met uitzondering van het bovengenoemde boek van Van Geelkerken:
J.J. van Bolhuis. "De NSB en andere totalitaire organisaties." In J.J. van Bolhuis (red.). Onderdrukking en verzet, deel II, Arnhem/Amsterdam, 1948.

- I. Schöffer. Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie, Arnhem/Amsterdam, 1956.
- G.A. Kooy. Het échec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland, Assen, 1964.
- A.A. de Jonge. Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling, 's Gravenhage, 1968.
- L. de Jong. Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel VI, 's Gravenhage, 1975.
- H.W. von der Dunk (ed.). In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig, Alphen a/d Rijn, 1982.
- R. Havenaar. De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, Den Haag, 1983.
- J. Zwaan (red.). De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB, Weesp, 1984.

13. Wim Zaal. De Nederlandse fascistten. Amsterdam, 1973: 33.

14. Belinfante, 1978: 1.

15. Hoezeer Mussert tot op het laatst bleef pretenderen, en misschien geloven, dat hij slechts uit vaderlandsliefde gehandeld had, bleek tijdens het tegen hem gevoerde proces in 1945/46. Bij die gelegenheid vergeleek hij zichzelf bij voorkeur met grote vaderlanders als Johan van Oldebarnevelt, Hugo de Groot en Johan de Witt. Zij allen waren door hun tijdgenoten onrechtvaardig behandeld: Van Oldebarnevelt was na een dubieus proces vanwege landverraad ter dood veroordeeld en op 13 mei 1619 onthoofd, De Groot was in datzelfde proces tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld, maar zou in 1621 uit het slot Loevesteijn ontsnappen, en De Witt was in 1672 samen met zijn broer door het gepeupel van Den Haag gelyncht. Latere generaties hadden hen pas in hun ware grootheid leren waarderen. Daarmee troostte Mussert zich, wat tot een komisch moment leidde:

Tijdens het voorarrest was hij ondergebracht in cel 397. Het stak hem geducht dat hij naar zo'n gewoon hok was verwezen. Dat strookte niet met de status van prominent gevangene die hij zichzelf vond toekomen. Tegenover de rechercheur die hem geregeld verhoorde, beklagde hij zich daarover. Zijn omstandigheden staken toch wel schril af bij die van vooraanstaande gevangenen in vroeger dagen, zei hij; zo was Hugo de Groot ondergebracht in een kasteel. "Ja, maar daar hebben we leergeld mee betaald", antwoordde de rechercheur droog. (geciteerd bij Jan Meyers. Mussert, een politiek leven. 1984: 270)

16. Havenaar, 1984:54.

17. In de literatuur over de NSB is over Mussert te vinden. Er zijn echter ook tenminste twee biografieën aan Mussert gewijd, te weten:
R. Havenaar. Verrader voor het vaderland. Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert. 's Gravenhage, 1978.
J. Meyers. Mussert, een politiek leven. Amsterdam, 1984.
18. Meyers, 1984: 28.
19. De Jonge, 1968: 69.
20. Meyers, 1984: 49.
21. Mussert, 1945: 47.
22. Bij Blom (1975: 246) vinden we voor de ontwikkeling van het ledental van de NSB de volgende globale gegevens:

datum	ledental
7-1-1933	1000
28-2-1933	1500
24-3-1933	2000
september 1933	10000
half november 1933	15000
3-1-1934	22000

Een groei van ruim 20.000 leden binnen één jaar.
23. Theun de Vries, 1944/1983: 16.
24. Harry Mulisch, 1982: 126.
25. Over Van Geelkerken kwam in 1990 een biografie uit: Bart van der Boom. Kees van Geelkerken. De rechterhand van Mussert. Utrecht/Antwerpen, 1990.
26. De Jonge, 1968: 99.
27. Cijfers ontleend aan A.A. de Jonge. "De Weg naar het Verraad." In A.H. Paape (red.) Bericht van de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam/Haarlem, 1970: 151-155.
28. Havenaar, 1978/1984: 52.
29. Havenaar, 1978/1984: 59.
30. In Nieuwsnet, 17 november 1979.
31. G.C.J.J. van den Bergh. Geleerd recht. Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht. Kluwer, Deventer, 1985: 100.
32. Aartsma en Huizing, 1986: 32.
33. Aartsma en Huizing, 1986: 146.

34. G. Meershoek. "De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden". In Oorlogsdocumentatie '40-'45, derde jaarboek van het RIOD, 1992: 36.
35. In 1988 verscheen de dissertatie van René Vos, getiteld Niet voor Publicatie: de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting. Hij wijst er op dat de populariteit van de legale pers ook een uiterst praktische reden had: in de kranten stond namelijk vermeld welke bonnen geldig waren.
36. Presser, 1965: 525/526.
37. H. Cohen. "Mijn zoon uit Israel." In Tweede Jaarboek Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1990: 116.
38. Geciteerd bij Drees, 1947: 21.

Hoofdstuk II: 1945-1960

I

De eerste generatie

In de nu volgende hoofdstukken komt de vraag aan de orde hoe na de bevrijding in literair opzicht op collaboratie en landverraad is gereageerd. Met alle voorbehoud - iedere cesuur is willekeurig - is daartoe een periodisering aangebracht. In dit hoofdstuk gaat het om de eerste vijftien jaar na 5 mei 1945. Welke ontwikkeling heeft zich in die periode voorgedaan, wie waren de belangrijkste auteurs, wat de voornaamste publicaties?

Omdat onze aandacht vooral uitgaat naar het beeld van de collaboratie, wordt bijvoorbeeld een boek als Het dagboek van Anne Frank niet in de beschouwing betrokken. Afgezien van een enkele verwijzing naar Nederlanders die met de Duitsers samenwerken, wordt daarin nauwelijks aan de collaboratie gerefereerd. Hetzelfde geldt voor een aantal andere boeken, zoals bijvoorbeeld Grensconflict (1948) van Fokke Sierksma (onder het pseudoniem van Frank Wilders) en Ik was geen soldaat (1954) van Gerrit Kouwenaar, die, niet zo bekend als dat van Anne Frank, om dezelfde reden buiten beschouwing zijn gebleven.

In het vorige hoofdstuk werd gekeken naar het politieke en sociale klimaat van voor de oorlog, voorzover dat de voedings-

bodem bleek te zijn geweest voor collaboratie. Hetzelfde zal nu, zeer beknopt, ook gedaan worden voor de na-oorlogse ontwikkelingen. Literatuur wordt niet op een eiland geschreven, los van alle maatschappelijke structuren. Zij is met handen en voeten gebonden aan de samenleving, waaruit zij voortkomt. Vandaar dat aan dit hoofdstuk, waarin de aandacht primair uitgaat naar de literaire ontwikkeling, opent met een kort historisch overzicht.

Dat er vóór de Duitse inval in 1940 niet gesproken kon worden van landverraad of collaboratie, werd nogal eens over het hoofd gezien in de eerste maanden na de bevrijding. Toen bleek soms een vermoeden van NSB-lidmaatschap, zelfs al dateerde dat van voor 1940, voldoende voor arrestatie en internering.

In de periode 1945-1950 zou de Nederlandse justitie te maken krijgen met een probleem van tot dusver ongekende omvang: de berechting van meer dan 150.000 mensen die van enigerlei vorm van landverraad beschuldigd konden worden. Met de voorbereidingen daartoe was de regering in ballingschap al in 1942 en 1943 bezig geweest. Leidraad vormden de woorden van Koningin Wilhelmina dat voor landverraders en NSB-ers in het nieuwe Nederland geen plaats zou zijn. Dit standpunt werd in dezelfde of iets andere bewoordingen door medewerkers van Radio Oranje met grote regelmaat herhaald en in het bezette Nederland met gretigheid aanvaard. In zijn dissertatie Snel, streng en rechtvaardig (1989) citeert Peter Romijn uit een toespraak voor Radio Oranje van minister van Justitie Van Heuven Goedhart, die in september 1944 zei:

Zij denken door de mazen te slippen, de aannemers, die voor den vijand gewerkt hebben, zoowel als de ambtenaren, die den vijand hulp verleend hebben, de dagbladdirecteuren, die de zak gespekt hebben door de vijandelijke propaganda uit te geven, als de arbeiders, die gaten maken voor springladingen ad 6 gulden per stuk, maar wij vangen hen allen.¹

Een ander standpunt zou ook niet aanvaardbaar zijn geweest. Wellicht dat men zich in Londen te weinig rekenschap heeft gegeven van het verwachtingspatroon dat men tegelijkertijd met deze woorden creëerde. Niet alleen werd hiermee voor velen uitdrukking gegeven aan gerechtvaardigde gevoelens van het rechtzetten van gedaan onrecht, maar er werd tevens een klimaat van wraakzuchtigheid mee aangewakkerd. Geen enkele collaborateur hoefde op begrip of tolerantie te rekenen.

Toch zou men na de bevrijding niet zonder dat begrip en die tolerantie kunnen. De omvang van de gestelde taak, ervan uitgaande dat men inderdaad alle collaborateurs wilde 'vangen', maakte begrip essentieel. De taak mocht dus niet lichtvaardig worden opgevat, maar hoe kon een justitieel apparaat, dat zelf ook niet brandschoon was - denken wij slechts aan de rol van de Hoge Raad, waar in paragraaf X van het vorige hoofdstuk kort naar werd verwezen -, een dergelijke taak binnen een redelijke termijn aan? Het herstel van de rechtsstaat hield immers onder meer in dat de periode van voorarrest zo kort mogelijk diende te zijn.

In zijn uitgebreide studie In plaats van Bijltjesdag (1978) heeft A.D. Belinfante onderzoek gedaan naar de geschiedenis van

de zogenoemde Bijzondere Rechtspleging. Zijn conclusie is dat men in het algemeen niet kan zeggen dat de Bijzondere Rechtspleging heeft gefaald in zijn opzet landverraders en collaborateurs zo snel en zo eerlijk mogelijk te berechten; wel dat daarbij veel fouten zijn gemaakt. De nu volgende paragraaf is gedeeltelijk op dit onderzoek gebaseerd.

II

Waardig en vreugdevol

In de namiddag van de 5e mei 1945 gaven de Duitse legers in Nederland zich onvoorwaardelijk over aan de Geallieerden. In het Wageningse hotel **De Wereld** werden aan de Duitse bevelhebber in het nog bezette deel van Nederland, generaal J. Blaskowitz, de capitulatievoorwaarden door de Canadese generaal Ch. Foulkes overhandigd. Deze zouden de volgende dag ondertekend worden. Ook prins Bernhard was er bij.

Een foto van deze plechtigheid is in veel publicaties terug te vinden: links aan een tafel zitten twee Duitse militairen. Eén heeft een papier in de ene hand en in de andere hand een pen. Aan de andere kant zitten drie geallieerde officieren, die alledrie gespannen naar de Duitsers kijken. Prins Bernhard zien we half op de rug, hij rookt een sigaret. Rechts achter de geallieerden staat nog iemand, met een aantal papieren onder de linkerarm. Dat was de capitulatie.

Was daarmee ook de Tweede Wereldoorlog voorbij? In militair opzicht natuurlijk wel, hoewel er in het Verre Oosten nog zou worden doorgevochten tot op 14 augustus Japan het voorbeeld van Duitsland zou volgen.

Maar in talloze andere opzichten begon met de vrede de oorlog pas goed. Vijf jaar militaire bezetting hadden van Nederland een ander land gemaakt: in veel sectoren van de samenleving bestond de overtuiging dat de vooroorlogse verhoudingen niet moesten terugkeren. Vernieuwing was het sleutelbegrip. Hoe dat moest of wat men zich daarbij diende voor te stellen, daar bestond geen eensgezindheid over. Voorlopig maakte men zich er ook niet druk om: er waren rekeningen te vereffenen. Tot een 'bijltjesdag' zoals in Frankrijk en - in mindere mate - in België, waarbij de bevolking het recht in eigen hand nam en gaandeweg een aantal privé-vetes beslechtte, is het inderdaad in Nederland niet gekomen. Dat wil niet zeggen dat zich niet een aantal onverkwikkelijke taferelen hebben afgespeeld. Al dan niet vermeende collaborateurs werden van huis gehaald en gemolesteerd, alvorens deze aan de politie over te leveren, en in de overvolle gevangenissen en gevangenkampen bleek het nieuw aangeworven bewakingspersoneel nogal wat van de Duitse methoden te hebben opgestoken.

Onaangenaam was het lot van veel meisjes en vrouwen die tijdens de oorlog een Duitse soldaat of officier tot vriend hadden gehad. Zij werden in veel gevallen thuis opgehaald, in triomf op open karren rondgereden en publiekelijk kaalgeknipt. Daarna werden hen met menie hakenkruizen opgeschilderd. Voor de

bevolking was het een verzetje, getuige dit bericht uit De Waarheid van 8 mei 1945:

Amsterdam heeft gisteravond gelachen, hartelijk gelachen. Aan de dametjes, die jaar in jaar uit met de moffen optrokken, haar eer te grabbel gooiden voor een bonnetje en een borrel, werd de belofte nagekomen: de koppen kaal! Te midden van een vrolijke menigte zaten ze daar, op een stoel, of zo maar op straat. En de tondeuse deed haar werk. Daar verdween het grootste sieraad van een vrouw, maar ook de grootste smaad voor een vrouw, die dat moet verliezen. Doch het was verdiend!

Een hakenkruis wordt op wangen en voorhoofd getekend. Zo geschandvlekt worden zij ten toon gesteld.

En zo heeft Amsterdam de eerste dag van de werkelijke bevrijding op waardige en vreugdevolle (onderstreping van mij - R.W.) wijze besloten. De landverradersbende werd achter slot en grendel gezet, de moffenmeiden werden getekend.²

In Het Wolfsgetij of Een leven van liefde, uit 1965, waarvan de tekst op de omslag aangeeft dat in de ondertitel 'bittere ironie' besloten ligt, zou Theun de Vries de belevenissen van een dergelijk 'moffenhoertje' beschrijven. Ik kom later nog op dit boek terug. De volkswoede heeft zich voor een deel op deze 'moffenmeiden', 'moffengrieten' of 'moffenmatrassen' gekoeld.³ Er zijn veel foto's van gelegenheden, waarbij meisjes worden kaalgeknipt. Altijd met veel joelende omstanders er om heen. Over

de verwerking van deze gebeurtenissen is niet veel bekend. De zelfmoord van de zuster van de hoofdpersoon in Lemmingen (1982) van A. ten Hooven zal niet de enige zelfmoord zijn geweest.⁴

III

De zomer van 1945

In veel publicaties wordt met een mengsel van gêne en lacherigheid teruggeblikt op de eerste zomer na de bevrijding. Boektitels als Die dolle dwaze zomer van '45 (1970) van Han G. Hoekstra en Evert Werkman en Mooie vrede (1966) van Michel van der Plas wijzen daar ook al op. De eerste suggereert jong en onbezorgd plezier aan het strand van een van Nederlands badplaatsen, de tweede een impliciete ontkenning van het in de titel meegedeelde.

In het laatstgenoemde boek is op de schutpagina een motto opgenomen uit het voormalige illegale blad Je Maintiendrai: 'Wat was de Vrede mooi, toen het nog Oorlog was!', wat op dezelfde verwarring van gevoelens wijst. Het boek is een compilatie van citaten uit dag- en weekbladen, door Van der Plas van korte verbindende teksten voorzien.

In het eerste hoofdstuk dat als titel heeft "Trees heeft een Canadees" (naar een bekend spotliedje uit die dagen), wordt verwezen naar de straat- en buurtfeesten die iedere dag opnieuw werden georganiseerd, weken achter elkaar. Hij citeert uit Den Vaderlant Ghetrouwe van 21 juli 1945, waarin een verslaggever de

volgende verzuchting van een middelbare scholiere heeft opgevangen:

Ik wou dat het vanavond regende. Dan hoeven we tenminste niet te dansen. Ik wil nu ook wel weer eens een avond thuis zijn. Je wordt daas van al die buurtfeesten.⁵

Men werd in dat eerste bevrijdingsjaar 'daas' van nog veel meer dingen. Bij de roep naar 'vernieuwing' zou zich namelijk al snel een minder luidruchtig, maar even koppig streven naar 'herstel' van de oude politieke verhoudingen voegen. Verder was er de problematiek rond de dekolonisatie van Indië, de zuivering van overheidsinstellingen, de terugkeer van vermisten en gedeporteerden en de dreiging van nucleaire vernietigingswapens, nadat op 6 en 9 augustus 1945 de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki door atoombommen waren getroffen. De opsomming van urgente en brandende kwesties zou moeiteloos met een tiental andere even dringende zijn uit te breiden.

Het meest sprak die zomer de afrekening met voormalige collaborateurs tot de verbeelding. Men krijgt de indruk alsof niet de Duitsers, maar de met hen samenwerkende Nederlanders de grootste misdaden hadden begaan. In ieder geval richtte de woede zich voornamelijk op hen, ook omdat de meeste Duitsers uit Nederland waren verdwenen voor ze gearresteerd konden worden.

Daarbij kwam misschien een gevoel van eigen tekort schieten, dat maar het beste het zwijgen kon worden opgelegd door een groep die nog erger had gefaald, aan de schandpaal te nagelen. De

geringste verdenking 'fout' te zijn geweest, was aanleiding mensen uit hun huizen te halen en maandenlang, in een enkel geval jarenlang, in voorarrest te laten zitten. Dat daarbij wonderlijke, soms potsierlijke, vergissingen zijn begaan, ligt voor de hand. Bij Koos Groen vinden we de anecdoten van een zakenman, die was aangegeven door zijn secretaresse. Hij was lid geweest van de NSB. Ontkennen had geen zin, want uit zijn boekhouding bleek dat hij iedere maand contributie betaalde. Toen hij eindelijk voorkwam, bleek dat bedrag bestemd te zijn geweest voor de Nederlandse Schaak Bond.⁶ In een ander geval was een vrouw gearresteerd, omdat zij Duitse van geboorte was en men haar accent niet vertrouwde. Behalve dat bleek zij niets misdagen te hebben.

Nu werd de mogelijkheid van dit soort misstappen ook in 1945 wel degelijk onder ogen gezien. Men redeneerde echter dat het beter was 100 gevallen ten onrechte op te pakken dan één serieus geval vrijuit te laten gaan. Hoe dan ook, binnen enkele maanden waren er van 450.000 mensen dossiers aangelegd, waarvan er ruim 200.000 naar het openbaar ministerie voor behandeling zijn doorgestuurd. Uiteindelijk zijn 150.000 gevallen 'doorgelicht'; in het geval van ruim 64.000 mannen en vrouwen kwam het tot een vonnis (ongeveer 40% van het totaal). In 135 gevallen werd de doodstraf opgelegd, die in 40 gevallen werd voltrokken.⁷

Verlegen zwijgen

Ik heb als titel voor dit hoofdstuk gekozen voor de benaming 'De eerste generatie: 1945-1960', omdat een onderscheid naar auteurs die de oorlog wel en zij, die deze niet meer uit eigen ervaring kennen, mij zinvoller voorkwam dan een onderscheid tussen 'goede' en 'foute' auteurs. Dat wij daarbij, voor wat die laatste categorie betreft, met één uitzondering zijn aangewezen op secundaire bronnen is betreurenswaardig, maar onvermijdelijk.

Nadat de meesten van hen zo rond 1955 waren teruggekeerd in de samenleving, bleek die samenleving niet te zitten wachten op al dan niet schuldbevuste ex-collaborateurs. In een tijd van nog steeds voortdurende schaarste en woningnood werden zij door velen gezien als indringers, die eigenlijk niet in Nederland thuishoorden. Ze moesten blij zijn dat ze er zo genadig van af waren gekomen. In dat klimaat hebben maar weinigen er voor gevoeld om hun herinneringen op papier te zetten.

De enige uitzondering bij mijn weten in de (semi-)fictionele sfeer is Vlucht naar de vijand van Jan Eekhout uit 1954 (zie paragraaf XII van dit hoofdstuk). In de non-fictionele sfeer treffen we de aanklacht van de uit zijn ambt ontzette dominee H.W. van der Vaart Smit, Kamptoestanden 1944-'45-'48 (1948), die in verontwaardigd proza de excessen in de gevangenkampen aan de kaak stelde. Hierboven werd al gesteld dat er in die kampen van alles niet heeft gedeugd.

De beschuldigingen van Van der Vaart Smit over sadisme en martelingen in de interneringskampen leidden in 1948 tot enige onrust, ingezonden artikelen in de pers en vragen in de Tweede Kamer. Daarna is inderdaad verbetering opgetreden in de behandeling van de politieke delinquenten, ook door een steeds soepeler gehanteerd gratiebeleid.

Hoe lang het vijandige klimaat ten opzichte van collaborateurs heeft aangehouden, wordt geïllustreerd door de commotie die de publicatie van De SS'ers van Armando en Hans Sleutelaar twintig jaar na dato - in 1967 - nog veroorzaakte (zie hoofdstuk III).

Pas in de jaren '70 en '80, toen de tweede generatie wilde weten wat de ouders had bewogen, worden er enkele mémoires van ex-collaborateurs gepubliceerd.

Was er in die eerste maanden na 10 mei 1945 nog tijd voor literatuur of was met oorlog en bevrijding de agenda zo gevuld dat het literaire leven in 1945 op een laag pitje stond? Ongetwijfeld bestond er een zekere aarzeling: grote namen als Marsman, Ter Braak en Du Perron waren verdwenen, jongeren hadden nauwelijks de mogelijkheid gehad iets in druk te laten verschijnen.

Het valt bijvoorbeeld op dat in een boekje Onze letterkunde in bezettingstijd door G.H.'s-Gravesande uit 1945 wel, naast een aantal namen die de geschiedenis niet hebben gehaald, de namen voorkomen van coryfeeën als Vestdijk, Van Schendel, Achterberg en Nijhoff - om er slechts een paar te noemen -, maar van de

auteurs, die na 1945 voor het eerst van zich zouden doen horen, wordt alleen Anna Blaman genoemd.

In de lezingenbundel die het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie samenstelde naar aanleiding van het symposium 1940-1945: Onverwerkt verleden? (1985) en opnieuw in zijn Na de oorlog: De Nederlandse roman 1945-1960 (1986) gaat Ton Anbeek in op de vraag of de door historici geconstateerde golfbeweging in de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog ook opgaat voor de literatuur. In de lezing op het symposium verwijst Anbeek naar het Mentenrapport uit 1979 en de inaugurele oratie van Jan Bank Oorlogsverleden in Nederland uit 1983. Uit het Mentenrapport citeert hij onder meer de opmerking dat de golfbeweging verliep 'van felle belangstelling en herleven eerst, terugvloeiende aarzeling en scepsis daarna tot tenslotte een diepte van cynisch wantrouwen of verlegen zwijgen'.⁸

Die 'aarzeling' en 'scepsis' zijn mogelijkterwils ontstaan doordat steeds meer informatie over wat tijdens de oorlog het lot van de weggevoerde joden was geweest, tot het grote publiek begon door te dringen. De gedachte dat de oorlog minder heldhaftigheid had laten zien dan aanvankelijk was aangenomen, kan gemakkelijk tot die 'scepsis' hebben geleid. Het duurde na mei 1945 nog geruime tijd voor de volledige waarheid omtrent de vernietigingskampen overal was doorgedrongen. Met die waarheid trad de ontzuuchtering in; daarin paste slechts een 'verlegen zwijgen'.

Wild geworden kleinburgers

Terug naar 1945. Zowel bij Anbeek als in het Mentenrapport en bij Bank treffen we aan dat onmiddellijk na de bevrijding het grote publiek een enorme leeshonger aan de dag legde. Men wilde weten wat er was gebeurd, men wilde herkennen en (ver)oordelen. In romans als De laars op de nek (1945) van Maurits Dekker en Die van ons (1945) van de geliefde schrijfster Willy Corsari - om er slechts twee te noemen - wordt dat publiek op zijn wenken bediend. De tegenstellingen zijn sterk uitvergroot, zeker De laars op de nek wil alles behandelen. De eerste druk, uitgekomen bij Sijthoff in Leiden in 1945, kent 653 pagina's!

Vrijwel onopgemerkt bleef een novelle, W.A.-man, van Theun de Vries, die deze in 1944 onder het pseudoniem M. Swaertreger had doen verschijnen bij de illegale uitgeverij De Bezige Bij (voor deze gelegenheid nog verder gemystificeerd tot De Doezen de Dar). Na de bevrijding kwam het verhaal, samen met een aantal andere, uit bij Van Loghum Slaterus onder de titel De laars: Verhalen uit bezet gebied (1945). Omdat het in dit onderzoek te doen is om het beeld van de collaboratie, zoals dat onder meer in fictie is uitgedrukt, lijkt W.A.-man een goed uitgangspunt.

In de bundel De laars is W.A.-man het enige verhaal waarin een collaborateur de hoofdpersoon is. De andere verhalen gaan over een man die door de verdwijning van zijn dochter tot een

verzetsdaad wordt gebracht, een schilder wiens schilderij van een arcadisch polderlandschap wordt bedorven door het langsrijden van Duitse legerauto's, de wanhoopsdaad van een vrouw, wier man is doodgeschoten, een joodse arts, die op het punt staat te worden opgehaald, een gesprek tussen twee vrienden over een 'Ausweis', een represaille-actie tegen stakende arbeiders, en de activiteiten van een verzetsgroep in Friesland. W.A.-man is ook het enige verhaal dat apart is verschenen, namelijk vanaf 1982 bij Van Gennep. Vanaf 1983 is er een nawoord van de auteur aan toegevoegd, afkomstig uit Bzzlletin van januari 1980 en daarin zegt De Vries onder meer:

*Ik had (...) een gesprek over de vraag hoe iemand ooit tot fascistische sympathieën kon komen. Hierbij heeft zich toen, zij het uiterst vaag, een eerste en nog volkomen vormloze gedachte aan mij voorgedaan om de 'wordings'-geschiedenis van zo'n fascist te beschrijven (...)*⁹

Wat voor type collaborateur staat De Vries voor ogen? Hoofdpersoon is Frans Dijkgraaf, uit de Jordaan in Amsterdam, waar zijn ouders een kruidenierszaakje drijven. Kleine middenstanders dus, die met hard werken en zwoegen het hoofd maar net boven water houden. Arbeiders zijn het net niet, daar zien ze op neer. In 1934 wordt tijdens het Jordaanoproer de winkel van zijn vader leeggeplunderd, een gebeurtenis die in Frans een diepe afkeer van de 'oproerlingen' en een grote minachting jegens zijn ouders doet groeien. Vanuit deze rancune tegen de samenleving, die hem heeft voorbestemd tot een klasse die hij verafschuwt,

vertakt zich zijn haat tegen de armen, waar hij niet bij wil horen, en tegen de rijken, die hem duidelijk maken dat hij niet bij hen kán horen. In die situatie hoort hij van de NSB, waar hij zich toe aangetrokken voelt. In dat milieu voelt hij zich groeien en maakt hij zich een politieke overtuiging eigen.

Hij maakt kennis met een Duits blad, Der Sturmer, en

met zijn mondjevol handelsduits kon Frans er wel zoveel uit gewaarworden dat de joden, die hij tot op die tijd eigenlijk alleen met onaangename nieuwsgierigheid had opgenomen, vijanden van de mensheid waren. Zij offerden kinderen op hun geheimzinnige bloedbijeenkomsten, zij verkrachtten christenvrouwen en meisjes en vergiftigden zodoende het ras van de niet-joden.¹⁰

De bijeenkomsten van de W.A.¹¹ vullen een leemte in hem, waarvan hij zich voordien maar half bewust was. Het uniform, de laarzen, de politieke scholingsbijeenkomsten, de voorbereiding op het 'Nieuwe Europa', alles in het diepste geheim, doen hem van zijn ouders vervreemden, maar geven hem een nieuw thuis en een doel in het leven. Tot op een avond de door hem vereerde leider in een privé-gesprek uit zijn rol valt en hem een cynische kijk op de beweging voorschotelt. Zo zegt hij:

Kijk hier, jongen, wij nationaal-socialisten zijn niet anders dan wild geworden kleinburgers, die zich met het afval van het plebejerdome moeten verbinden om stand te houden... Wij vechten voor een verloren zaak, en er is

niets heroïsch aan, want de zaak is nog triest en karakterloos ook... Je weet net zo goed als ik dat een echte arbeider ons de rug toedraait. Hij voelt immers met zijn klomp dat alleen zijn klasse het kapitalisme en de rotzooi kan afschaffen, en dat alleen, Frans, omdat de arbeiders er iets beters voor in de plaats hebben te stellen... ¹²

De Duitse inval in mei 1940 doet Frans tenslotte de schellen van de ogen vallen, hij realiseert zich dat zijn zegsman gelijk had en dat hij op het verkeerde paard heeft gewed. Hij is een verrader van zijn eigen volk geworden.

Met dit verhaal slaat De Vries dus twee vliegen in één klap: niet alleen verklaart hij de 'wordingsgeschiedenis van zo'n fascist' vrijwel uitsluitend uit sociaal-economische factoren, maar hij geeft er ook meteen bij aan waarom het fascisme geen enkele kans van slagen heeft. Tegenover het fascisme stelt hij het ideaal van de klassenloze samenleving, die door de arbeidersklasse zal worden gerealiseerd. Dat past bij De Vries zijn historisch-materialistische wereldbeschouwing. Het is tekenend voor de kracht van het communisme, dat Frans Dijkgraaf, de W.A.-man, dat moet erkennen. Daartegen is de fascistische wereldbeschouwing niet opgewassen.

Theun de Vries zou later nog enkele malen op deze problematiek terug komen. In Het meisje met het rode haar uit 1956 verklaart hij de heroïek van de verzetsheldin Hannie Schaft - het meisje met het rode haar - voor een groot deel uit haar

communistiche maatschappijvisie en in Het wolfsgetij uit 1965 keert hij gedeeltelijk terug naar de thematiek van W.A.-man. De val van het 'moffenhoertje' Mobsie Zeven wordt verklaard uit haar gebrek aan idealen. Zij is te koop voor luxe: sigaretten en zijden kousen betekenen voor haar meer dan solidariteit en eergevoel. Dat stempelt de collaborateur in de ogen van De Vries tot een eerloze degeneré, slechts uit op eigenbelang en winstbejag. Voor De Vries bestond de collaboratie uit een verzameling rancuneuze mislukkelingen, die zich door cynische leiders gemakkelijk voor een karretje lieten spannen, dat het hunne niet was.

VI

Dubbelzinnigheid en anecdotiek

In de twee andere boeken, die hier uit de veelheid aan publicaties van vlak na de bevrijding aan de orde komen, is het beeld niet erg verschillend. Zowel in Willy Corsari's Die van ons als Maurits Dekkers De laars op de nek, allebei uit 1945, wordt de strijd tegen de Duitsers voorgesteld als een worsteling tussen twee tegengestelde ideologieën. Niet-kiezen voor de ene kant betekent automatisch dat je aan de andere kant staat. In Die van ons is dat zelfs letterlijk zo. Het handelt om de student Wouter Brandt, die probeert zich niets van de oorlog en de beroering die deze teweegbrengt, aan te trekken. Het is hem allemaal een onwelkome interruptie van zijn studie. Voortdurend verzucht hij waarom hij niet met rust kan worden gelaten. Hij wil niets liever

dan zich in zijn boeken verdiepen. Tegenover zijn indolentie wordt het idealistisch verzet van de joodse Hans Barach geplaatst. Deze moet dit met deportatie en dood bekopen, maar de betekenis daarvan is dat Wouter zich realiseert dat hij niet werkeloos mag blijven toezien en een keuze moet maken. Door die keuze is hij tenslotte 'een van ons' geworden.

In 1951 al oordeelde Ben Stroman over deze roman dat het niet de 'tot op de nerf gaande behandeling van de ontstellende stof is geworden, die deze verdiende'¹³. Maar ruim dertig jaar later noemt Ton Anbeek het 'een dubbelzinnig boek', omdat het naast een idealistische kijk, waardoor het lijkt alsof 'alles niet voor niets is geweest'¹⁴, alle ruimte laat aan een meer cynische visie, die later door schrijvers als Vestdijk en Hermans zou worden verwoord. Over de collaboratie heeft Corsari geen ander standpunt dan in 1945 verwacht mocht worden, hoewel ze af en toe een zin schrijft als:

Haar tante had het altijd streng afgekeurd als je nu nog naar een bioscoop ging, maar er stonden altijd hele rijen en waren dat dan allemaal slechte Nederlanders?'¹⁵

Haar visie op de illegaliteit is echter opmerkelijk. Nadat ze eerst al op p. 287 heeft gespot met de kruidenier die na Dolle Dinsdag (5 september 1944, toen het leek alsof de bevrijding van Nederland nog slechts een kwestie van een paar dagen was en veel collaborateurs een goed heenkomen zochten in Duitsland of in de illegaliteit, zie noten bij hoofdstuk V) 'opeens erg hulpvaardig en vriendelijk [is] en [...] aan wie het horen wil [vertelt] dat

bij hem in de zaak een beruchten S.D.-man vermoord is', schrijft ze even verder over het verzet:

Er is heel wat veranderd sinds September '44. Er zijn een boel lui opgedaagd, [...], die nooit iets hebben gepresteerd in de illegaliteit. Baantjes - en lintjesjagers. Er zijn nog ergere dingen. Je ziet opeens lui bij ons, die fout waren, absoluut fout. Na '44 hadden ze er niemand meer in moeten laten.¹⁶

Dat zijn ongebruikelijke woorden, in 1945, en verklaart Anbeek's oordeel van 'dubbelzinnigheid'.

In zijn ijver om alle aspecten van vijf jaar oorlog en verzet aan bod te laten komen, biedt Maurits Dekker in De laars op de nek een omvangrijke hoeveelheid gebeurtenissen aan. In meer dan 650 bladzijden geeft hij 'een wat chaotisch beeld van de oorlog, dat soms neigt naar avonturenromantiek'¹⁷. In breed opgezette, titelloze hoofdstukken neemt Dekker de lezer onder meer mee:

- naar het vooroorlogse leven in een Amsterdamse nieuwbouwwijk, waar burens die sympathiseren met de NSB en de WA samenleven met communisten, joden en sociaal-democraten;
- op een rondreis door de Verenigde Staten, gevolgd door een reis op de 'Nieuw Amsterdam' over een met mijnen bezaaide Atlantische Oceaan en Noordzee;
- naar een NSB-bijeenkomst in de Apollohal, waar o.a. Mussert het woord voert;

- naar een vergadering, waar plannen voor een joods verzet worden gesmeed in geval Nederland door Duitsland zal worden bezet;
- naar de Duitse inval op 10 Mei 1940 en het bombardement op Rotterdam;
- enzovoort, enzovoort.

Het beeld dat Dekker oproept van de collaboratie is dat deze enerzijds bestaat uit gewetenloze schurken, die op macht en posities uit zijn, en een verblinde naïeve schare volgelingen aan de andere kant. Voor de socialist Dekker, net zoals eerder voor de communist De Vries, was het onbegrijpelijk dat zich daaronder zoveel arbeiders bevonden. Hij laat een van zijn hoofdpersonen denken:

Hadden die kerels dan zoo weinig van het socialisme begrepen, dat zij zich lieten lijmen door het geklets van een burgerman en achter een nationalistische beweging aanliepen, die alleen maar hun ellende vergrooten zou, omdat zij zich bediende van de arbeiders, inplaats van voor hun belangen te strijden? Begrepen de proleten dan zoo slecht waarom het ging, dat een paar radicale slagzinnen voldoende waren om hen warm te krijgen voor een politiek, die in wezen anti-socialistisch was? [...] Mussert speculeerde op de ontevredenheid en blijkbaar niet geheel zonder succes.¹⁸

Het is Maurits Dekker niet gauw teveel. Zelfs de postbode, die de oproep dat joden zich moesten melden, rondbracht, krijgt ervan langs. Nadat hij de oproep niet heeft kunnen afgeven, 'bleef [de postbode] als een afgestrafte jongen in het portiek staan en mompelde dat hij er toch ook niets aan doen kon'.¹⁹

Met zijn grote overdaad aan details zal het boek in 1945 voor veel lezers momenten van herkenning hebben opgeleverd, maar voor latere lezers wordt beeldvorming bemoeilijkt door de veelvuldige anecdotische uitweidingen.

VII

'Geest' tegen 'barbarij'

Doortocht, het 'oorlogsdagboek' van Bert Voeten, uit 1946, bracht het in korte tijd tot vier drukken, een bewijs dat de tijdgenoot daarin veel van zichzelf en van de zojuist doorstane verschrikkingen herkende. Ook de kritiek reageerde in het algemeen juichend op de strijd van de 'geest' tegen de 'barbarij'. De collaboratie wordt slechts hier en daar, en dan nog uitsluitend in verhullende termen genoemd. Interessant is zijn aantekening van 26 november 1941, waarin hij de oprichting van de 'Kultuurkamer' meldt en nogal minachtend doet over het niveau, 'waarop in Pruisen de meesters bij dozijnen verblijven'.²⁰ Dat is interessant, omdat nergens wordt vermeld dat de auteur in werkelijkheid zelf als correspondent van diezelfde Kultuurkamer optrad. Zo zijn er meer tegenstrijdigheden

tussen het dagboek en de feitelijke activiteiten van Voeten. In deel I, Het systeem van Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. (1988) heeft Adriaan Venema hier een boek(je) over open gedaan²¹, maar in een artikel in Criterion had W.F. Hermans al eind 1946 aangetoond dat er van allerlei aan het dagboek van Voeten niet deugde.²²

In 1990 zou Venema het werk van het eerste deel van zijn vijfdelige onderzoek nog eens dunnetjes overdoen door in Het dagboek een gefictionaliseerde versie te geven van Voetens besluit na de oorlog zijn oorlogsdagboek uit te geven (zie hoofdstuk IV).

VIII

Basis-consensus

Zonder twijfel is het aan boeken als Doortocht en De laars op de nek²³ te danken, dat het lezend publiek er steeds meer van overtuigd raakte dat er tijdens de oorlog slechts van twee groepen mensen sprake was: 'fouten' (om wat voor reden dan ook), en de anderen. Ieder, die niet fout was, was goed geweest. Weliswaar schreef Bert Schierbeek in Terreur tegen Terreur (1945): *'Dit hele volk is goed, maar je merkt er verdomd weinig van'*²⁴, maar dat beeld zou lang standhouden, ook in de officiële geschiedschrijving.

Een illustratie van deze simpele tweedeling is bijvoorbeeld Onderdrukking en Verzet (1948), het eerste samenvattende geschiedwerk over de oorlogsjaren, waarvan de artikelen nogal

wisselend van kwaliteit zijn. Over de historische achtergronden van de NSB en de collaboratie wordt in het stuk van J.J. van Bolhuis nauwelijks gesproken, wel veel over de landverraderlijke activiteiten van de NSB in oorlogstijd.

Maar ook jaren later nog zou L. de Jong nadrukkelijk blijven vasthouden aan morele waarden, gebaseerd op die van het verzet.

Des te opmerkelijker is het, wanneer wij al in 1947 en 1948 in de letterkunde de eerste pogingen aantreffen om tot een nuancering van dit beeld te komen. Een voor de hand liggende verklaring daarvoor is er niet. Wel wordt door J.C.H. Blom in zijn inaugurele oratie In de ban van goed en fout? (1983) gewezen op een 'zingevend perspectief', van waaruit de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog traditioneel is gezien. Hij schrijft:

Dit leidt ertoe, dat het perspectief van onderdrukking en verzet of collaboratie en verzet de structuur van het geschiedverhaal over de bezettingstijd bepaalt en bij alle veelheid aan gegevens, ook in zeer uitvoerige werken, alles (onderstreping van mij - RW) uiteindelijk op zijn logische plaats doet belanden.²⁵

Jan Bank wijst in zijn inaugurele oratie Oorlogsverleden in Nederland (1983) op een mogelijke andere reden, namelijk om het Nederlandse volk en vooral het nageslacht na de oorlog de spiegel van het oorlogsverleden voor te blijven houden. Voor hem zou het 'zingevend perspectief' dan gezocht moeten worden in 'een behoefte aan oorlogsgeschiedenis als legitimatie van de

parlementaire democratie en het maatschappelijk bestel die in 1945 konden herrijzen'.²⁶ Vervolgens gaat hij in op de analyse van de commissie van onderzoek in de Menten-affaire (van welke commissie Bank zelf deel uitmaakte), die na een 'wilde fase' onmiddellijk na de bevrijding, een 'ordelijke fase' van 1945-1947 ziet en vanaf 1947 een 'fase van de tegenzin' of 'van het kwade geweten' onderscheidt.²⁷

Deze laatste fase valt dan samen met de boven gesignaleerde eerste pogingen in de letterkunde om het uitsluitend zwart-witte beeld van de oorlog enigszins te nuanceren. De 'tegenzin' of het 'kwade geweten' kan er voor gezorgd hebben dat het grote publiek daarvan geen kennis heeft willen nemen. Misschien uit bezorgdheid dat uit het geliefkoosde beeld van een eensgezind verzet een veel grijzer tussengebied zou ontstaan, dat minder heroïsch zou zijn en veel minder geschikt om het nageslacht de oorlogsjaren als norm voor te blijven houden. Von der Dunk zegt het zo:

*De basis-consensus ten aanzien van 'goed' en 'fout' is sedert 1945 onveranderd gebleven omdat deze basis-consensus tevens het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen. Als hij zou verdwijnen zou dat impliceren dat de fundamenten van die democratische samenleving zijn aangevreten. In zoverre blijft er een direct verband tussen de oorlogshistoriografie en het heden.*²⁸

Met andere woorden, aan de 'basis-consensus' ten aanzien van goed en fout mag niet worden getornd, omdat daarmee het gehele

bouwwerk van democratische waarden in zou kunnen storten. Suggereert Von der Dunk hier dat de 'fundamenten van die democratische samenleving' een nuancering van de basis-consensus niet zouden overleven? Hoe stevig zijn die fundamenten dan? Jan Bank gaat nog een stapje verder: in de Haagse Post van 7 mei 1988 vraagt hij zich in een debat van vier historici onder leiding van John Jansen van Galen af of de moraliserende houding tegenover de oorlog en het fascisme niet verklaard kan worden vanuit een gesecculariseerde religieuze behoefte. Elke religie heeft immers behoefte aan een incarnatie van 'het Kwaad':

De studie van het fascisme is bemoeilijkt doordat het zo'n zwaar met zonde beladen begrip is geworden. Het is het gesecculariseerde manichaïsme, waarin het nationaal-socialisme de plaats van de duivel als de Boze heeft ingenomen en 'fout' zijn de plaats van de zonde.

Met de arrestatie en berechting van zo'n 150.000 à 200.000 foute Nederlanders zou dan bij de overige Nederlanders de 'basis-consensus' zijn ontstaan dat de rest dus goed was geweest. Aan deze overtuiging morrelen zou tot grote onrust aanleiding kunnen geven, niet alleen wat de democratie betreft, maar vooral wat de eigen levensbeschouwing betreft. Liever nam men dan maar geen kennis van visies die deze 'basis-consensus' konden doorkruisen. Het kan een verklaring zijn waarom de eerste pogingen in de literatuur om het bestaande beeld te nuanceren, door het grote publiek of vrijwel zijn genegeerd (Vestdijk) of verontwaardigd verworpen (Hermans).

Ontluisterende humor

In een poging greep te krijgen op de chaos van naoorlogse publicaties verscheen in 1951 De Nederlandse Roman - overzicht en indrukken 1940-1950 van de literair criticus van Het Algemeen Handelsblad, B. Stroman; er werd hierboven al naar verwezen. Weliswaar geeft hij zelf in de eerste regel al aan dat een dergelijk overzicht niet anders dan 'uiterst willekeurig' kan zijn, maar desondanks stelt hij zich tot taak de 'cacofonie te herleiden tot vertrouwde geluiden'.²⁹ Hij waarschuwt de lezer maar vast dat de schok van de Tweede Wereldoorlog 'geen verschuivingen in de vorm heeft veroorzaakt'. Dat maakt het hem mogelijk te oordelen, want 'het uitblijven van buitenissigheden in de vorm zal iedereen hebben geconstateerd'.³⁰ Over de in deze paragraaf aan de orde komende romans van Vestdijk, Pastorale 1943 uit 1948 en Bevrijdingsfeest uit 1949, merkt Stroman op blz. 29/30 op, dat ook Vestdijk er 'ondanks een ontluisterende humor en een naar objectiviteit borende psychologie' niet in was geslaagd met zijn romans aan de actualiteit te ontstijgen.

Dat van die ontluisterende humor is stellig waar, zeker voor de tijdgenoot, die enige jaren daarvoor Doortocht van Bert Voeten door Jeanne van Schaik-Willing nog als een 'nobel relaas'³¹ omschreven had gezien.³²

Pastorale 1943 (1948) toont een Vestdijk, die bepaald niet onder de indruk is van het verzet. De idyllisch aandoende titel met zijn ondertoon van gezond buitenleven contrasteert ironisch met de ondertitel: Roman uit de tijd van de Duitse overheersing. Op blz. 8 al worden de activiteiten van sommige verzetsgroepen als volgt omschreven:

Wij intellectuelen hebben weinig wapens tot onze beschikking; maar ik vlei mij ermee, dat wij op den duur meer bereiken dan de verzetsgroepen, die in het wilde weg telefoonkabels doorsnijden en N.S.B.'ers doodschieten. De onschuldigen moeten daarvoor boeten, dat vind ik het ergste. En de opgeblazenheid van die heren vind ik bepaald weerzinwekkend,..., een soort negatieve N.S.B.-mentaliteit; dat zie je in de geschiedenis trouwens altijd; van zijn tegenstanders neemt men de slechte dingen over.

De hoofdpersoon is de leraar Duits (!) Johan Schults, wiens broer bij de Waffen-S.S. dienst heeft genomen, maar zelf min of meer per ongeluk leider van een verzetsgroep is geworden. De groep neemt zich voor een NSB'er, de drogist Poerstamper, van wie men vermoedt dat hij een verrader is, dood te schieten. Het ligt voor de hand dat Vestdijks benadering van het verzet tot menig potsierlijk tafereel aanleiding geeft. De mannen van het verzet zijn zo onder de indruk van hun eigen dapperheid dat ze zich op allerlei manieren willen vermommen. De eerste keer dat de groep de aanslag op Poerstamper wil plegen, mislukt het, omdat de

drogist vanwege diarree (!) zijn huis niet uit komt. De tweede keer mislukt de aanslag door het dilettantisme van de ondergrondse strijders bijna weer, maar ze slagen er wel in hem te verwonden, waarna in het ziekenhuis de eindafrekening volgt, met een mes verborgen in een bos bloemen. Het betreffende hoofdstuk heeft dan ook als titel: "Zeg het met bloemen".

Van de collaboratie heeft Vestdijk evenmin een hoge dunk. Niet alleen weet de zoon van Poerstamper, wanneer hem de vraag wordt gesteld waarom hij bij de W.A. is gegaan, geen ander antwoord te bedenken dan dat zijn vader er ook bij is, maar in een gesprek tussen Schults en diens broer, inmiddels Obersturmführer bij de Waffen-S.S., blijkt de laatste ook geen andere reden te hebben dan dat hij van vechten houdt. Eerst spreekt hij schamper over de 'zogenaamde illegaliteit':

Dat je tegen ons bent, kan me niets schelen. Maar het zou me spijten, wanneer je aan die poppenkast van de illegaliteit meedeed. Ik heb in Rusland genoeg van de partizanen gezien om daar geen consideratie mee te hebben; en die doen tenminste nog wat, hier is het alleen maar poppenkast.³³

Maar wanneer hij vervolgens over zijn eigen dienstnemen bij de vijand te spreken komt, zegt hij:

Ik vecht niet voor beloning, ik vecht omdat ik er plezier in heb, en het liefst voor een verloren zaak, die door

iedereen uitgekotst is. Dan heeft vechten ook pas enige zin. Als iedereen tegen je is, weet je tenminste dat je tegenstanders hebt ³⁴

Cynischer motivatie om dienst te nemen bij de S.S. zal zelden zijn gehoord. In De donkere kamer van Damokles (1958) komt een echo van deze woorden terug in het gesprek dat Osewoudt in de gevangenis voert met een jonge S.S.'er (zie paragraaf XIII van dit hoofdstuk).

In Pastorale 1943 krijgt het lezerspubliek dus een geheel andere visie op collaboratie en verzet voorgeschoteld dan waar men tot dan toe mee vertrouwd was. Wellicht dat dit heeft meegespeeld om zich vanaf 1948 van het oorlogsthema af te wenden. De fase van de 'tegenzin' of zelfs 'het kwade geweten' is begonnen. Het boek zou pas weer in 1966 (!) worden herdrukt.

Anbeek wijst er in Na de oorlog (1986) op dat het niet zonder betekenis is dat Schults, ondanks alles wat in het voorafgaande over de illegaliteit duidelijk is geworden, in de laatste bladzijden toch kiest voor doorgaan met het verzet. Schults zegt het zo:

Alles voor het vaderland, - zo was het nu eenmaal, men kon het niet korter en begrijpelijker zeggen: alles voor het vaderland. ³⁵

Het is nooit met zekerheid vast te stellen - en het doet er ook niet toe -, of Schults hier de persoonlijke mening van Vestdijk weergeeft. Het is niet uitgesloten, maar in een volgend

boek over de illegaliteit, Bevrijdingsfeest (1949), is Vestdijks visie op het verzet zo mogelijk nog cynischer en ontwrichtender.

In Bevrijdingsfeest, opgedragen aan Theun de Vries, is de hoofdpersoon een enigszins aan lager wal geraakte edelman, jonkheer Evert Hoeck van Linden tot Kruytbergen. De oorlog is al voorbij, Nederland probeert weer over te gaan tot de orde van de dag. Op zijn landgoed heeft de jonkheer een Duitse ex-SS'er laten onderduiken, die probeert de justitie te ontlopen, en deze wordt nu door de jonkheer gebruikt om rekeningen uit de oorlogstijd te vereffenen. Persoonlijke vijanden worden op een voor hem geriefelijke wijze uit de weg geruimd. De kans op ontdekking is gering. Uiteindelijk pleegt de SS'er zelfmoord. Het boek eindigt met een 'afscheid van het verzet':

Het verzet behoorde tot een verleden, dat door steeds minder pelgrims vereerd zou worden....En met het verzet, deze gruwelijk overschatte nobele wandaden van enkelingen uit een te hoop gedreven massa, behoorde ook de roes der bevrijding tot het verleden.³⁶

Het lijkt alsof Vestdijk het verzet harder valt om de mislukking van zijn idealen dan de collaboratie om de verblinding van de hare. In een gesprek dat jonkheer Hoeck heeft met de - gearresteerde - weduwe van een aan het Oostfront gesneuvelde S.S.-vrijwilliger, geeft hij de weduwe alle kans om haar visie op verzet en collaboratie onder woorden te brengen. Dat hij zich tegelijkertijd erotisch tot haar aangetrokken voelt, is voor het

verhaal relevant, maar voor die visie natuurlijk niet. Zo zegt zij:

*Men mag toch wel een overtuiging hebben? Ik heb niets misdaan, niemand verraden, - de meeste vrouwen trouwens niet, die hier zitten. Het zijn allemaal idealisten, ze zijn niet zo slecht als ze worden afgeschilderd. We hebben ons misschien vergist, maar is dat strafbaar? Zijn we daarom misdadigers?*³⁷

Interessant is het gebruik van het woord 'idealisten'. Het is niet een woord dat uit de lucht komt vallen. We zullen de echo's ervan nog vaker tegenkomen (zie bijvoorbeeld Armando's De straat en het struikgewas, 1988: 181). Bij analyse van het taalgebruik van collaborateurs, valt op dat deze het liefst zichzelf in dit soort termen beschrijven, als mensen met een ideaal, waarvan na de oorlog zou blijken dat het allemaal anders was geweest dan men zich had voorgesteld. Een ideaal dat tot een desillusie is geworden. Vandaar ook: 'we hebben ons vergist, maar is dat strafbaar? Zijn we daarom misdadigers?' En voor een vergissing behoor je niet te worden gevangengezet, zo lijkt de teneur van dit citaat te zijn. Het heeft er echter alle schijn van alsof Vestdijk hier een diabolisch spel met de lezer speelt. Is hij tot meer sympathie met de vastzittende collaborateurs geneigd dan met de teleurgestelde verzetsstrijders? Hoe zit het met hun idealen?

Zij, die de oorlog hebben gewonnen, maar daarna bitter weinig van hun verwachtingen realiteit hebben zien worden, verliezen in de optiek van Vestdijk de vrede.

X

Verwarring en chaos

Ondanks de genoemde 'windstilte' in de belangstelling voor de gebeurtenissen tijdens de oorlog, die zo rond 1948 zou zijn ingetreden en waarnaar al enkele malen is verwezen, slaagde in 1949 één boek erin tot grote consternatie en verontwaardiging aanleiding te geven. Niet alleen vanwege de voor die dagen ongekend cynische openhartigheid, waarmee over seksualiteit werd geschreven, maar evenzeer om de visie die eruit sprak op verzet en collaboratie. Het was De tranen der acacia's (1949) van Willem Frederik Hermans.

Hermans, geboren in 1921, behoorde net als Gerard van het Reve (geb. 1923) tot de generatie van auteurs, die in de oorlog volwassen was geworden en wiens kijk op de mensheid in belangrijke mate gekleurd was door die oorlog. Wat hij had gezien, had hem geen reden gegeven tot optimisme. In de bundel Paranoia uit 1953 zou hij schrijven:

Er is maar één werkelijk woord: chaos... Wij leven in een vervalste wereld. Er zijn alleen dezelfde woorden die worden herhaald, maar er wordt niets mee gezegd.

Herhaaldelijk is Hermans naar de thematiek van oorlog en geweld teruggekeerd. Ook in Het behouden huis (1952), De donkere kamer van Damokles (1958) en Herinneringen van een engelbewaarder (1971) houdt hij zich bezig met de vraag hoe de enkeling zich staande houdt in de totale afbraak van de bekende en vertrouwde omgeving en komt tot de conclusie dat die enkeling zich niet staande houdt, maar te gronde gaat. Toevalligheden beheersen zijn leven, de greep die sommigen op hun eigen lot lijken te hebben, is maar schijn.

Over het algemeen reageerden de tijdgenoten furieus op De tranen der acacia's. In het al eerder geciteerde De Nederlandse roman 1940-1950 noemt B. Stroman het boek 'een purgatorium der onthechting aller waarden' en verder in zijn bespreking gebruikt hij omschrijvingen als 'vooringenomen', 'verbitterd', 'cynisch', 'schaamteloos' en 'weezinwekkend'.³⁸ De meeste indruk maakte ongetwijfeld het feit dat 'de 'illegaliteit' (...) in dit boek onmeedogend getekend [wordt] in haar labiele waarde'.³⁹ Toch roept Stroman de lezer op het boek tot het eind toe te lezen, want

*wie temidden van de kwellingen waar dit boek is van vervuld deze zuiverheid nog kan ontdekken zal erkennen, dat dit wrede, sadistische boek een gruwelijke camouflage is voor een dodelijk gekwetste tederheid.*⁴⁰

Zoals uit deze citaten blijkt, komt de illegaliteit er in dit, net als in andere boeken van Hermans, niet goed vanaf: de

hoofdpersoon, Arthur Muttah, vermoordt een Duitser, maar 'eigenlijk bij ongeluk'⁴¹ en toen de Duitsers al hadden gecapituleerd. De hele oorlog is voor hem een surrogaat-oorlog:

Want ook de ondergrondse strijd was niets dan een surrogaat geweest. De illegaliteit had gestreden niet tegen V-wapens, maar tegen rancuneuze corsettenwinkeliers. Niet tegen brand en granaten, maar tegen het verbod om je radio te gebruiken'.⁴²

Dat betekent niet dat hij vriendelijk zou oordelen over de collaboratie. Al meteen in het eerste hoofdstuk ontmoet een van de andere hoofdpersonen, Oscar Ossegal, een 'moffenhoertje' dat als het toppunt van onbenulligheid wordt beschreven en dat van zichzelf de volgende beschrijving geeft: 'zeventien jaar, donkerblond haar, lichtrose directoire, waarschijnlijk half-gaar'.⁴³ De halfzuster van Arthur Muttah, Carola, heeft het met een Duitser aangelegd. Deze Duitser houdt er merkwaardige opvattingen over de eigen zaak op na en komt met een aantal opmerkelijke uitspraken over Duitsland en de Duitsers.

Zo stelt hij bijvoorbeeld dat de mens alleen gelukkig is, wanneer hij zijn vijanden verslaat, niet wanneer hij ze verslagen heeft.⁴⁴ Even verder op dezelfde pagina zegt hij: 'Het is het noodlot van het Duitse volk altijd de nederlaag te lijden. Wij kunnen slechts overwinnen in de nederlaag'. In deze totale ontluistering past ook de volgende overweging van Arthur:

*Een soldaat is dapper als hij de bevelen uitvoert die hij van zijn meerderen krijgt. Maar wie kan nagaan of iemand de bevelen die hij zichzelf heeft gegeven, letterlijk uitvoert? Wie trouwens weet precies, welke bevelen hij zichzelf geeft? Wie wist precies welke bevelen hij zichzelf moest geven?*⁴⁵

Deze voor Hermans' visie op taal en werkelijkheid zo typerende vragen zullen later nog dikwijls door hem gesteld worden, in fictionele vorm onder andere in De donkere kamer van Damokles (zie paragraaf XIII van dit hoofdstuk) en eveneens in zijn essaybundels als Het sadistische universum (1964) en Van Wittgenstein tot Weinreb (1970). In de eerste van deze lezen we op blz. 108:

*De dingen die in het dagelijks leven gebeuren, zijn immers grotendeels niet doelgericht, of als ze doelgericht zijn, wordt het doel in negen van de tien gevallen niet bereikt. Wie goed om zich heen kijkt, ontwaart geen eenheid van handeling, maar veelheid en zineloosheid van handeling, verwarring, chaos en verveling.*⁴⁶

Deze visie op 'de dingen die in het dagelijks leven gebeuren' geeft inhoud aan Hermans' kijk zowel op verzet als op collaboratie. Beiden komen naar zijn overtuiging voort uit 'verwarring, chaos en verveling'. Het is niet moeilijk om te begrijpen waarom met name uit kringen van het voormalige verzet

woedend is gereageerd op De tranen der acacia's. Enkele jaren later zullen deze kringen opnieuw reden hebben zich te ergeren aan de dubbele bodem rond collaboratie en verzet in De donkere kamer van Damokles.

XI

Gepassioneerd en compromisloos

Hierboven is opgemerkt dat in de letterkunde eerder dan in de officiële geschiedschrijving begonnen is met het aanbrengen van nuances in het simpele zwart-wit schema van goed en fout. Met name in de genoemde werken van Vestdijk en Hermans is van een verheerlijking van de waarden van het verzet, die aan een geschiedkundig werk als J.J. van Bolhuis' Onderdrukking en Verzet (1948) ten grondslag liggen, geen sprake. Maar dat betekent vanzelfsprekend niet dat van die waarden helemaal niets kan worden teruggevonden in letterkundige producten. Vooral wanneer die producten afkomstig zijn uit kringen rond dat voormalige verzet, mag geen nuancering worden verwacht. Volg het spoor terug van J.B. Charles uit 1953 en Het meisje met het rode haar uit 1956 van Theun de Vries zijn voorbeelden daarvan.

J.B. Charles (schuilnaam uit het verzet van de Leidse hoogleraar in de criminologie W.H. Nagel) is een gepassioneerd zoeker naar recht en rechtvaardigheid. Hij is van mening dat 'het verzet' na de oorlog niet heeft gekregen, waar het recht op had, en dat wil hij openbaar maken. Van dat streven heeft hij in

talrijke artikelen en een tweetal geruchtmakende boeken blijkt gegeven. In Volg het spoor terug uit 1953 en Van het kleine koude front uit 1962 doet hij verslag van zijn woede en verontwaardiging, dat zo snel na de oorlog collaborateurs al weer op hoge posten worden benoemd, terwijl voormalige verzetsstrijders een moeizame strijd om het bestaan leveren. Het is geen fictie in de traditionele zin van het woord, eerder autobiografische onderzoeken. De rode draad die door het gehele werk loopt, is die van 'hebben we het daar allemaal voor gedaan?'

Reeds op blz. 17 van Volg het spoor terug lezen we:

Veel later ben ik tot de ontdekking gekomen dat het pas in de laatste plaats onze tegenpartij is, die onze naoorlogse reakties bepaald heeft, en veel eerder onze eigen mislukte houding. De eigen fouten werken zich in de regel op twee geheel verschillende manieren uit: men vergeeft zichzelf haastig door ook de tegenstander te verontschuldigen, of men straft zichzelf in de vijand en wreekt aldus op hem de teleurstelling over zichzelf.⁴⁷

De wereld van J.B. Charles is er één vol van strijd: voortdurend is waakzaamheid geboden om aan het overal loerend en steeds weer de kop opstekend fascisme weerstand te kunnen bieden. Compromisloos zoekt hij naar zijn 'verlies- en winstrekening inzake waarheid en valsheid'.⁴⁸ Van het laatste treft hij veel meer aan dan van het eerste. Valsheid vooral van diegenen die zowel tijdens de oorlog als daarna 'fout' waren, maar telkens weer net op tijd van partij veranderden. Ze konden dat doen,

omdat ze, volgens Charles, er eigenlijk geen overtuiging op na hielden:

Het staat voor mij vast, dat zij van de politiek niets wisten en dat zij dat ook niet als een gemis voelden. Er is nooit een fascistische ideologie geweest, al heeft men naderhand, nadat het knokken begonnen was, wel een ideologie verzonnen... Zij waren fascist niet om ideeën, maar om laarzen, baantjes en het marcheren, om het knokken, uit vreugde aan andermans vrees, zij waren het met hun bloed en met hun kloten.⁴⁹

Het spreekt welhaast vanzelf dat Charles evenmin erg vriendelijk oordeelt over de vele Nederlanders die na de Duitse inval 'neutraal' bleven. Zij accepteerden dat de oorlog voorbij was, dat verzet tegen de Duitsers dus illegaal was en dat het het beste was zo goed en zo kwaad mogelijk hun normale leven voort te zetten; iets, wat hierboven omschreven werd als 'opportunistische collaboratie':

Tienduizenden ambtenaren, onder wie officieren van justitie en nog hogere rechterlijke ambtenaren, hebben zich op laffe wijze aan deze verraderlijke voorstelling gewonnen gegeven: ten behoeve van hun hoge salaris, hun persoonlijke veiligheid, hun goede woning en hun bourgeois interieurs, ten behoeve van hun sociale integriteit, die zij eigenlijk zij aan zij met de Duitsers verdedigden tegen de gevreesde en gehate wildemannen uit de kleine burgerij, kleine

boerenstand en de arbeidersbeweging, die die ellendige illegaliteit vormden.⁵⁰

In feite schildert Charles een beeld van de collaboratie dat bepaald wordt door twee constanten: a) hoge NSB'ers speelden maar al te makkelijk en al te graag onder één hoedje met andere hoge ambtenaren en zakenlieden, terwijl de schlemielen onder hen gedwongen werden zich te melden als vrijwilliger voor SS, NSKK, enzovoort, en in Rusland ellendig aan hun eind kwamen; en b) na de oorlog zijn deze collaborateurs er dankzij hun relaties in geslaagd er zonder enige of met slechts een geringe straf af te komen, terwijl

het proletenvolk onder de nsb-ers nog jaren in de gevangenis [bleef]-terecht!terecht!, want het had bloed aan de handen, maar het was het bloed, waarvan de sportief-geklede, kapitalistische nsb-ers, de hoogleraren en journalisten..., zich met de geparfumeerde zeep van hun goede opvoeding en hun sociale voorsprong schoongewassen hadden.⁵¹

XII

Twee outsiders

In het nu volgende gedeelte wordt gekeken naar twee boeken, waarvan het eerste, Vlucht naar de vijand (1954), zich geheel en het tweede, De nacht der Girondijnen (1957), voor het grootste

deel buiten de literaire hoofdstroom bevinden. In het geval van Vlucht naar de vijand is dat in het geheel niet verbazingwekkend, want de schrijver ervan, Jan Eekhout, was voor de oorlog weliswaar een veelgelezen auteur, maar vooral in het genre van de boeren- en streekroman. Dat genre heeft een trouwe schare lezers en een eigen plaats, waar de literatuurrecensent gewoonlijk maar weinig tijd en plaats voor heeft. Daar komt bij dat Vlucht naar de vijand een thema behandelt, waarvoor 1954 misschien niet de juiste tijd was. De 'openbare biecht' van de 'foute' schrijver kwam te vroeg. Jaap Goedegebuure merkt in De Boekenkrant van mei 1990 op:

Collaborerende schrijvers van groot formaat, zoals Frankrijk die heeft in de persoon van Céline en Drieu la Rochelle, ontbreken in Nederland [...]. Het heulen met de vijand was hier meer iets voor de kleinen van geest, de half-was kunstenaars en de misdeelde talenten.⁵²

Voor Goedegebuure was Eekhout geen schrijver van het formaat Céline. Maar zelfs wanneer hij dat zou zijn geweest, zou Vlucht naar de vijand in 1954 op een in-opportuun moment zijn verschenen.

Vlucht naar de vijand is een merkwaardig boek. Het verscheen bij uitgeverij Paul Brand in Bussum, maar is blijkens de inleiding van Anton van Duinkerken gebaseerd op een manuscript, dat reeds in 1946 in zijn - Van Duinkerken - bezit was. Eekhout zat toen in allerlei interneringskampen voor NSB'ers, eerst in

Den Haan bij het Belgische Ostende en later in kampen en ziekenhuizen in Groningen en Friesland.

Eekhout - geboren op 10 januari 1900 in het Zeeuws-Vlaamse Sluis - en Van Duinkerken kenden elkaar al sinds 1927. De laatste was toen redacteur van het rooms-katholieke tijdschrift Roeping en zag wel wat in de gedichten van de jonge Eekhout. In de dertiger jaren ontwikkelde de laatste zich tot een schrijver van veelgelezen boerenromans met titels als De boer zonder God en Pastoor Poncke, en van in katholieke kring populaire gedichtenbundels. In 1939 werd hij lid van de NSB. Van Duinkerken vermoedt dat Eekhouts verontwaardiging over de Russische inval in Finland daar iets mee te maken heeft gehad. In die tijd bewerkte Eekhout een Fins volksepos, de Kalevala, waaraan hij het motto meegaf: 'Als ik geen Nederlander was, zou ik Fin willen zijn'. Onder de indruk van deze overval zal hij gemeend hebben dat een daad tegen het bolsjewisme vereist was. Tijdens de oorlog werd hij een van de ijverigste propagandisten voor de Kultuurkamer en publiceerde in nationaal-socialistische tijdschriften als De Weegschaal, De Schouw en Storm SS.

Dolle Dinsdag deed hem besluiten naar Duitsland te vluchten: het thema van Vlucht naar de vijand. Op de laatste bladzijde van het boek - blz. 206 - treffen we een opmerking aan in dezelfde trant als waarmee veel andere boeken beginnen:

De feiten in dit boek beschreven berusten op de werkelijkheid. De plaatsen van handeling, en de personen, die de gebeurtenissen ondergaan, dient men - met

uitzondering van de overigens gemakkelijk te herkennen hoofdfiguur - als volkomen fictief te beschouwen.

Die hoofdfiguur is Paul Nijland, 'gemakkelijk te herkennen' als Jan Eekhout. Hij is schrijver, NSB-lid en bang voor de gevolgen van zijn overtuiging. Hij wil naar Duitsland, na Dolle Dinsdag, maar niet om in de oorlogsindustrie tewerkgesteld te worden of te gaan spitten op het platteland. Hij is kunstenaar, schrijver, en wil proberen er administratieve arbeid te verrichten. Nijland is een estheet, die schrikt bij het zien van de gevolgen van bombardementen op Duitse steden. Een passage ter illustratie:

Paul Nijland was nooit een mens van de realiteit geweest. Hij was eerder een dromer. Een dichter. Een aestheet. Een zoeker naar schoonheid. Hij had de dingen des levens met schoonheid omkleed. Nu werd hij geconfronteerd met de hardste realiteit. Genadeloos. Deze realiteit heette: oorlog. De aestheet had er geen vat op, noch de dromer.⁵³

Deze dromer komt in een oud schoolgebouw terecht, waar talloze Vlamingen en Nederlanders een onderkomen hebben gevonden. Het boek bestaat voor een groot deel uit de overwegingen van de schrijver en uit de gesprekken die hij voert met anderen als hijzelf. Eekhouts bedoeling is duidelijk: hij wil verklaren, uitleggen, waarom hij er toe gekomen is verraad te plegen, in de hoop dat de verklaring vanzelf tot vergeving zal leiden. Vandaar de monologen en tweegesprekken. Op blz. 26/27 bijvoorbeeld legt

hij uit waarom hij de kant van Duitsland koos; hij wijst op Hitlers overwinningen en stelt dan:

Ik vraag me nu af: zou ik partijlid geworden zijn als ik anders over de uitslag gedacht zou hebben?

In eigen ogen is hij een slachtoffer van waanvoorstellingen geweest, die zich door het nationaal-socialisme zand in de ogen heeft laten strooien. Zijn enige fout is dat hij niet achter de mooie facade heeft gekeken, maar van verraad wil hij niet horen:

De betichting van landverraad wijs ik af. Mijn wandaad is: ontrouw te hebben gepleegd aan de vrijheidsgedachte zoals deze in ons volk leefde.⁵⁴

Wanneer de schrijver vol zelfverwijt en zelfbeschuldiging naar Nederland terug wil keren, om zichzelf aan te geven, geeft een vriend hem een soort absolutie:

Jij beschuldigt jezelf en je let niet op de betrekkelijk kleine begrensheid van je zelfaanklacht. Je geeft aan je schuld geweldige proporties, wil jezelf als misdadiger zien. Maar je bent geen misdadiger.⁵⁵

Na zijn boetedoening en daaropvolgende vergiffenis, laat hij zich tenslotte met een gerust geweten arresteren. De arrestatie is zijn 'bevrijding'.

Door de Ereraad voor Letterkundigen werd Eekhout in 1947 een publicatieverbod van tien jaar opgelegd. In zijn "Ter Inleiding" bij Vlucht naar de vijand schrijft Anton van Duinkerken: ...*In een vrije samenleving bezit de mens het recht om schulden te vergeven.*⁵⁶

In De nacht der Girondijnen uit 1957 grijpt Jacques Presser vooruit naar een thematiek die pas vele jaren later echt bespreekbaar zal worden: het probleem van de joodse collaboratie. De novelle was het Boekenweekgeschenk van dat jaar. De hoofdpersoon, geschiedenisleraar op 'die pedagogische en etnische paskwil: Het Joodse Gymnasium, de door de Duitsers toegestane gettoschool'⁵⁷, krijgt door een van zijn leerlingen een voor 'negenennegentig percent veilige baan' aangeboden: lid van de O.D. (Ordedienst, de door Joden zelf gerunde en bemande kamppolitie) in Westerbork. In deze capaciteit is hij (mede-) verantwoordelijk voor het getal der Joden dat wekelijks op de trein gaat van Westerbork naar Auschwitz. In Ondergang (zie het volgende hoofdstuk) zal Presser later over deze O.D. schrijven als over de 'Joodse SS', een term die hij ontleent aan Philip Mechanicus' In Depot (1978) en, hem citerend, merkt hij op: 'Ze worden in het kamp gehaat en vervloekt tot op het gebeente'.⁵⁸

Opmerkelijk is dat in dit boek alle motieven voor collaboratie al worden opgesomd en begrijpelijk worden gemaakt, zonder dat de hoofdpersoon als een schurk wordt afgeschilderd. Hij is een eerzaam historicus, die zich voor een onmogelijke taak geplaatst ziet en tenslotte geen andere uitweg weet dan een wanhoopsdaad, die hem eerst in de strafbarak en daarna

onvermijdelijk in Auschwitz doet belanden. Misschien maakt dat zijn collaboratie in laatste instantie ook aanvaardbaar, dat hij uiteindelijk liever kiest voor de eigen ondergang dan voort te gaan met het op 'transport' stellen van lotgenoten. Dat neemt niet weg dat de argumenten die hem tot zijn collaboratie brengen de traditionele argumenten zijn die iedere keer terug zullen komen, wanneer later, in de jaren-zeventig voormalige collaborateurs hun herinneringen op schrift gaan stellen. Het eerste argument luidt altijd: zij of ik, of in de taal van het cynische voorbeeld dat Presser geeft:

Een schip met duizend passagiers is lek geslagen, terwijl geen mens op onze SOS-seinen reageert. En er is plaats in de boten voor vijftig.⁵⁹

Even verder wordt hetzelfde nog eens met andere woorden herhaald: 'Ik ga kapot of ik maak kapot'.

Het tweede argument, even traditioneel, is dat van degenen die zeggen dat als zij het vuile werk niet doen, anderen klaar staan om het over te nemen. Opnieuw in de woorden van Presser:

Goed, laat me weigeren. Wat denk je dan, dat gebeurt? Dan zit ik komende dinsdag in de trein en Schwarz wordt Zentraldienstleiter en doet hetzelfde als ik. En zodra die weigert, Rosenfeld. En na die, Goldstein of Sacher. Zolang hier Joden zullen zitten, vinden ze nog wel altoos iemand, die desnoods zijn vader en moeder .... in de trein zet.⁶⁰

Zo is duidelijk wat Presser voorhad met het motto dat hij aan het boek vooraf laat gaan: *Homo homini homo*. De mens is zijn medemens niet een wolf, maar, veel erger, een mens. Vergeleken met wat de mens zijn medemens aandoet, is de wolf onschuldig als een lam.⁶¹

XIII

Iedereen de doodstraf

Het boek waarin het obscure gebied tussen collaboratie en verzet en de onduidelijke, maar verboden, grenslijn tussen samenwerking met de vijand en het dienen van de vaderlandse zaak, op de meest cynische manier is beschreven, is zonder twijfel De donkere kamer van Damokles van W.F. Hermans uit 1958. Waar Hermans in De tranen der acacia's (1949) nog had volstaan met het uitdelen van schimpscheuten naar beide kanten, laat hij er in dit boek geen twijfel over bestaan dat dezelfde activiteiten, vanuit een ander perspectief bezien, een totaal ander beeld opleveren. Osewoudt, de labiele hoofdpersoon, is ervan overtuigd zijn daden voor de 'goede' kant te verrichten, maar wordt er na de oorlog van verdacht voor de Duitsers te hebben gewerkt, en bij een poging uit zijn gevangenschap te ontluchten wordt hij door de Nederlandse marechaussee neergeschoten.

Over wat gewoonlijk als het centrale probleem van het boek wordt beschouwd - het al dan niet bestaan van Osewoudts dubbelganger Dorbeck -, is al zeer veel geschreven. Was Dorbeck, van wie Osewoudt zijn bevelen ontving een dubbelagent, die zowel

voor de Duitsers als voor het verzet werkte? Heeft Hermans zich hierbij door de gevallen Van der Waals of King Kong⁶² laten inspireren? Vanzelfsprekend zijn dat vragen die literair-historisch van groot belang zijn; in een interview met Willem M. Roggeman stelt Hermans de relatie tussen romanwerkelijkheid en de werkelijkheid buiten de roman aan de orde, waar hij zegt:

De roman verwijst naar een bestaande werkelijkheid, in het oog van iemand die de laatste toevallig kent. Maar de roman moet kunnen bestaan, begrijpelijk zijn, zonder enige bepaalde geografische of historische werkelijkheid...Het boek gaat niet over Van der Waals. Van der Waals was een bedrieger, maar Osewoudt is te goeder trouw.⁶³

Op de verhouding tussen historische en literaire werkelijkheid zal in de slotbeschouwing nader worden ingegaan. Evenals Vestdijk in de eerder genoemde romans Pastorale 1943 en Bevrijdingsfeest wil Hermans waarschuwen tegen een overwaardering van het verzet. Dat bestond niet uit louter helden, evenmin als de collaboratie alleen uit laffe landverraders bestond. De zoon van drogist Turlings probeert Osewoudt over te halen ook lid te worden van de NSB. Daartoe herhaalt hij een aantal slappe leuzen:

Er breekt een nieuwe tijd aan, alle kleine staatjes zullen verdwijnen. Wij gaan het verenigde Europa tegemoet. Een Europa onder leiding van Duitsland natuurlijk. De Duitsers, die hebben getoond wat ze waard zijn, zij hebben recht op de leiding. Hoe meer wij Nederlanders ons met de Duitsers

*verbroederen, hoe beter het is. Hitler is grootmoedig. Het germaanse broedervolk heeft hij ons genoemd.*⁶⁴

Merkwaardig is dat ook in Pastorale 1943 de collaborateur die uit de weg moest worden geruimd, een drogist was. Het zou haast doen vermoeden dat voor Vestdijk en Hermans de collaboratie in de eerste plaats een aangelegenheid van middenstanders in het algemeen en van drogisten in het bijzonder was. Deze observatie is niet helemaal uit de lucht gegrepen: door de grote economische achteruitgang in de jaren-dertig was vooral de middenstand zwaar getroffen (zie ook W.A.-man van Theun de Vries, waar de ouders van W.A.-man Frans Dijkgraaf een kruidenierswinkeltje drijven). Veel kleine winkeliers waren failliet gegaan en teruggevallen in het proletariaat. De verbittering die daar het gevolg van was, zal een vruchtbare voedingsbodem voor een rancunepartij als de NSB zijn geweest.

Veel cynischer dan de op eigen voordeel bedachte Evert Turlings en met veel minder scrupules geeft een jonge SS-vrijwilliger aan de gevangene zittende Osewoudt zijn kijk op de samenleving door. Met kennelijk genoegen - Ton Anbeek wijst er op dat deze visie verder in het boek niet weersproken wordt ⁶⁵ - introduceert Hermans deze 'grote amorele theoreticus'. Deze jongen van 'hoogstens zeventien jaar' houdt Osewoudt voor dat de SS-ideologie nooit iets voor hem had betekend en dat hij pas lid van de SS was geworden 'toen Duitsland de oorlog al verloren had en andere SS'ers een goed heenkomen zochten in de illegaliteit'.⁶⁶ De reden daarvoor was dat hij geloofde dat 'de moraal niets anders is dan een werkhypothese van tijdelijke duur

en dat na de dood van de mens, elke moraal voorbij is'.⁶⁷
Vervolgens stelt hij Osewoudt de vraag:

*Weet je waar alles op neerkomt? Alles komt erop neer dat de mens sterfelijk is en dat hij dat niet weten wil. Maar voor wie weet dat hij eenmaal sterven moet, kan er geen absolute moraal bestaan, voor hem zijn goedheid en barmhartigheid niets dan vermommingen van de angst. Waarom zal ik mij moreel gedragen, als ik toch in elk geval de doodstraf krijg? Iedereen krijgt eenmaal de doodstraf en iedereen weet het...In een wereld waar iedereen de doodstraf krijgt, daar kan er geen verschil tussen onschuld en schuld bestaan.*⁶⁸

Niet bepaald een bemoedigend beeld van de motieven achter collaboratie (en verzet); afwezigheid van moraal en idealisme als verklaring van alle menselijk handelen. Omineus voegt hij er tenslotte aan toe: 'De mens zal eraan moeten wennen te leven in een wereld zonder vrijheid, goedheid en waarheid'.⁶⁹ Het verschil tussen schuld en onschuld valt weg, wanneer toch iedereen de doodstraf krijgt. Wordt hiermee ook gezegd dat het verschil tussen 'goed' en 'kwaad' (of 'goed' en 'fout') een kwestie van individuele interpretatie is? In ieder geval suggereert Hermans dat het een zinloos onderscheid is.

Samenvatting

De boven beschreven leeshonger van vlak na de oorlog had aanleiding gegeven tot een golf van publicaties, die snel bevredigd was. De publicaties uit die eerste tijd gaan voor een groot gedeelte mank aan overdaad, aan nuance was (nog) geen behoefte: Hollandse helden vochten een heroïsche strijd tegen een overmacht van Duitse barbaren. De eerste nuancering van dit zwart-wit schema komt in juli 1946 met de publicatie van Doortocht van Bert Voeten. Het is zonder twijfel het meest geroemde boek uit die eerste jaren. Het beschrijft de 'lachwekkende poging' om het 'eiland van de geest' te verdedigen tegen 'de barbarie'⁷⁰ en ook hierin zullen velen zich hebben herkend of hebben willen herkennen. Hoewel hij schrijft:

Wat is het klein, ons verzet in de binnenkamer, bij het ontvangtoestel en het kopje thee! Maar wij zijn geen volk van revolutionairen. De overgang van mes en vork naar pistool en springlading is rijkelijk groot...⁷¹,

was toch de geruststellende teneur hiervan dat Nederland zich nergens voor behoefde te schamen. Hoe gering Voetens eigen overgang naar pistool en springlading was geweest, zou ruim veertig jaar later door Adriaan Venema worden aangetoond ⁷², maar in de

eerste vier maanden na het verschijnen van het boek verschenen er even zovele drukken.

In Pastorale 43 (1948) en Bevrijdingsfeest (1949), beide van Simon Vestdijk, en De tranen der acacia's (1949) van W.F. Hermans zou een heel wat minder bemoedigend beeld van de strijd tegen de 'barbarie' worden gegeven. Dat deze romans niet veel meer verontwaardiging opwekken dan ze nu deden, kan alleen worden verklaard uit het feit dat inmiddels de periode is aangebroken van verminderde belangstelling voor de oorlogsjaren. Het had geen zin al te lang bij het verleden stil te blijven staan, Nederland moest weer opgebouwd worden en bovendien was net de Koude Oorlog in volle hevigheid losgebarsten. Men had andere zaken om zich zorgen over te maken dan onaangename herinneringen.

Anbeek stelde in Na de oorlog dat de tijd van zwijgen maar heel kort is geweest en dat de oorlog in werkelijkheid nooit helemaal weg was uit de Nederlandse literatuur⁷³. Na Volg het spoor terug van J.B. Charles uit 1953 en het succes van toneelstuk en film naar Het dagboek van Anne Frank in 1955, was de oorlog als literair thema weer net zo populair als in 1945 en 1946. Theun de Vries met Het meisje met het rode haar (1956), Jacques Presser met het Boekenweekgeschenk De nacht der Girondijnen (1957), Marga Minco's Het bittere kruid (1957), W.F. Hermans met De donkere kamer van Damokles (1958) en Het stenen bruidsbed (1959) van Harry Mulisch toonden dat aan.

In dit hoofdstuk is de ontwikkeling geschetst van de manier waarop tussen 1945 en 1960 door Nederlandse literatoren is

geschreven over de collaboratie. Van verheerlijking van de waarden van het verzet vlak na de oorlog en de eerste nuanceringen bij Vestdijk en Hermans rond 1950 naar de totale ontluistering in Hermans' De donkere kamer. De ontwikkeling ging snel in de letterkunde, sneller dan in de officiële geschiedschrijving. Weliswaar was in 1956 de belangrijke dissertatie van I. Schöffers Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden verschenen, waarin voor het eerst onbevooroordeeld gekeken werd naar de nationaal-socialistische ideologie in zijn relatie tot de vaderlandse geschiedenis, maar daarna zou het in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond collaboratie en verzet lang stil blijven.

In het volgende hoofdstuk richt de aandacht zich op de jaren zestig. Het begin en eind ervan worden gemarkeerd door twee 'causes célèbres', die tot grote publieke commotie zouden leiden: het Eichmann-proces in Jerusalem in 1961 en de kwestie Weinreb in 1969.

Noten bij hoofdstuk II:

1. Romijn, 1989: 46.
2. Geciteerd in A.H. Paape (red.). Bericht van de Tweede Wereldoorlog, Amsterdam/Haarlem, 1970: 2601.
3. Nadat het onderzoek voor deze studie al was afgesloten, kwam een nieuw boek over het leven van een 'moffenhoertje' onder mijn aandacht: het is Een hart van prikkeldraad van Lisette Lewin, Amsterdam, Nijgh en Van Ditmar, 1992.
4. Ten Hooven, 1982: 210.
5. Van der Plas, 1966: 27.
6. Groen, 1984: 48.
7. Cijfers ontleend aan Groen (1984: 98/99) en Belinfante (1978: 621).
8. Mentenrapport, 1979: 73.
9. De Vries: 1983: 83.
10. De Vries, 1983: 39/40.
11. De letters W.A. staan voor Weer Afdeling, de ordedienst van de NSB, opgezet naar het voorbeeld van de Duitse S.A. Ze droegen zwarte uniformen in navolging van de Italiaanse fascistten. Hun leider was A.J. Zondervan. In de praktijk was de W.A. niet veel meer dan een ordinaire knokploeg, die vechtpartijtjes uitlokte met communisten en provocerend optrad tegen joden en joodse winkels.
12. De Vries, 1983: 56/57.
13. Stroman, 1951: 28.
14. Anbeek, 1986: 20.
15. Corsari, 1945: 176.
16. Corsari, 1945: 330.
17. Anbeek, 1986: 19.
18. Dekker, 1945: 159.
19. Dekker, 1945: 466.
20. Voeten, 1946: 74. De Kultuurkamer was de door de Duitsers ingestelde instelling, waarvan iedereen die in een creatief uitvoerend beroep werkzaam was, lid moest zijn. Schrijvers,

schilders, musici, enzovoort waren verplicht, op straffe van uitsluiting, lid van de Kultuurkamer.

21. Zie Venema, 1988: 285-300.
22. Onder de titel De knijpkat op de schoorsteenmantel opgenomen in Mandarijnen op zwavelzuur, 1967.
23. Voorbeelden van andere, hier niet behandelde, boeken zijn Arbeider in Moffenland van Bertie Ham, Laren, 1945; Zes dagen van Carla van der Heide, New York, 1944; Daar wordt gebeld...! van Amy Groskamp-ten Have, Amsterdam, 1945; Klopsignalen van H.J. Smeding, Amsterdam, 1945; Een doodgewone held-De levengeschiedenis van Gerrit-Jan van der Veen 1902-1944 van Albert Helman, Amsterdam, 1946; en Europa tegen de Moffen van A. den Doolaard, Amsterdam, 1946, om er slechts een paar te noemen.
24. Bert Schierbeek, Terreur tegen terreur, Amsterdam, 1945: 77.
25. Blom, 1983: 7.
26. Bank, 1983: 3.
27. Bank, 1983: 6/7.
28. H.W. von der Dunk. "Negentienhonderdveertig; van neutralisme naar naziheerschappij". In Vaderlands verleden in veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Deel II 19e en 20e eeuw. C.B. Wels (red.), Den Haag, 1980: 313.
29. Stroman, 1951: 5.
30. Stroman, 1951: 6.
31. In Critisch Bulletin 13, 1946: 487.
32. Overigens geldt dat niet voor Stroman: hij karakteriseerde Doortocht als 'litterair van geringe betekenis', maar 'journalistiek van meer dan alledaagse verdienste'. (1951: 32)
33. Vestdijk, 1948: 386.
34. Vestdijk, 1948: 386.
35. Vestdijk, 1948: 390.
36. Vestdijk, 1949: 300.
37. Vestdijk, 1949: 87.
38. Stroman, 1951: 90.

39. Stroman, 1951: 90.
40. Stroman, 1951: 92.
41. Hermans, 1985: 234.
42. Hermans, 1985: 239.
43. Hermans, 1985: 50.
44. Hermans, 1985: 104.
45. Hermans, 1985: 239/240.
46. Hermans, 1964: 108.
47. Charles, 1953: 17.
48. Charles, 1953: 59.
49. Charles, 1953: 62.
50. Charles, 1953: 80.
51. Charles, 1953: 82.
52. Goedegebuure, De Boekenkrant, mei 1990: 8.
53. Eekhout, 1954: 17.
54. Eekhout, 1954: 28.
55. Eekhout, 1954: 192.
56. Inleiding Vlucht naar de vijand, 1954: 12.
57. Presser, 1957: 18.
58. Presser, 1965 II: 316.
59. Presser, 1957: 31.
60. Presser, 1957: 32.
61. Zie in dit verband ook noot 73 van dit hoofdstuk.
62. Anton van der Waals is een van de beruchtste provocateurs en verraders uit de Tweede Wereldoorlog. Hij drong zich in bij verzetsorganisaties, won daar het vertrouwen met behulp van hem door de Duitsers verstrekte informatie en gaf vervolgens de hele groep aan. Hij was een van de sleutelfiguren in het zogenaamde Englandspiel. Na de oorlog, op 26-11-1950, geëxecuteerd. Christiaan Lindemans alias King Kong was, evenals Van der Waals, een zogeheten V-mann: iemand die zich binnen een verzetsorganisatie een positie van vertrouwen verwierf om

vervolgens de zaak te verraden. King Kong had als zodanig zelfs toegang tot Prins Bernhard en legde beslag op de plannen voor de luchtlandingen bij Arnhem in september 1944. Na de oorlog is hij onder nooit helemaal opgehelderde omstandigheden in een ziekenhuis om het leven gekomen of gebracht, misschien om te verhinderen dat hij zou vertellen wat hij wist.

63. In: Scheppend nihilisme, interviews met Willem Frederik Hermans, samengesteld door Frans Janssen, Amsterdam, 1979: 323.
64. Hermans, 1958: 29.
65. Anbeek, 1986: 126.
66. Hermans, 1958: 360.
67. Hermans, 1958: 360.
68. Hermans, 1958: 361.
69. Hermans, 1958: 362.
70. Voeten, 1946: 203.
71. Voeten, 1946: 38.
72. Zie vooral deel I van Venema's Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie, 1988.
73. Anbeek, 1986: 121/122. Overigens maakt Anbeek op diezelfde pagina 122 een interessante interpretatiefout, wanneer hij spreekt over het Boekenweekgeschenk van 1957, De nacht der Girondijnen. Anbeek schrijft:

De tekst was anoniem, de lezers mochten raden wie de auteur was. In ieder geval werd al onmiddellijk duidelijk dat de anonieme schrijver er geen negatief mensbeeld op na hield, want het motto luidt: homo homini homo (de mens is de mens een mens - en niet: een wolf).

Dit nu kan de bedoeling van de auteur, Jacques Presser, absoluut niet geweest zijn. Met *homo homini homo* (de mens is de mens een mens) wilde hij uitdrukken dat de mens voor zijn medemens vele graden erger was dan een wolf. Volgens Presser deed het bekende gezegde de wolf onrecht, de mens is vele malen slechter dan het dier, slechter zelfs dan de geduchte veelvraat, de wolf. Doodt het dier slechts uit eigen overlevingsbehoefte, de mens doodt zonder noodzaak, graag en veel, uit wellust, uit harstocht, uit verveling. Hiermee wil niet gezegd zijn dat Presser er een 'negatief mensbeeld' op na hield, alleen dat een positief mensbeeld niet uit bovenstaand motto kan worden afgeleid.

Hoofdstuk III: 1960 - 1970

I

Het Eichmann-proces als waterscheiding

We zijn in het voorgaande hoofdstuk van de gedachte uitgegaan dat in boeken als De donkere kamer van Damokles en eerder al De tranen der acacia's en Pastorale 1943 een ander, meer genuanceerd, beeld werd gegeven van collaboratie en verzet dan in de wetenschappelijke geschiedschrijving van dat moment gebruikelijk was. Gesteld werd dat dezelfde toon aanwezig was in in de zeer succesvolle romans van Marga Minco Het bittere kruid uit 1957 en Harry Mulisch Het stenen bruidsbed uit 1959. Op beide werken werd niet nader ingegaan. Het boek van Mulisch speelt zich niet in Nederland af: het beschrijft de terugkeer van de piloot van een Amerikaanse bommenwerper naar de plaats van destructie, Dresden. Dat van Minco handelt over de vernietiging van één joodse familie. De collaboratie komt in het boek van Mulisch in het geheel niet en in dat van Minco nauwelijks aan de orde. Voor een meer genuanceerde, minder geïdealiseerde kijk op menselijke gedragingen ten tijde van oorlog zijn beide boeken echter van groot belang geweest. Samen met De donkere kamer bepaalden zij het beeld van de oorlog aan het begin van de jaren zestig.

Het populaire Het meisje met het rode haar uit 1956 van Theun de Vries had het (communistische) verzet bijna mythische dimensies gegeven. De geromantiseerde levensbeschrijving van

Hannie Schaft - het meisje met het rode haar - is een aaneenschakeling van stoute staaltjes, waarbij de collaborateurs en landverraders die worden doodgeschoten zonder uitzondering het schuim der natie vertegenwoordigen. Illustratief is bijvoorbeeld de volgende zin over naar het oostfront vertrekkende Nederlandse SS-vrijwilligers: 'Er was een onbeschrijflijke doodswil en verwaten rooflust aan deze renegaten'.¹ Het verzet bestaat voor het grootste deel uit edele arbeiderskinderen, waar de rechten-studente Hannie Schaft zich veel meer bij thuisvoelt dan bij haar eigen academisch milieu. Een aardig detail is dat de Haarlemmer Harry Mulisch in De aanslag (1982) zijn verzetsheldin Truus Coster niet de naam, maar wel de geboorte- en sterfdatum van de eveneens Haarlemse Hannie Schaft heeft gegeven (zie verder over De aanslag paragraaf V bij hoofdstuk IV).

Kort na 1960 zal het denken over de complexe materie die zich moeilijk in enkelvoudige termen laat omschrijven, maar waarvan de grenzen worden aangegeven door begrippen als fascisme en gehoorzaamheid, verzet en aanpassing, er een dimensie bijkrijgen. Deze verdieping is grotendeels het gevolg van het proces tegen Adolf Eichmann in Jeruzalem. Eichmann, de SS-Obersturmbannführer (ongeveer gelijk aan de Nederlandse rang van luitenant-kolonel) die op het Gestapo-Amt IVB4 aan de Kurfürstenstrasse 16 in Berlijn belast was met de 'Endlösung' - de definitieve oplossing van het 'jodenvraagstuk' - was op 11 mei 1960 door de Israelische geheime dienst op straat in Buenos Aires gearresteerd en naar Israel overgebracht.

Daar stond hij terecht, voor het oog van de wereld, want elke krant en ieder tijdschrift had er een eigen verslaggever heen gestuurd. Elseviers Weekblad had Harry Mulisch gevraagd over het proces en zijn achtergronden een aantal artikelen te schrijven. Deze later onder de titel De zaak 40/61 (1962) in boekvorm uitgekomen reportages maakten diepe indruk en veroorzaakten niet alleen verontwaardiging, maar vooral grote ongerustheid.

Het meest gruwelijke aspect aan de 'zaak' was dat Eichmann eigenlijk zo'n gewone, bijna aardige man bleek te zijn, het type dat men kende als familielid, collega of als buurman. Mulisch uit zijn verbazing daarover op de volgende manier:

Als in dezelfde jaren niet Adolf Hitler maar Albert Schweitzer rijkskanselier was geweest, en Eichmann had bevel gekregen om alle zieke negers naar moderne hospitalen te vervoeren, dan had hij het zonder mankeren uitgevoerd - met hetzelfde genoegen in zijn eigen stiptheid als bij het werk, dat hij nu achter de rug heeft. Hij is niet zozeer een misdadiger, als wel tot alles in staat...Tot Hitlers dood bleef Eichmann solidair met diens hoogste bevel. Daarna werd hij een 'vreedzaam burger', dat wil zeggen: solidair met het bevel van de maatschappij, waar hij toen in leefde. Toen hij gearresteerd werd, was hij solidair met de Israelische politie en gaf antwoord op alle vragen...²

Dat was het nieuwe en tegelijk vreeswekkende aan Eichmann, dat hij ieder bevel met even grote opgeruimdheid zou hebben

gehoorzaamd. De opdracht is heilig en moet worden uitgevoerd. Eigen morele verantwoordelijkheid komt niet ter sprake: deze berust immers bij de uitvaardiger van de opdracht, niet bij de uitvoerder ervan. Onwillekeurig denkt men aan de vele Nederlandse ambtenaren, politie-agenten, treinpersoneel, en anderen, die eveneens liever dan het risico van eigen initiatief te ontplooiën zich verscholen achter een bevel van hogerhand. Is de mens hiermee tot niets meer dan een machine geworden? Mulisch meent dat dit inderdaad zo is en vergelijkt hem met een auto, die zich ook niet kan verzetten tegen de voet op het gaspedaal:

Een machine kent evenmin gemoedsbewegingen als overtuigingen, zelfs geen nationaal-socialistische. Een machine dient, nationaal-socialisten evenzeer als kommunisten, boeddhisten of drogisten. De auto van de Führer verschilt in niets van die van de Paus of de Partijsekretaris. Wie de starter weet te vinden, kan hem besturen.³

Zoals gezegd, dat was verontrustend. De visie van Mulisch werd door velen, min of meer noodgedwongen, geaccepteerd, maar niet iedereen was het ermee eens. De bekende rechtgeleerde Abel Herzberg bundelde in 1965 onder de titel Amor Fati een aantal artikelen, die hij eerder in De Groene Amsterdammer had geschreven. Deze gingen over 'persoonlijkheden' in het concentratiekamp Bergen-Belsen en hadden titels als "De Capo", "Scharführer X" en "De Griet". Daarin vraagt Herzberg zich af hoe gewone mensen - vandaar de afwezigheid van namen die immers naar

een individuele identiteit verwijzen - tot zulke gruweldaden in staat zijn en zijn antwoord luidt: omdat ze een geweten hebben.

De eerste gruweldaad, waarover het geweten opspeelt, wordt het zwijgen opgelegd door de volgende, die op zijn beurt rechtvaardiging verleent aan de volgende en zo ontstaat een lugubere spiraal:

Is hij slecht, die 'doodgewone' man? Welneen. Is hij goed? Ook niet. Hij is geen van beide en beide tegelijk. Hij is een beetje wreed tegen een vlieg en sentimenteel tegen een muis. En nu hebben ze hem gezegd, dat hij sterk is...en nu is hij niet bang. Dat wil zeggen, hij is vreselijk bang en juist daarom slaat hij er maar op los. Hij heeft angst voor zijn angst en dat noemt hij moed.'

In een speciaal voor deze uitgave geschreven nawoord "Na twintig jaar" gaat Herzberg nog wat dieper in op het fenomeen van de meeloper, de bevel-opvolger. Weliswaar heeft hij het vooral over de Duitse meeloper, maar het is evenzeer van toepassing op iedere andere nationaliteit. Hij stelt dat de mens niet zozeer een machine is, als wel door een 'kneedmachine' is gegaan en daardoor is vervormd. De mensen die daar uit komen zijn verkreukeld en zitten vol plooiën, maar hebben niet iedere herinnering aan een geweten verloren. Dat geweten zelf is nu de vijand geworden, want van tijd tot tijd blijft het opspelen. Daarom moet het tot zwijgen worden gebracht. Het blijven echter mensen, het worden geen machines. Maar, zo schrijft hij,:

Onbegrijpelijke mensen blijven het. Moeilijker nog te begrijpen dan ooit tevoren. Noem hen mijnentwege misdadigers...Ze zijn er niet minder volkomen gewone, ja banale mensen om, komende uit een normaliteit, waarin hen niets bijzonders verweten kon worden, en na de belevenis van de heerlijke orgie, teruggekeerd tot dezelfde normaliteit van het algemeen gangbare, kleurloze, burgerlijke bestaan. Merkwaardige misdadigers, wezenlijk afwijkend van het patroon der criminaliteit. Want zij hebben niet in strijd, maar juist in overeenstemming gehandeld met het recht, dat ten tijde hunner activiteit heeft gegolden en zij hebben geen toen bestaande maatschappelijke normen geschonden. Integendeel. Wat zij deden heette niet slecht, maar goed...⁵

Daarin stemmen Mulisch en Herzberg kennelijk overeen: na de opwindende daad, na het machtsgevoel dat deze geeft, keren deze 'gewone mensen' terug naar hun normale, 'kleurloze' bestaan. En Herzberg vestigt de aandacht op een ander, vaak verwaarloosd, aspect: dat hun activiteiten destijds niet in strijd waren met het recht, daarmee niet alleen overeenstemden, maar zelfs daarmee samenvielen. Dat verklaart het geruste geweten van iemand als Eichmann: hij heeft gedaan, wat hem was opgedragen, en hij heeft dat goed gedaan. Daarmee was voor hem de kous af.

II

Redelijke collaborateur

De vragen, die door het Eichmann-proces en andere in deze tijd in Duitsland gevoerde processen werden opgeworpen, zouden hun sporen diep in de letterkunde en in de historische wetenschap nalaten. De discussie over het nazisme en de oorlog had er een dimensie bijgekregen: die van de 'onschuldige' opvolger en uitvoerder van bevelen.

In 1962 - waarschijnlijk werd het geschreven nog voor dat Eichmann in Jeruzalem terecht stond, er wordt tenminste niet of nauwelijks naar de concentratiekampen verwezen - verscheen Kort Amerikaans, na twee verhalenbundels de eerste roman van Jan Wolkers. Het is het verhaal van Erik van Poelgeest, een jonge kunstschilder, die uit handen van de Duitse arbeidsinzet probeert te blijven. Daartoe roept hij onder andere de steun in van een oudere kunstbroeder, Van Grouw. Deze biedt hem aan van de faciliteiten van de kunstacademie gebruik te maken, omdat deze op dit moment - het is halverwege 1944 - toch niet gebruikt wordt. Van Grouw blijkt officier van de W.A. te zijn, maar, hoewel fout, toch in orde. Hij verraadt Erik niet. Hij is het prototype van de redelijke collaborateur, die een hekel heeft aan geweld en liever tegenstanders met argumenten overtuigt:

*Je hoeft het niet met me eens te zijn hoor, zei Van Grouw. Maar ook jij zal eens onze zijde kiezen, als eerst de oorlog maar gewonnen is en we ons wat meer geduld kunnen permitteren met mensen die het niet met ons eens zijn.*⁶

Voor Van Grouw blijkt de aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme te bestaan uit het tegenwicht dat het biedt tegen het bolsjewisme. Hij ontpopt zich als een aanhanger van de groot-Europese gedachte:

*Alleen als Europa eendrachtig is kunnen we de barbaren keren. Want dat is voor mij een van de belangrijkste facetten van het nationaal-socialisme, de eenwording van Europa. Dat moet met een sterke hand gebeuren, en die heeft Hitler. Langs parlementaire weg zou dat een proces worden waar minstens een halve eeuw mee gemoeid zou zijn. En dan is het te laat, dan zijn we voorgoed door Amerika en Rusland overvleugeld.*⁷

Kort Amerikaans is in zijn visie op de collaboratie een omgekeerd boek. Niet alleen is Van Grouw eigenlijk een goedbedoelende idealist met een voorliefde voor uniformen, maar een andere collaborateur, De Spin, is Erik's enige vriend. Het loopt overigens met beiden slecht af: Van Grouw moet vluchten, wanneer de Amerikanen steeds dichterbij komen, en De Spin hangt zich op.

Veel hardvochtiger beschrijft Wolkers, die in 1980 nog eens naar het oorlogsthema terug zou keren in De perzik van onsterfelijkheid, het gedrag van d'Ailleurs, voor wie Erik lampekappen

beschildert. d'Ailleurs is 'goed', maar maakt van de gelegenheid en zijn positie gebruik om zich aan de joodse onderduikster Elly, met wie ook Erik een relatie heeft, te vergrijpen. Daarmee zijn de begrippen 'goed' en 'fout' in Wolkers' roman volledig omgedraaid: politiek goed is moreel fout geworden, en andersom.

III

Harteloze egoïste

In 1965 publiceerde Theun de Vries Het Wolfsgetij of Een leven van liefde. Ik noemde het boek al eerder. Waarschuwend laat de schrijver aan het verhaal een citaat uit de Edda vooraf gaan:

*Wind-tij, wolfs-tij,
Er komen jaren
Waarin niemand op aarde
Zijn naaste zal sparen*

en de flaptekst spreekt ook al van het 'moderne, barbaarse wolfsgetij', onder invloed waarvan de hoofdpersoon verziekt tot een 'harteloze egoïste die enkel zichzelf ziet'. Deze hoofdpersoon is Mobsie Zeven, de vreemde naam die De Vries aan zijn heldin heeft gegeven. Mobsie, van Mobertina, is afkomstig uit een keurig, maar dodelijk saai gezin. Ze verveelt zich en zoekt troost in de liefde, eerst bij de broer van haar vriendin en daarna bij haar baas op kantoor, een 'jodenman'. Evenals De

Vries eerder in zijn novelle W.A.-man het middenstandmilieu van de ouders van Frans Dijkgraaf gebruikte om te verklaren dat Frans naar de W.A. werd toegetrokken, zo is nu het kleurloze milieu van Mobsies ouders - haar vader is 'hulpaccountant' (een saaier beroep kan De Vries zich kennelijk niet voorstellen) - de verklaring voor haar verveling:

Doe stipt je plicht. De tafel dekken. De beschuitbus links achter de botervloot, vanuit vaders plaats gezien. Doe nooit iemand overlast aan en zorg dat niemand het jou doet. De juskom recht tegenover moeders bord. Huiswerk maken aan de huiskamertafel. Bibliotheekboek lezen tot tien uur. Behandel alle mensen beleefd, ook de arme.⁸

Mobsie wordt door haar 'jodenman' op een kamer in Amsterdam geïnstalleerd en laat zich door hem onderhouden. Het uitbreken van de oorlog laat haar koud, maar wanneer hij zich na de invoering van de Jodenster niet meer met haar op straat kan laten zien, laat zij haar aandacht vallen op de 'Verwalter'⁹ van haar baas, een NSB'er. Zo betreedt zij ongemerkt het terrein van de collaboratie en even later wordt zij als vanzelf de geliefde van een Duitse officier.

Over de zogenaamde 'moffenmeiden', 'moffengrieten' of 'moffenhoertjes' is weinig geschreven. Alleen uit dat oogpunt al is Wolfsgetij een opmerkelijk boek. De reden voor de relatieve onbekendheid van het onderwerp ligt voor de hand: de meisjes waren meestal niet lid van een of andere organisatie, allen

handelden min of meer uit eigen initiatief, gedreven door een veelheid aan motieven. Na de oorlog heeft de volkswoede zich in veel gevallen boven hun hoofden ontladen: kaalknippen, met oranje verf besmeren en inbranden van hakenkruizen waren nog de meest onschuldige straffen. Onder die omstandigheden zijn mémoires niet te verwachten. Niet onmogelijk zijn bij een aantal van hen oprechte gevoelens in het spel geweest, voor anderen zal het de uitstraling van luxe in een tijd van schraalheid en gebrek zijn geweest, die hen tot 'handlangers van de vijand' deed worden. Politieke overtuiging zal bij deze vorm van collaboratie nauwelijks een rol hebben gespeeld.

De Vries maakt van Mobsie Zeven een nogal onnozel meisje dat half-gedwongen en half-vrijwillig het pad naar betaalde prostitutie afglijdt:

...ze zocht sensatie. Het gewaagde spel, de cocotterie met onbekenden, de sfeer van het rendez-vous en het zich laten betalen waren al veel meer dan vermaak...; het hoorde op een of andere slinkse, ziekelijke manier bij de hele oorlog, al die vluchtige affaires hadden de bijmaak van wellust en dood.¹⁰

Voor De Vries is de stap van verkoop van het eigen lichaam naar welbewust verraad van verzetsstrijders, ook al is die verzetsstrijder Mobsies eigen broer, maar klein. Het tekent eens te meer het verderfelijke van Mobsies karakter, dat zij haar broer Egbert, die bij haar aanklopt voor tijdelijk onderdak, aan haar S.D.-vriend verraaft; niet eens zozeer omdat zij de Duitse

zaak is toegedaan, maar omdat ze nergens bij betrokken wil raken. Wroeging over haar daad verdrinkt ze in alcohol. De woorden uit de Edda, waarmee het boek opent: 'Er komen jaren waarin niemand op aarde zijn naaste zal sparen' blijken hier bewaarheid te worden.

Om zijn afschuw van het milieu waarover hij schrijft zo duidelijk mogelijk uit te drukken, laat De Vries geen mogelijkheid ongebruikt. Verraad van familieleden, met drank overladen sexuele orgies, vrouwen die de liefde met vrouwen bedrijven, schaamteloze zelfverrijking, moord, veelvuldige verkrachting, het hangt voor De Vries allemaal met elkaar samen. De bevrijding is voor Mobsie dan ook geen bevrijding. Ze probeert een tijdje haar leven op dezelfde voet, nu met de Canadezen, voort te zetten, maar ze kan niet meer. Uiteindelijk geeft ze zich zelf aan bij de P.O.D. (Politieke Opsporing Dienst), want ze wil 'gezuiverd', dat wil zeggen gestraft, worden. In de laatste bladzijden geeft De Vries echter aan dat er voor collaborateurs en verraders niet de genade van zuivering kan zijn. Ze zullen altijd met hun schuld moeten leven. Mobsie Zeven ontsnapt daaraan op de enige manier, die haar over is gebleven:

Ze had de onbekend gebleven, vormloze justitie daarbuiten niet meer nodig. Zij zelf bezat haar straf, binnen deze stenen muren, achter de ijzeren spijlen. Ze mochten hun justitie, hun rechtvaardigen en hun zondaars houden, ze mochten alles houden, Canada, de bevrijding, de koningin, het land, ze mochten er mee doen wat ze wilden. Zij had de cyaankali. Ze hield de miniatuurtorpedo op de vlakke hand,

*de dood woog licht als een veer. Ze hoefde de kapsule alleen maar door te bijten.*¹¹

Zo is er dus toch rechtvaardigheid, ook voor degenen, die anders de dans dreigen te ontspringen. Maar voor De Vries is het niet het hoertje Mobsie Zeven dat schuldig is aan haar eigen ondergang. Dat zijn de omstandigheden, waarin zij is opgegroeid, die haar geen andere idealen bijbrachten dan netheid en burgerplicht. Mobsie is het slachtoffer van haar milieu.

IV

Getuigen niet nodig

Ik ben wat dieper op het boek over Mobsie Zeven ingegaan, omdat het, met uitzondering van De Vries' eigen W.A.-man en Eekhouds Vlucht naar de vijand, voor het eerst is dat een collaborateur hoofdpersoon van een roman is. In De donkere kamer van Damokles gaat het immers niet zozeer om de vraag of Osewoudt een collaborateur is, maar of er een schemergebied is waarin dezelfde daad op twee of meer verschillende manieren kan worden uitgelegd. Dat in Het Wolfsgetij een collaborateur zo uitgebreid aan het woord komt, is op zichzelf al opmerkelijk. Het boek verscheen in dezelfde tijd - 1965 - als waarin op de Nederlandse televisie een zeer succesvolle serie werd vertoond. De Bezetting maakte van dr. Lou de Jong, de toenmalige directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, een nationale figuur.

Tussen 1960 en 1965 verscheen hij eenentwintig keer op het

scherm met een aflevering van wat al gauw werd aangeduid als een nationaal epos. Televisie was nog maar net tot massamedium uitgegroeid, er was maar één kanaal, iedereen keek en sprak in de dagen na de uitzending over dezelfde programma's. De Jong werd tegen wil en dank de televisieprofessor, wiens woord wet was.¹²

In iedere aflevering van De Bezetting kwamen ooggetuigen en direct betrokkenen aan het woord. Het gaf de televisiekijkers een mogelijkheid tot identificatie. Behalve in de vijfde uitzending, die ging over de collaboratie, daarvoor achtte De Jong ooggetuigen overbodig. In het boek, dat dezelfde titel heeft als de televisieserie en waarin alle teksten van de uitzendingen zijn opgenomen, zegt De Jong letterlijk:

U bent gewend dat u in deze reeks uitzendingen voor u krijgt: de levende mens, de levende getuige die zelf vertelt wat hij van 1940 tot 1945 heeft gewild, heeft verricht, heeft ondergaan. U begrijpt: die opzet heb ik in dit programma niet kunnen volgen. De bezetting, maar speciaal het optreden van de NSB heeft in ons volk diepe emoties losgewoeld. Daar moest ik rekening mee houden. Afgezien van andere bezwaren zou de medewerking van vroegere NSB-ers als historische getuigen in dit programma ook het nadeel hebben dat de aandacht gevestigd werd op het individuele lid van de beweging. Daar is het mij allerminst om te doen [.....] ik had die getuigen ook niet nodig.¹³ (Waren die in de andere uitzendingen dan wel nodig, is men geneigd te vragen?-R.W.)

In het "Woord vooraf" bij De Bezetting verklaart De Jong dat hij het twintig jaar na de bevrijding niemand wilde aandoen 'als oud-NSB'er op het scherm te komen'. Dat was jammer, want zo groot was het gezag van de als integer en betrouwbaar bekend staande De Jong, dat hij een dergelijke stap zonder meer had kunnen rechtvaardigen. Nu heeft hij slechts op effectieve wijze voorkomen, dat collaborateurs konden uitleggen, wellicht zelfs zouden verklaren, waarom zij toen tot hun handelingen waren gekomen.

Maar wellicht was de eerste helft van de jaren-zestig inderdaad nog te vroeg voor een directe confrontatie met collaborateurs. De consternatie rond het boek van Armando en Sleutelaar, waar het in de volgende paragraaf over gaat, zou in die richting kunnen wijzen. Maar het maakt het oordeel van W.F. Hermans dat 'na de oorlog [...] de televisietranen van Dr. Lou de Jong ons nauwelijks méér inzicht [hebben] verschaft in wat het toch geweest mag zijn dat Hitler voor betrekkelijk veel Nederlanders zo aantrekkelijk maakte'²⁴ er niet minder waar om. Alleen was het De Jong er niet om te doen geweest om inzicht te verschaffen in wat Hitler aantrekkelijk maakte, maar te laten zien hoe Nederland had gedaan wat het kon in moeilijke omstandigheden.

SS'ers aan het woord

L. de Jong had gelijk, toen hij stelde dat de bezetting 'diepe emoties' had losgewoeld, en daarmee speciaal doelde op de collaboratie. Dat bleek overduidelijk twee jaar na het einde van de televisieserie De Bezetting.

In 1967 verscheen De SS'ers van Armando en Hans Sleutelaar. Vergeleken met de autoriteit van De Jong waren zij rebelse jongeren. Waar De Jong het niet nodig had geoordeeld NSB'ers, laat staan SS'ers, in zijn uitzendingen aan het woord te laten, lieten zij zonder commentaar (een beproefde Haagse Post-methode, waar zowel Armando als Sleutelaar een tijd lang hadden gewerkt) een achttal SS-vrijwilligers praten over hun achtergronden, hun beweegredenen, hun belevenissen en herinneringen.

Helemaal vrij van coquetterie is het boek niet. Zo lezen we op de achterkant: 'De uitgever vindt dit 'een verschrikkelijk boek', maar een boek dat verschijnen moet'.¹⁵ En in een "Vooraf" zeggen de schrijvers dat zij er in oktober 1965 'ongehinderd door persoonlijke gevoelens' in slaagden de eerste van de acht onder-vraagden tot 'meedoen te bewegen'.

Uit kringen van het voormalig verzet kwamen onmiddellijk grote protesten. Een dergelijk boek mocht niet verschijnen, zeker niet zonder degelijke redactionele begeleiding. Af en toe leek het wel alsof dat de grootste beschuldiging was die men tegen het boek kon inbrengen. Niet de inhoud van wat de ex-SS'ers te zeggen

hadden, hield de gemoederen bezig, maar dat Armando en Sleutelaar niet zelf hun afkeer daarvan onder woorden hadden gebracht. Zo schreef het dagblad Trouw op 20 juli 1967: 'In handen van iemand, die de werkelijke daden van de SS-ers en hun chefs niet kent, is dit boek toch gewoon nazi-propaganda'. En Vrij Nederland van 1 juli 1967 suggereerde dat het boek was samengesteld zonder 'verantwoordelijkheidsgevoel', omdat 'elk woord van commentaar of uitleg' ontbrak. Betekende dit alles niet dat de auteurs het in hun hart met de inhoud eens waren? Had Armando al niet eerder in zijn poëzie van een bedenkelijke fascinatie met geweld blijk gegeven en had Hans Sleutelaar met zijn uitspraak 'Wollt Ihr die totale Poesie?', daarbij half de beruchte uitspraak van Joseph Goebbels 'Wollt Ihr den totale Krieg?' citerend, ook al niet geflirt met het nationaal-socialisme? Daarbij ging men voor het gemak voorbij aan het artistieke credo van beide schrijvers, zoals Armando dat al eerder - in 1964 - had verwoord, toen hij schreef: 'Niet de Realiteit be-moraliseren of interpreteren (ver-kunsten), maar intensiveren. Uitgangspunt: een konsekvent aanvaarden van de Realiteit'.¹⁶

Het voormalige verzetsblad Vrij Nederland ging met zijn verdachtmakingen naar de mening van beide auteurs zo ver, dat zij een kort geding wegens belediging aanspanden. Ze verloren.

Uit de vraaggesprekken met de acht vrijwilligers rijst een ander beeld van de collaboratie op dan dat waaraan men gewend was. Dat bij allen een gevoel van zelfrechtvaardiging meespeelt, is waarschijnlijk onvermijdelijk. Het is voor een aantal voor het eerst dat ze zich openlijk kunnen uiten.

Bij de meeste van de acht geïnterviewden blijkt van grote politieke motivatie geen sprake te zijn. Men koos niet voor de SS vanuit één sterke nationaal-socialistische overtuiging, maar vanuit een veelheid aan overwegingen. Als er al sprake was van politiek idealisme, dan was dat eerder anti-communistisch dan nationaal-socialistisch van aard. Zo lezen we op blz. 430 (in vraaggesprek nr. 8):

Ik kan me niet herinneren dat er één bij was die er uit politieke overwegingen bij ging, het waren allemaal net zulk soort jongens als ik was. Het waren fijne jongens. Moordjongens (Hoewel de ironie bij een dergelijke uitspraak voor de hand ligt, geeft de rest van de tekst geen aanleiding om te denken dat hier een woordspeling in het spel is - R.W.). Echt, hoor. Nee, ik kan me van geen van die jongens herinneren dat ze uit politieke overwegingen er bij gegaan waren. Het waren jongens met avontuurzucht, moeilijkheden thuis, jongens, die hun draai niet konden vinden. Moeilijke leeftijd, hè.¹⁷

Bij de andere ondervraagden is evenmin sprake van groot idealisme. Wel verklaart een van hen dat de algemene werkeloosheid van de jaren-dertig hem tot nadenken had gestemd. Dat had hem niet nader tot het socialisme gebracht, integendeel. Toen hij van het arbeidsbureau te horen kreeg dat als hij meer wilde verdienen, hij naar Duitsland moest om te werken, was zijn reactie dat het daar heersende stelsel dus kennelijk beter was dan in Nederland. Daar was immers wel werk genoeg. Maar

vervolgens zegt hij: 'Als ik geen fascist geworden was, was ik kommunist geworden'.¹⁸ Niet bepaald de uitlating van iemand met grote politieke gedrevenheid.

Aan de andere kant is het de soort opmerking die we vaker tegenkomen: tegenstanders aan beide zijden van het politieke spectrum geven geregeld blijk van meer begrip, zo niet sympathie, voor elkaars politiek idealisme dan voor de ogenschijnlijk dichter bij hen staande, maar gematigder geestverwanten. Regelmatig treffen we bij SS'ers afkeer en zelfs haat aan voor de in hun ogen slappe leden van de NSB, zoals we bij communisten wel minachting en hoon vinden voor het gematigde socialisme. Bij de tegenpartij herkent (en waardeert) men, zo niet dezelfde overtuiging, dan toch hetzelfde fanatisme.

Uit de vraaggesprekken met de voormalige SS-vrijwilligers kan niet worden geconcludeerd dat een bepaald milieu tot meer aanmeldingen leidde dan een ander. Nu kan een getal van acht moeilijk als representatief worden gezien. Opvallend is echter dat de vrijwilligers uit gezinnen van allerlei achtergronden afkomstig zijn. De eerste zegt van zichzelf: 'Ik ben van huis uit Nederduits Hervormd'¹⁹, de tweede 'We waren gereformeerd in het nederlands hervormd verbond...'²⁰, de derde '...kind uit een NSB-gezin...'²¹, de vierde zegt 'mijn vader was boer...'²², de vijfde 'Hier in het dorp was een derde van de boeren lid van de NSB' en 'Mijn vader was in 1933 al lid van de NSB'²³, de zesde 'Ik ben opgegroeid in een gereformeerd gezin...Mijn vader was smid'²⁴, de zevende 'Ik stam uit een arbeidersgezin'²⁵ en de achtste 'Ik ben geboren en getogen in Amsterdam...Zonder enkele

politieke overtuiging. Echt. Helemaal geen politieke overtuiging. Helemaal niet'.²⁶

In De SS en Nederland (1976) maakt N.K.C.A. in 't Veld onderscheid tussen politiek en ideëel gemotiveerde vrijwilligers aan de ene en avonturiers en mislukkelingen aan de andere kant. Het ligt nu voor de hand om te denken dat de laatste categorie uit niet-nationaal-socialistische milieus en de eerste uit pro-nazi gezinnen afkomstig was. In zijn algemeenheid zal dit inderdaad opgaan, maar In 't Veld voegt er aan toe dat ook in pro-nazi kringen veel politiek avonturisme en opportunisme voorkwam, terwijl zich, zeker in het begin, velen voor het Nederlandse Legioen hebben gemeld, die 'gedreven werden door ideële motivatie in de zin van de anti-bolsjewistische kruistocht, maar die met de NSB of het nationaal-socialisme niets te maken wilden hebben'.²⁷

Ook de vraag naar sociale afkomst is niet naar volle bevrediging te beantwoorden. Uit de bloemlezing van Armando en Sleutelaar is alleen maar af te leiden dat de vrijwilligers klaarblijkelijk uit allerlei achtergronden afkomstig konden zijn. Deze gedachte wordt gedeeld door een bij In 't Veld geciteerd onderzoek van Bertetzko, Military Collaboration, die zelfs tot de conclusie komt dat meer dan de helft van alle Nederlandse vrijwilligers afkomstig was uit de klasse van fabrieksarbeiders: gezien de sterke sociaal-democratische of communistische affiliatie van deze klasse in de jaren twintig en dertig toch de minst waarschijnlijke categorie. Deze bevindingen worden weliswaar niet helemaal onderschreven door G.A. Kooy, die in zijn

Het échec van een volkse beweging (1964) het stemgedrag van NSB'ers in Winterswijk en omgeving onderzocht, en A.F.G. van Hoesel, die in zijn dissertatie De jeugd die wij vreesden (1948) psychologisch onderzoek deed onder jeugdige collaborateurs, maar beiden zijn uiterst voorzichtig in de interpretatie van hun cijfers en stellen dat het trekken van algemene conclusies op grond van hun respectievelijke onderzoeken niet verantwoord is.

Tot eenzelfde conclusie komt de psychiater Jaap Hofman in zijn dissertatie uit 1981. Ook hij stelt dat uit de door hem onderzochte groep van 52 delinquenten geen algemene gevolgtrekkingen gemaakt kunnen worden ten aanzien van sociale afkomst:

Dat men op grond van deze bevindingen niet zonder meer tot een verband tussen ongunstige milieufactoren en politieke delinquentie mag besluiten blijkt uit het feit dat onder de 32 onderzochten die afkomstig zijn uit gezinnen, waarvan geen der ouders bij een nationaal-socialistische beweging was aangesloten en waarvan in 1940 verscheidene kinderen in leven waren, er slechts twee zijn van wie een broer zich eveneens dienstbaar had gemaakt aan de Duitse zaak.²⁸

Het 'nieuwe' en enigszins schokkende beeld dat uit de serie vraaggesprekken in de SS'ers omhoog rijst, is dat van gewone mensen, die onbewust en ongeweten bij ongewone gebeurtenissen betrokken zijn geraakt. Nauwelijks misdadiger dan welke willekeurige voorbijganger ook, werden zij opgenomen in een reeks van oorzaken en gevolgen, waarvan de consequenties niet te overzien waren. In de woorden van Armando:

*In de SS'ers gaat het om gewone mensen die door het rad van de geschiedenis zijn gegrepen en meegedraaid en daardoor in vreemde en extreme situaties zijn terechtgekomen.*²⁹

Soms lijkt het alsof de beslissing om in het verzet of bij de SS te gaan afhankelijk was van volkomen onberekenbare factoren. Zoals in het geval van de man die vertelt dat een zes jaar oudere broer ook bij de SS was gegaan, maar een 'andere broer was juist net andersom, die ging in het Verzet. Ik wil maar zeggen, zo lag dat enigszins uit mekaar'.³⁰

Het zou niet de laatste keer zijn dat Armando zich met geweld en kwesties van collaboratie en verzet zou bezig houden. In de jaren-zeventig en tachtig zal hij in een reeks steeds persoonlijker wordende geschriften diep doordringen tot de vraag waarin de aantrekkelijkheid van geweld en oorlog verborgen zit. In het Haagse Post-interview van 10 maart 1990 stelde hij dat de Duitsers werden gehaat als vijand, 'maar tegelijk bewonderden we ze, hoewel we dat nooit tegen mekaar zouden zeggen. Ze waren professioneler. Macht ziet er prachtig uit, en is tevens weerzinwekkend'.³¹

VI

'Chassidische bellenblazer'

Meer nog dan De SS'ers zorgde een ander boek ervoor dat over het begrip collaboratie een nieuwe discussie ontstond. In 1965 waren de twee delen verschenen waarin J.Presser het lot van de

Nederlandse joden had beschreven. Met als titel Ondergang en de ondertitel De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945 (1965) had Presser er geen twijfel over laten bestaan dat de Nederlandse joden waren weggehaald, terwijl het grootste gedeelte van de bevolking apathisch (om het mild uit te drukken) had toegekeken. De eerste twee programmatische zinnen van de "Inleiding": 'Dit boek behelst de geschiedenis van een moord. Een moord, tevens massamoord, op nimmer gekende schaal, met voorbedachten rade en in koelen bloede gepleegd',³² maakten eigenlijk voor het eerst aan talloze Nederlanders de graad en omvang duidelijk van wat de Jodenvervolging in Nederland had aangericht.

In dit sombere verhaal, waarin het leek alsof het kwaad systematisch en ongehinderd vijf lange jaren zijn gang had kunnen gaan, kwamen weinig helden voor. Wie had de moed de almachtige Duitsers te weerstreven, wie durfde hen te dwarsbomen bij de uitvoering van hun duivelse plannen? Een van die zeldzame helden was, naar Pressers stellige overtuiging, de Scheveningse econoom Friedrich Weinreb.

Volgens Presser was Weinreb er in geslaagd de Duitsers met hun eigen wapens te verslaan: door het aanleggen van een 'Weinreb-lijst' met namen van joden die een zogenaamd emigratieverzoek hadden lopen, waren deze 'gesperrt', dat wil zeggen voorlopig vrijgesteld van deportatie. Door de Duitse instanties tegen elkaar uit te spelen en ondertussen de aanvragers van emigratie tot onderduiken aan te sporen, probeerde Weinreb een weergalozе balanceer-act uit te voeren. Uiteindelijk is dat

mislukt, maar, nogmaals volgens Presser, was dat uitsluitend Weinrebs schuld?

Interessant is Pressers conclusie over de rechtszaak en het vonnis tegen Weinreb (in 1948 was Weinreb door de Bijzondere Raad van Cassatie wegens collaboratie tot zes jaar veroordeeld). Na eerst de vraag te hebben gesteld: 'Heeft men een standbeeld voor Weinreb opgericht? Heeft men hem een orde verleend? Heeft men hem met een geschenk geëerd? Men heeft hem zeer zwaar gestraft. Hoe komt dat? Waardoor, waarom?'³³, geeft hij zelf een antwoord:

*De Jood Weinreb is de zondebok geworden, heeft voor het tekortschieten van talloze niet-Joden geboet. Hij moest gefaald hebben, óók gefaald, omdat zij gefaald hadden. Niet alleen zij hadden hun plicht verzaakt, ook hij. Als er geen Joodse verraders waren, moest men ze uitvinden. De paar die men na de oorlog berechtte, betekenden te weinig. Hier nu was er één van het formaat dat voldeed.*³⁴

Pressers gunstige oordeel over Weinreb leidde in het 'alternatieve', anti-autoritaire klimaat van de jaren-zestig tot een beweging voor rehabilitatie van Weinreb. Vooral de schrijvers Aad Nuis en Renate Rubinstein maakten zich sterk voor eerherstel.

Van dit gunstige klimaat maakte Weinreb gebruik in 1969 een trilogie Collaboratie en verzet 1940-1945 te publiceren, waarvan de ondertitel Een poging tot ontmythologisering aangaf welke richting Weinreb in wilde slaan. Het eerste deel had als titel: Het land der blinden, het tweede Van Windekind naar Westerbork

en het derde Eindspel. De boeken veroorzaakten onmiddellijk na verschijnen heftige discussies. Weinreb gaf een beeld van Nederland dat de na de oorlog opgegroeide generatie gemakkelijk meende te herkennen. Autoriteitenangst, de kat uit de boom willen kijken, geen partij durven kiezen, zo keek deze nieuwe generatie tegen de oudere generatie aan en, zo redeneerde de jongeren, zo zou men ook wel ten tijde van de oorlog slap en slaafs hebben afgewacht tot het voorbij zou zijn.

Weinreb speelde op die mentaliteit in door zichzelf af te schilderen als iemand die de (in zijn geval Duitse) autoriteiten te slim was afgeweest. Een provo avant-la-lettre, 'een held'³⁵, zoals Harry Mulisch hem noemt in De verteller verteld.

In 1970 werd Weinreb voor het eerste deel van zijn trilogie Het land der blinden genomineerd voor de prozaprijs van de gemeente Amsterdam. Op het laatste moment ging het niet door, waardoor de gemeente, in het licht van de bevindingen van het Weinreb-rapport (1976), een openbare vernedering bespaard is gebleven.

Een van de weinigen die aan de Weinreb-verheerlijking niet meedeed, was W.F. Hermans, die hem in Van Wittgenstein tot Weinreb (1970) als een charlatan en een huichelaar zou bestempelen en in Houten leeuwen en leeuwen van goud (1979) als 'een chassidische bellenblazer'.³⁶ Wellicht dat Hermans, de schepper immers van het dubbelpersonage Osewoudt/Dorbeck uit De donkere kamer van Damokles, meer dan anderen zich kon verplaatsen in het schaduwbestaan van een collaborateur annex verzetsman. Dan heeft de fictie van De donkere kamer hem in staat gesteld het dubbelzinnig bedrog van Weinreb in zijn ware proporties te

doorzien. Het labyrinth van leugens en niet meer achterhaalbare beweringen, waarin Osewoudt zich verstrikt heeft, wordt gespiegeld aan dat van Weinreb, van wie Hermans zegt:

Zelden vertelt Weinreb dezelfde leugen tweemaal en de waarheid vertelt hij nooit.³⁷

Hoezeer Hermans ook gelijk zal hebben, het beeld dat Weinreb van de collaboratie geeft, is treffend. Op verschillende plaatsen in zijn boek drukt hij zijn verbazing uit over het feit dat de Joden onder de neuzen van de Nederlanders uit hun huizen worden gehaald, naar de stations worden afgemarcheerd en vandaar naar Westerbork en verder worden gedeporteerd, zonder dat iemand een vinger voor ze uitsteekt:

...zo zag ik ze vaak lopen, in groepen van acht, en soms ook in groepen van twintig. Met de rugzakken, vaak ook nog met extra koffers. Er liepen altijd tenminste twee agenten mee, achter hen aan. Soms waren het er drie of vier. En die stoeten...bewogen zich dan door de volle binnenstad. Ik zie ze lopen....dwars door de talrijke winkelende dames heen. De eerste keer dacht ik: 'Dat kan niet, dat loopt mis'. Doch er liep niets mis. De mensen winkelden rustig door, keken niet eens...

Ja. soms keek een kind om, alsof het een vreemde bezienswaardigheid waarnam. Dan trok de moeder het gauw mee...

Het winkelen was belangrijker, de etalages van de Haagse Courant waren interessanter. Het was alsof de Joden gewoon lucht waren.³⁸

Is dat winkelen ook al collaboratie? Het is vooral natuurlijke tegenzin bij iets onaangenaams betrokken te raken, een ontkenning ervan, alsof wanneer men maar net doet dat men iets niet ziet, het er ook niet is. Vandaar de door Weinreb steeds herhaalde klacht dat de trams door bleven rijden, de slager vlees bleef verkopen en de post brieven bleef bestellen, terwijl de Joden uit hun huizen werden weggehaald. En dat door Nederlandse politie-agenten, die daar in veel gevallen niet eens toe behoefden te worden gedwongen. Hij citeert een Haagse politieman die vertelt dat

bij grote razzia's en bij de ophaaldiensten...grote delen van het Haagse politiekorps werden ingeschakeld en dat dat op basis van vrijwilligheid ging. Men kon in ieder geval altijd zeggen dat men niet wou of niet kon. Er was nimmer gebrek aan belangstelling, dus gaf het niet als de een of ander niet mee wou of kon. Volgens Jansen (Weinrebs zegsman - R.W), later werd mij dit door anderen bevestigd, was er zelfs een hele aandrang om mee te mogen. Niet zozeer uit antisemitisme of uit geestdriftige pro-Duitse mentaliteit, doch vooral omdat er dan altijd iets te halen viel. Als het niet al te opvallend gebeurde, werd er niet zo nauw op gelet of eens een horloge of een fototoestel in de zakken van de overjas verdween.³⁹

Uit het zogenaamde Weinreb-rapport, in opdracht van de minister van Justitie opgesteld door het Rijksinstituut voor Oorlogs-documentatie,⁴⁰ blijkt dat van de door hemzelf zo bloemrijk beschreven heldendaden in de praktijk niet zo heel veel overblijft. Zo heeft hij zich voor plaatsing op zijn lijst goed laten betalen, jonge vrouwen 'medisch' gekeurd zonder daartoe bevoegd te zijn en, na zijn eigen arrestatie, zogenaamd celverraad gepleegd ten opzichte van medegevangenen. De indruk die hij van zichzelf geeft, is inderdaad die van een megalomane man, die moeite heeft schijn en werkelijkheid te onderscheiden.

Maar zelfs wanneer zijn trilogie meer als fictie dan als een waarheidsgetrouw verslag van een 'echt' gebeurde geschiedenis dient te worden gelezen, is daarmee niet gezegd dat het beeld dat Weinreb geeft van 'collaboratie en verzet' vals is. Is het meewerken aan de handhaving van rust en orde, het ter beschikking stellen van arbeid en producten, en het overhandigen van de overheidsadministratie niet de eerste stap, waaruit alle verdere collaboratie voortvloeit?

VII

Samenvatting

De jaren 1960-1970 overziend, kan vastgesteld worden dat door de discussies die waren losgebarsten naar aanleiding van De zaak 40/61, De SS'ers en vooral Collaboratie en verzet, het niet langer mogelijk was, vast te blijven houden aan het zwart-wit patroon van de goed-fout tegenstelling. In zijn reportage over

het proces tegen Adolf Eichmann had Harry Mulisch aangetoond dat het toppunt van misdadigheid, een gewoon, bijna banaal gezicht van alledaagsheid droeg. De man die de dood van honderdduizenden op zijn geweten had, was een hardwerkende, onkreukbare ambtenaar.

Deze indruk werd meer dan versterkt door De SS'ers, niet omdat zij Eichmann gelijk waren, maar omdat zij een buurman of een collega hadden kunnen zijn. De woedende voorstanders en taaie tegenstanders van Weinreb veroorzaakten tenslotte dat niemand onkundig kon blijven van de onfrisse kanten van het Nederlandse oorlogsverleden. Opmerkelijk is dat de Janus-figuur van Weinreb in de literatuur al was aangekondigd door de collaborateur-verzetsheld Osewoudt/Dorbeck in Hermans' De donkere kamer van Damokles.

Noten bij hoofdstuk III:

1. Theun de Vries, 1956: 19.
2. Mulisch, 1962: 125.
3. Mulisch, 1962: 130.
4. Herzberg, 1965: 16.
5. Herzberg, 1965: 100.
6. Wolkers, 1962: 29.
7. Wolkers, 1962: 28.
8. De Vries, 1965: 8.
9. In de loop van 1941 werden de anti-joodse maatregelen van de Duitsers steeds knellender. Eén van deze afkondigingen bepaalde dat joodse bedrijven onder een 'Verwalter' (beheerder) moesten worden geplaatst. Deze zou het bedrijf voortaan 'beheren'. De joodse eigenaar werd in de beste gevallen gehandhaafd als 'adviseur', in de slechtste ontslagen zonder enige vorm van verhaal. De meeste kleine bedrijfjes werden meestal zonder veel omhaal opgeheven, de grotere onder beheer geplaatst of verkocht.
10. De Vries, 1965: 100.
11. De Vries, 1965: 288.
12. Nooit bleek de rol van De Jong als televisieprofessor duidelijker dan in de zogenaamde 'affaire-Aantjes'. Op 6 november 1978 maakte De Jong op een persconferentie, die rechtstreeks op de tv werd uitgezonden, bekend dat de toenmalige fractieleider van het CDA, Willem Aantjes, tijdens de oorlog vrijwillig dienst had genomen bij de Germaanse SS. De volgende dag deelde Aantjes het partijbestuur van het CDA mee dat hij de Tweede Kamer zou verlaten. Geruchten over een oorlogsverleden deden al veel langer de ronde, maar pas toen De Jong de zaak in de openbaarheid had gebracht, was de val van Aantjes onvermijdelijk geworden.
13. De Jong, 1966, 3e dr. 1985: 179.
14. W.F. Hermans, 1979: 189.
15. In een interview met De Haagse Post van 10 maart 1990 deelt Hans Sleutelaar mee dat de uitspraak rechtstreeks afkomstig is van Geert Lubberhuizen, destijds directeur van uitgeverij De Bezige Bij.

16. In Gard Sivik, nr. 33.
17. Armando/Sleutelaar, 1967: 430.
18. Armando/Sleutelaar, 1967: 382.
19. Armando/Sleutelaar: 1967: 10.
20. Armando/Sleutelaar, 1967: 78.
21. Armando/Sleutelaar, 1967: 130.
22. Armando/Sleutelaar, 1967: 142.
23. Armando/Sleutelaar, 1967: 194.
24. Armando/Sleutelaar, 1967: 270.
25. Armando/Sleutelaar, 1967: 378.
26. Armando/Sleutelaar, 1967: 428/429.
27. In 't Veld: 1976: 408.
28. Hofman, 1981: 272.
29. Martin Brill. "Macht is mooi, maar tevens weerzinwekkend."
Haagse Post, 10 maart 1990: 41.
30. Armando/Sleutelaar, 1967: 379.
31. Haagse Post, 10 maart 1990, 42.
32. Presser, I, 1965: 3.
33. Presser, II, 1965: 109.
34. Presser, II, 1965: 110.
35. Mulisch, 1971: 67.
36. Hermans, 1979: 206. De Chassidim kunnen het beste omschreven worden als een orthodoxe stroming binnen het jodendom.
37. Hermans, 1979: 207.
38. Weinreb, I, 1969: 487.
39. Weinreb, I, 1969: 508.
40. Giltchay Veth, 1976.

Hoofdstuk IV

De jaren zeventig en tachtig

I

De verbeelding aan de macht

Na het verschijnen van Weinrebs trilogie Collaboratie en verzet in 1969 werden beide begrippen, dé collaboratie en hét verzet, zowel gekoppeld als los van elkaar, tot gemeengoed. De oorlog en ieders individuele gedrag daarin groeiden uit tot een lakmoesproef. Het was de tijd van de late jaren zestig. '1968' zou meer dan een jaartal worden: het werd het symbool van een generatie; de studentenopstanden in Parijs, de 'Praagse Lente', de bezetting van het Maagdenhuis - het administratief centrum van de Universiteit van Amsterdam -, maar bovenal de protestoptochten tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam. Voor het gemak werden de Amerikaanse 'imperialisten' gelijkgesteld aan de Duitse legers die in 1939 en 1940 Europa hadden vertrapt. De naoorlogse generatie kreeg alsnog de kans de schade in te halen en te demonstreren dat ze in dit conflict aan de goede kant stond, daarmee automatisch aantonend dat ze ook in dat eerdere conflict het onderscheid tussen 'goed' en 'fout' had geweten.

De gretigheid waarmee de publieke opinie kennis nam van aan de 'goed'/'fout'-tegenstelling gerelateerde of zelfs direct ermee

verbonden kwesties staat in schril contrast met de algemene onverschilligheid in de jaren vijftig en begin jaren zestig. De discussie rond de 'Vier van Breda'¹, het gedrag van de fractieleider van het Christen-Democratisch Appèl in de Tweede Kamer W. Aantjes tijdens en na de oorlog (zie noot 12 van Hoofdstuk III), het NSB-lidmaatschap van de voormalige minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns, het in opdracht van de regering samengestelde rapport over de activiteiten van Weinreb en later dat over de van collaboratie en oorlogsmisdaden verdachte Pieter Menten, het waren allemaal kwesties die de gemoederen heftig in beweging brachten.

De oorlog leefde meer dan ooit. Van ieder nieuw deel van het standaardwerk van dr. L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, waarvan het eerste deel, Voorspel, in 1969 was uitgekomen, werden grote aantallen verkocht.

Merkwaardig genoeg vinden we van deze geïnvolveerdheid met de oorlogsjaren aanvankelijk slechts weinig terug in de letterkunde. Het is, vergeleken met de grote activiteit in de geschiedschrijving in deze periode, het omgekeerde beeld van het patroon van de jaren vijftig, toen nuancering en betrokkenheid in de literatuur gunstig afstaken bij de starre verzets-absolutering van de historiografie.

Een verklaring voor dit verschijnsel is moeilijk te vinden. In het hoofdstuk dat hij wijdt aan het proza tussen 1960 en 1985, getiteld "Huiskamer of bibliotheek", in zijn Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985, ziet Ton Anbeek een uiteendrijven van het typisch Nederlandse 'spruitjes'-realisme en, wat

hij noemt, 'de verbeelding'. Onder de eerste richting rekent hij auteurs als Heere Heeresma en Maarten 't Hart. Deze hebben het te druk met het beschrijven van de kleine Hollandse binnenkamer om zich met de oorlogsthematiek bezig te houden, zo lijkt hij te suggereren. Bij de tweede, de 'bibliotheek', behoort volgens Anbeek de zogenaamde 'Revisorgroep'. Tot deze richting, die ook wel met de term 'academisme' wordt gekarakteriseerd, behoren schrijvers als Dirk Ayelt Kooiman, Frans Kellendonk, Leon de Winter en Doeschka Meijsing. Bij hen staat bezinning op het procedé van het schrijven zelf voorop, meer het 'hoe' dan het 'wat'. Anbeek citeert Frans Kellendonk, die opmerkt:

Misschien kun je het zo zeggen: wij stellen, als we een verhaal vertellen, de vorm van dat verhaal, de vorm van die mededeling, tegelijkertijd ter discussie, zodat de lezer weet wat hij leest en dus kritisch kan blijven.²

Voor ons doel is het van belang dat een schrijver als D.A. Kooiman op den duur dit 'academisme' de rug toe zal keren en een boek als Montyn zal schrijven, wat het levensverhaal behandelt van de ex-collaborateur Jan Montyn (zie paragraaf IV van dit hoofdstuk). Maar dan is het inmiddels 1982 geworden en is onder andere door bovengenoemde gebeurtenissen, die grotendeels buiten de literatuur om zijn gegaan, de aandacht voor en kennis van de 'foute' kant van de oorlog sterk gegroeid.

De zogenaamde tweede generatie, de kinderen van verzetsstrijders, concentratiekampslachtoffers, maar ook van voormalige collaborateurs heeft dan de publiciteit, dat wil zeggen het

televisiescherm³, bereikt. Op deze bijzondere categorie wordt, voorzover het kinderen van ex-collaborateurs betreft, in hoofdstuk V uitgebreid teruggekomen.

II

Van Engelbewaarder tot Soldaat van Oranje

Willem Fredrik Hermans had al twee maal eerder, in 1949 met De tranen der acacia's en in 1958 met De donkere kamer van Damokles, een roman over de oorlogstijd geschreven. Daarin waren zaken als heldendom, illegaliteit en collaboratie op een andere manier beschreven dan tot dan toe gebruikelijk. Uit de titel van zijn essaybundel Van Wittgenstein tot Weinreb: Het sadistisch universum 2 (1970) en zijn toneelstuk King Kong of Wat Nederland niet op de televisie mocht zien (1972) over de activiteiten van de dubbelspion Christiaan Lindemans blijkt dat de oorlogsjaren als achtergrond voor de dilemma's, waarvoor zijn personages komen te staan, Hermans zijn blijven boeien.

In Herinneringen van een engelbewaarder uit 1971 geeft de engelbewaarder uit de titel commentaar op de handelingen van officier van justitie Bert Alberegt en beklagt zich over de moeite die hij moet doen om hem op het rechte pad te houden. Deze rijdt op 9 mei 1940 een meisje dood en wil deze daad voor de politie verzwijgen. Het is de dag vóór de Duitse inval. De eerste vier oorlogsdagen geven, geheel in de Hermans-traditie van toevalligheden en misverstanden, ruim gelegenheid uit verkeerde

motieven verkeerde beslissingen te nemen. Zo hangt de broer van Alberegts zich op, omdat hij bericht krijgt dat zijn naam voorkomt op een omstreden Gestapo-lijst. Later blijkt dat diens naam er helemaal niet opstond, maar 'Albracht of zoiets'. Dat Hermans geen hoge dunk heeft van de mens en zijn armzalig handelen, blijkt uit het geknoei van alle betrokkenen. Van hen heeft ieder wel iets om zich zorgen te maken, nu het Duitse leger Nederland in een paar dagen onder de voet loopt.

Klein verraad en kleine collaboratie zijn aan de orde van de dag; terwijl men discussieert over hoe zich te verzetten, is men al bezig zijn voorbereidingen te treffen voor een Duitse machtsovername. De koningin en de regering zijn uitgeweken naar Engeland, waarmee voor iedereen de noodzaak is ontstaan zelf initiatief te ontplooiën en verreikende beslissingen te nemen. Het besluit van de koningin wordt dan ook niet overal even goed begrepen. Zo redeneert Alberegts:

Als de koningin naar Engeland zou zijn...Gevlucht...er vandoor...leger en vloot waarvan ze de hoogste commandante is in de steek gelaten... ja maar dan is eenvoudig de hele vaderlandse geschiedenis een en al leugen.⁵

Leugen of niet, de Herinneringen van een engelbewaarder leveren een beeld op van machteloze theorieën en praatjes, angstige en overspannen reacties, gebaseerd op vermoedens van toekomstig Duits gedrag - zo is daar de pathetische boekverbranding in de tuin van Alberegts vriend Erik -, en weinig daden. Opvallend is dat van 'echte' collaborateurs nauwelijks

sprake is. Het lijkt erop alsof Hermans wil aantonen dat met zoveel halve en driekwart knoeiers en draaiers 'echte' collaborateurs overbodig zijn.

Komen er in het boek van Hermans nauwelijks authentieke helden of schurken voor, het betekent niet dat boeken met een duidelijk onderscheid tussen 'goed' en 'fout' niet meer geschreven worden of dat daar geen behoefte meer aan zou bestaan. Spannende avonturenromans, waarin de belevenissen van bijvoorbeeld soldaten aan het Oostfront worden beschreven, liefst met veel sex en gruwel er in, blijven onverminderd populair. Vooral van buitenlandse auteurs als H.H. Kirst en Konsalik worden miljoenen exemplaren verkocht.

Zonder het met bovengenoemde buitenlandse voorbeelden over één kam te willen scheren, lijkt Soldaat van oranje 40/45 (s.a.) van Erik Hazelhoff Roelfzema op dezelfde markt te mikken. Een vermelding in dit onderzoek is echter op zijn plaats omdat er op een opvallend onderkoelde manier over de collaboratie wordt geschreven.

Het boek, met een voorwoord van Prins Bernhard, behandelt de avonturen van de hoofdpersoon/schrijver en zijn vrienden, allen studenten aan de Leidse universiteit. De meesten van het clubje sherrydrinkers en feestgangers vinden op een of andere manier hun weg naar de illegaliteit. De hoofdpersoon steekt zelf op avontuurlijke wijze over naar Engeland en zet daar, voor hij uiteindelijk adjudant van Koningin Wilhelmina wordt, het zogenaamd 'Contact Holland' op, een organisatie die geheimagenten 'dropt' in Nederland en Nederlandse politici naar

Engeland haalt, een enkeling keert zich af en begraaft zich in de studie en één, die in het boek Alexander Rowerth wordt genoemd, meldt zich bij de SS. Opmerkelijk is nu dat deze 'Alexander', 'vriend en jaargenoot'⁶, nergens hard wordt gevallen om zijn verraad. Het enige dat de hoofdpersoon spijt is dat hij niet bij zijn vriend is gaan logeren, toen die hem daartoe uitnodigde. Wanneer hij dat wel gedaan zou hebben, had 'hij net zo goed naast mij kunnen zitten, in RAF-uniform'.⁷ Met andere woorden, de keuze voor de illegaliteit of voor de SS is afhankelijk van zulke toevalligheden als een uitgestelde logeerpartij.

Het boek bevat tal van anecdoten over de kortsluiting tussen de regering in Londen en de uit het bezette Nederland afkomstige 'Engelandvaarders'. Het valt daarmee verder buiten het bestek van dit onderzoek.

III

Bunkerbouwers en andere economische collaborateurs

In Twee Dagreizen (1969)⁸ beschrijft Willem van Toorn twee dagen uit het leven van Maarten Leebraken, een historicus, werkzaam op een instituut voor sociale geschiedenis in Amsterdam. Door de dood van zijn vader is hij in het bezit gekomen van een brief, waaruit afgeleid zou kunnen worden dat zijn vader, een architect, tijdens de oorlog heeft gecollaboreerd met de Duitsers. Hij zou tekeningen (schetsen/ontwerpen) voor bunkers hebben gemaakt, die door de aannemer Koppenberg uit Heulichem

(bij Geldermalsen) zouden zijn uitgevoerd. Bij deze aannemer, die na de oorlog wegens collaboratie is veroordeeld en wiens vrouw tijdens een volksgericht is kaalgeknipt (zie onder hoofdstuk II), heeft Maarten een tijd gewoond, toen het in Amsterdam moeilijk werd om aan voldoende levensmiddelen te komen.

In het boek komt de collaboratie op verschillende manieren ter sprake; interessant is dat het voor het grootste gedeelte niet gaat om ideologische collaboratie in NSB- of SS-verband, maar om economische collaboratie. De argumenten hiervoor zijn altijd dezelfde: wanneer ik het niet doe, doet een ander het wel, en misschien is dit een manier om mijn mensen aan het werk te houden en te voorkomen dat ze naar Duitsland moeten.

Dit argument wordt ook gehanteerd in een brief aan de vader van Maarten, na de oorlog geschreven door de dochter van aannemer Koppenberg:

Dat ze hem en mijn moeder hebben opgesloten in een kamp omdat hij voor de Duitsers had gebouwd, terwijl hij dat wel moest doen omdat anders het personeel naar Duitsland moest is al iets vreselijks, maar dat andere mensen die daar ook wel iets van wisten zelfs met hun foto in de krant staan zoals U vorige week, dat is toch wel smerig.⁹

Hetzelfde argument wordt nog eens herhaald in een gesprek dat Leebraken voert met een oude inwoner van Heulichem, die zich de oorlogsdagen en de aannemer nog goed herinnert:

....er waren heel wat grotere smeerlappen. Hij bouwde voor de moffen, ze zeggen dat hij het deed om zijn personeel te kunnen houden. Hij was geen NSB'er.¹⁰

De toevoeging is belangrijk; de spreker impliceert dat als de aannemer wel een NSB'er zou zijn geweest een verklaring als 'hij deed het om zijn personeel te kunnen houden', niet nodig zou zijn geweest. Dan zou collaboratie kennelijk voor de hand hebben gelegen.

De gevolgen zijn er na de oorlog niet minder om. Leebraken herinnert zich hoe hij getuige was van de arrestatie van de aannemer en zijn vrouw:

Een auto stond dwars voor de deur, half in een perk. Tussen de auto en de deur stonden mensen in twee rijen, als een erehaag. De vrouw van Koppenberg werd door twee mannen naar buiten geduwd, tussen de rijen door naar de auto. De tuin was vol geschreeuw van de kijkers, maar zij hield haar mond stijf dicht. Haar hoofd was kaal en midden op de witte schedel zat een oranje vlek. Ze had wel haar bril op. Koppenberg stond bij de auto in zijn overhemd, met zijn handen tot naast zijn hoofd opgestoken. Twee jongens in blauwe overalls hielden stenguns op hem gericht.¹¹

De blauwe overalls zijn die van de B.S., de Binnenlandse Strijdkrachten, die bij gebrek aan uniformen in blauwe overalls met een oranje armband rondliepen. Hoewel meestal niet persoonlijk betrokken bij activiteiten als kaalknippen van

vrouwen en het inbranden van hakenkruizen bij van collaboratie verdachten, kan ook niet gezegd worden dat ze alles in het werk stelden om dergelijke excessen te voorkomen. Zo ooit sprake is van ironie in het onderscheid 'goed' - 'fout', moet dat liggen in deze voorvallen van brandmerking en volksgerichten. Dat Van Toorn het heeft over 'twee jongens' is kenmerkend voor de jeugd van velen, die in de laatste weken voor en de eerste weken na de bevrijding de rijen van de B.S. waren komen versterken. In die weken lag toetreden tot de B.S. voor de hand voor jongens en jonge mannen, wier dadendrang door de gebeurtenissen van de laatste oorlogsmaanden hoog was opgelopen. Eerder in de oorlog zou een aantal van hen wellicht geopteerd hebben voor dienstneming bij de SS of Duitse marine. Zie hiervoor bijvoorbeeld de geschiedenis van Montyn en de vraaggesprekken met De SS'ers.

Bovengenoemde scène is een van de zeldzame beschrijvingen van de gebeurtenissen na 5 mei 1945. Een 'bijltjesdag' is er, zoals betoogd in hoofdstuk II, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk¹², inderdaad niet geweest, althans niet in de zin van een ongelimiteerde en ongecontroleerde wraakneming. Zo verspreidde de illegaliteit eind 1944 bijvoorbeeld een pamflet met de volgende inhoud:

GEEN BIJLTJESDAG

*Beheers u. Koel niet uw haat- en wraakgevoelens op NSB'ers en dergelijk tuig. Zij krijgen hun beurt waarachtig wel. Alle verkeerde elementen zullen door de rechter worden gestraft.*¹³

Dat ondanks deze oproep excessen zijn voorgekomen, mag - mede in het licht van bovengemelde bedenkelijke mentaliteit bij een aantal - geen verwondering wekken, eerder dat het er niet meer geweest zijn. Desondanks zijn uit vrijwel alle Nederlandse dorpen en steden gebeurtenissen als bovenstaande door Willem van Toorn beschreven, voorgekomen, soms met tragi-komische gevolgen. Zo stond op 11 mei 1945 de volgende advertentie in De Waarheid:

Rehabilitatie

Mejuffrouw Marietje Walraven, Kromme Rijnstraat 42, Utrecht, is ten onrechte kaalgeschoren. Aan haar kan een pruik worden afgeleverd.¹⁴

Wat de gevolgen voor een kleine dorpsgemeenschap konden zijn, wanneer een van collaboratie verdachte na zijn straf in zijn dorp terugkeerde, is het thema van Thuiskomst (1988) van Ton van Reen. De thuiskomst van de titel van het boek is een ironische: het gaat om de 'thuiskomst' uit een Russisch werkkamp voor krijgsgevangenen van een man, die in de oorlog vrijwillig in Duitse krijgsdienst was gegaan. Een 'foute' Nederlander dus.

Het verhaal speelt zich af in de vroege jaren-vijftig. Niemand in zijn Limburgse dorp heeft meer op zijn terugkeer gerekend, zijn vrouw, die al jaren met een ander samenwoont, niet, en ook zijn zoon Werner niet, die zijn vader nooit heeft gekend en goed kan opschieten met zijn stiefvader. De verteller is een school-vriendje van Werner, wiens eigen vader enige jaren eerder aan een hartkwaal overleden is. Deze jongen is de enige in het dorp die iets van een relatie met de teruggekeerde

opbouwt. Voor alle anderen blijft hij 'fout'. Over dat ongrijpbare begrip speculeert de ik-figuur:

Het was ellendig voor Werner dat iedereen wist dat zijn vader 'fout' was geweest. Ik begreep niet goed wat dat betekende. Mij zei de oorlog niet erg veel. In de oorlog geboren, was ik me nauwelijks bewust van wat zich in die tijd had afgespeeld. Ik kende amper het verschil tussen een Duitse en een Canadese soldaat. Ik begreep niets van de haat die onze geschiedenisleraar beving als hij vertelde over de vijand die ons land had vertrapt. Hij kon het schuim op de mond krijgen als hij over Hitler en de moffen vertelde. Maar als de Duitsers vijanden waren, waarom zag je dan bij elk schuttersfeest Duitse gezelschappen paraderen? Waarom ging elk jaar een bedevaart van onze parochie naar de Zwarte Maria in Kevelaer, terwijl de Duitse katholieken toch fout waren geweest in de oorlog? En de Tirolermuziek die de blaaskapellen uit onze dorpen speelden, gekleed als Holzhacker-Buben, was dat geen foute muziek?¹⁵

Voor de twaalf- à dertien-jarige jongen is het onderscheid tussen 'fout in de oorlog' en 'goed na de oorlog' te fijnzinnig. Hij begrijpt niet dat de een moet boeten, terwijl een ander voor dezelfde daden vrijuit gaat. In een dialoog met zijn moeder probeert deze hem uit te leggen dat voor de oorlog ook arbeiders naar Duitsland werden gezonden, nog wel door de eigen Nederlandse regering.

'Voor de oorlog trokken er duizenden mannen naar Duitsland. Toen we hier de crisis hadden, was daar goed geld te verdienen. Ze waren er druk bezig met het fabriceren van oorlogstuig. Heel wat Nederlanders hebben daaraan meegewerkt, zelfs toen ze al wisten dat Duitsland die wapens ook tegen ons zou kunnen gebruiken'.

'Dan waren dat toch ook landverraders'.

'Dat lag toen anders. De regering was allang blij dat die mensen hun brood verdienden. Er waren er te veel die van de steun moesten leven. Niemand legde die grensgangers iets in de weg'.¹⁶

Het dorp is eensgezind van mening dat het een schande is dat Leemans, de doodgewaande landverrader, naar huis komt en zijn plaats in zijn gezin weer zal innemen. De meeste sympathie gaat ogenschijnlijk uit naar zijn vrouw en zoon; zij is gelukkig met haar 'kostganger', die voor haar zoon meer vader is dan zijn eigen vader ooit was. Maar helemaal zonder eigenbelang is deze reactie van de gemeenschap niet, want Leemans' plaatsvervanger, oom Jos, is populair in het dorp, verricht overal karweitjes en kleine reparaties en is actief bij de bouw van carnavalswagens en decors voor de plaatselijke toneelvereniging. Een onmisbare man voor een dorpsgemeenschap dus en juist hij moet nu het veld ruimen voor de terugkerende collaborateur. Het dorp keert zich dan ook massaal tegen de man. Argumenten voor en tegen de collaboratie komen voortdurend aan de orde. Duidelijk wordt dat voor velen, die voor de oorlog in dezelfde positie als Leemans

verkeerden, collaboratie welhaast onvermijdelijk was. Van Reen legt Leemans de volgende woorden in de mond:

Voor de oorlog heb ik zelden een kwaad woord over Hitler gehoord. Nu is alles duidelijk, maar toen wisten de meesten maar weinig van hem. Niemand waarschuwde tegen de fascistten. Ook de priesters niet. In Duitsland stonden de bisschoppen op de podia tussen de nazi-kopstukken als er parades werden gehouden.¹⁷

Practische en ideologische collaboratie lopen hier in elkaar over. Nergens wordt Leemans als een sympathisant van het nationaal-socialisme afgeschilderd, hij wordt ook geen lid van de NSB. Hij neemt dienst bij de Wehrmacht, omdat hem een eigen boerderij in het vooruitzicht wordt gesteld, wanneer Rusland zal zijn verslagen. Is hier sprake van eenzelfde economische noodzaak als in het geval van de aannemer, die bunkers bouwt voor de Duitsers om zijn mensen uit Duitsland te houden, zoals in Twee Dagreizen van Willem van Toorn? Van Reen onthoudt zich van een antwoord, maar draagt voldoende argumenten aan om de vraag serieus te overwegen.

Ook in Een gouden kind van Jean-Paul Franssens uit 1991 gaat het om economische collaboratie. Het verhaal vertelt de geschiedenis van een vijftienjarige jongen, die in een ziekenhuis een hersenoperatie ondergaat. Op de achterflap wordt uitdrukkelijk vermeld dat het hier gaat om de eerste autobiografische

roman van Franssens, die eerder De wisselwachter (1981) en Vriend dood (1988) publiceerde.

Het grootste gedeelte van het boek is gewijd aan jeugdherinneringen. Prominent in deze herinneringen staat de vader, die in de oorlog als architect bunkers voor de Nazi's heeft gebouwd in Normandië en daarvoor na de oorlog is gestraft. Als we ervan uitgaan dat we hier inderdaad te maken hebben met een autobiografische roman en het voor Franssens gegeven geboortjaar - 1938 - juist is, is dit een boek waarin een vijftienjarige terugblijkt naar de tijd, waarin hij zelf zeven à acht jaar oud was. Dat verklaart dan de steeds volgehouden naïeve toon van het onbegrip, waarmee een klein kind de wereld van volwassenen bekijkt. In die wereld gebeuren dingen, maar het waarom wordt aan kinderen niet verteld. Er wordt op een geheimzinnige fluistertoon over gepraat, af en toe vangt het kind iets op en geeft daar een eigen interpretatie aan. In dat licht wordt ook over collaboratie gesproken.

De lezer krijgt voor het eerst met de foute rol van de vader in de Tweede Wereldoorlog te maken op blz. 22/23, wanneer de hoofdfiguur middels een flash-back rechtstreeks de vader aan het woord laat. Na een incident te hebben verteld uit de tijd van zijn gevangenschap, na de oorlog, zegt hij:

Ik deed het allemaal voor jullie. Het was oorlog. We moesten toch te eten hebben?

De collaboratie wordt dus goedgepraat vanuit een economisch en sociaal oogpunt. De vader zegt met zoveel woorden, dat wanneer

hij niet voor de Duitsers gewerkt zou hebben, zijn gezin gebrek zou hebben geleden, zo al niet van honger zou zijn omgekomen. Van spijt of berouw is nergens sprake. Sterker nog, hij is nog altijd trots op de soliditeit van zijn bunkers in Normandië, die er dankzij een door hem ontwikkelde methode, over duizend jaar nog zullen staan.¹⁸

Opvallend is hoe belangrijk de sympathie van de plaatselijke bevolking en die van de Russische krijgsgevangenen wordt gevonden. Het is alsof daar een zekere rechtvaardiging aan wordt ontleend. Iemand die aardig wordt gevonden door degenen, waarvan men zou verwachten dat die alleen maar diepe minachting voor een collaborateur zullen hebben, kan niet alleen maar slecht zijn. Zo lezen we over de plaatselijke bevolking:

*Die mensen daar zijn zo aardig. Die kennen me allemaal vast nog wel. Ze mochten me graag. Omdat ik nooit uit de hoogte deed, terwijl ik er toch een functie had.*¹⁹

Mooi eufemisme is dat: 'een functie'. Nog belangrijker wordt de affectie van de Russische krijgsgevangenen gevonden. Iemand die goed is voor degenen die onder hem zijn gesteld, is niet zo heel erg fout. Om hun blote voeten te beschermen tegen de kou en het ruwe werk, heeft de vader van de ik-figuur 'een paar wagons klompen uit Brabant laten komen, en stro om erin te stoppen'.²⁰ De Russen toonden hun dankbaarheid op allerlei manieren: 'Als ze me zagen sloegen ze een orthodox kruis, achterste voren gaat dat. Een knielde zelfs voor me neer en wilde mijn hand kussen. Heel ouderwets. Maar daar houd ik niet van'.²¹

Men zou zeggen dat er haast sprake was van een idylle, maar zover komt het niet, want uit één ominous zinnetje blijkt dat er toch meesters en knechten blijven: 'Ik heb nog een week of drie, vier met ze gewerkt tot die spoorbaan klaar was. Op een ochtend waren ze allemaal verdwenen'.²²

Over het lot van die krijgsgevangenen krijgen we verder niets te horen, het is alsof Franssens vader wil aanduiden dat over dat soort zaken beter maar niet kon worden gesproken. Het vragen naar inlichtingen kon al snel als ongezone nieuwsgierigheid worden uitgelegd.

Die ongezone nieuwsgierigheid wordt wel aan de dag gelegd door De kapper, zoals de titel luidt van het boek van Gijs IJlander uit 1988. De hoofdfiguur, alweer een historicus, zorgt voor zijn bejaarde oom. Deze krijgt geregeld bezoek van een kapper die een grote belangstelling aan de dag legt voor het oorlogsverleden van de oude man. De oom, die in de oorlog (alweer) een bouwbedrijf had, heeft vliegvelden voor de Duitsers aangelegd en aan de Atlantikwall gewerkt. Het boek draait eigenlijk om de vraag wie die nieuwsgierige kapper is, die een steeds dreigender rol begint te spelen en de oude man met zijn oorlogsverleden chanteert. Die is nooit lid van de NSB geweest, maar heeft geprofiteerd van de werkverschaffing en andere attenties van de Duitsers. Opnieuw, net als bij Van Toorn en Franssens, treft ons de bereidheid tot economische collaboratie. Aan werkwilligen was nooit gebrek:

*Je kon toen werkmensen genoeg krijgen, die stonden bij wijze van spreken in de rij...Ik had mensen aan het werk, die jarenlang noodgedwongen hadden stilgezeten: werkloos... Die dankten mij op hun blote knieën dat ze bij mij aan het werk konden, voor het eerst sinds jaren konden ze een behoorlijk loon verdienen.*²³

De kapper is voortdurend op zoek naar meer informatie, terwijl de oude man machteloos onder zijn strak ingesnoerde laken zit en de schaar en het scheermes als symbolen van wraak rond zijn hoofd wieken. Tot op de laatste bladzijde blijft de identiteit van de kapper onduidelijk: is hij echt een engel der wrake of een projectie van de oude man zijn slechte geweten? We komen het niet met zekerheid te weten, zoals ons ook de preciese toedracht en omvang van de collaboratie steeds weer ontsnapt. Niet uit gebrek aan feiten, maar omdat het interpretatiekader iedere keer verschuift.

IV

Vier collaboratieromans

In 1982 verschenen drie boeken en in 1990 een vierde, die, bij alle verschillen, één eigenschap gemeen hadden: in alle vier is de hoofdpersoon of zelf een collaborateur of een collaborateur speelt een belangrijke bijrol.

In Hoor mijn lied, Violetta laat Louis Ferron een zekere Charles Rethel, een gepensioneerde leraar Duits, op zijn leven

terugkijken, waarin collaboratie tijdens de oorlog een belangrijke rol heeft gespeeld.

In Lemmingen van A. ten Hooven (een pseudoniem van Adriaan Venema) is de verteller een dodelijk zieke man, die zich ten doel heeft gesteld vóór zijn dood de mémoires van zijn broer te schrijven. Die broer is meer dan door het fascisme beïnvloed, hij belichaamt het als het ware.

In Montyn van Dirk Ayelt Kooiman wordt het levensverhaal geschetst van Jan Montyn, Oostfrontvrijwilliger eerst, Korea-strijder en redder van tot wees geworden Vietnamese en Cambodjaanse kinderen daarna. Opvallend is dat in de Engelse vertaling van Montyn, A Lamb to Slaughter. An Artist among the Battlefields (1984) geheten, Jan Montyn nadrukkelijk als mede-auteur, zelfs als eerste, op de omslag vermeld staat. Dat roept, ook voor de Nederlandse uitgave, de vraag op naar de verhouding tussen verbeelding of fictie en werkelijkheid. Evenzo naar het genre: is hier sprake van een historische roman, een biografie of zelfs van een autobiografie? In de slotbeschouwing van dit onderzoek wordt op de kwestie fictie versus non-fictie nader ingegaan.

In 1990 tenslotte zou Adriaan Venema in Het dagboek het wankelmoedige gedrag van een schrijver portretteren, die zichzelf van een belastend oorlogsverleden tracht te ontdoen door in retrospect een (oorlogs)dagboek bij te gaan houden.

In Hoor mijn lied, Violetta laat Louis Ferron de oude kankeraar Charles Rethel aan het woord. In een lange monoloog passeren allerlei onderwerpen de revue. Voortdurend is hij in

denkbeeldig gesprek gewikkeld met mensen die andere standpunten hebben dan hij er zelf op na houdt. Langzamerhand wordt het duidelijk dat achter al zijn gekanker, vooral tegen kinderen en de vooruitgang, een schuldgevoel over een mislukt leven schuilgaat. Zijn leven, dat mislukt is, door het feit dat hij een oorlogsverleden heeft en daar, naar eigen gevoel, nog steeds op aangesproken en beoordeeld wordt:

Oorlogsverleden! Alsof een oorlogsverleden niet zijn eigen verleden kent. Ik geloof niet in de samenhang der dingen, maar soms moet je wel. Om je figuur te redden tegenover een schoonzoon. Alsof een oorlogsverleden een op zich zelf staande époque is, komende uit het niets om in het niets te verdwijnen. Maar die zaken liggen anders...Er gaat iets aan vooraf, er is iets op gevolgd. Treurige aanleidingen, nog treuriger gevolgen.²⁴

Ondanks zijn eigen aandeel in de collaboratie, heeft Rethel geen hoge dunk van andere collaborateurs. Duidelijk blijkt dat in het hoofdstuk, waarin hij zich 'Dolle Dinsdag' herinnert. Precies als vele anderen probeert hij met vrouw en kind Haarlem te ontvluchten. In de trein naar Amsterdam merkt hij bij zijn medevluchters de eerste pogingen op zich te ontdoen van het belastende verleden:

Ze hadden het altijd al geweten, zij waren er niet echt in gestonken, hadden eigenlijk alleen maar voor de grap mee gedaan. Nu ja, voor de grap. Zo moest men dat eigenlijk

niet noemen. Het was meer vaderlandsliefde geweest; de boel een beetje draaiende houden in afwachting van betere tijden. Ze hadden ook wel naar Engeland gewild, maar hadden daar in het landsbelang van afgezien. De eigenlijke verzetsstrijders waren zij.²⁵

Bij de laatste opmerking schiet ons de term 'bovengronds verzet' te binnen, waarop ook Mussert zich tijdens zijn rechtszaak beriep.

De Duitsers, de NSB, de Amerikanen, het verzet, de kat-uit-de-boom-kijkers, Rethel ontluistert ze allemaal. Hijzelf is niet uit idealisme bij de NSB gegaan, maar door zijn vrouw Martha als lid opgegeven, omdat ze daar bij de opvoeding van hun dochter Elsa het meest van verwachtte. Het was dezelfde reden die Martha ertoe bracht het met hoge Duitse officieren aan te leggen. Zij zou tenslotte, in september 1944, door een peloton vluchtende Duitse soldaten verkracht worden. Alles voor het kind, maar het resultaat kan niet zijn waarop gehoopt was.

Hoor mijn lied, Violetta was niet de eerste keer dat Ferron zich met Duitsland en de Duitsers bezig hield, het was evenmin de laatste: in 1990 publiceerde hij Karelische Nachten. In dat boek komt de Tweede Wereldoorlog nauwelijks voor, ook al is de vader van een van de hoofdpersonen tijdens de strijd aan het Oostfront spoorloos verdwenen. Maar het thema van het verraad van liefde en van vriendschap is met de wetenschap van Ferrons fascinatie met die oorlog toch een stuk begrijpelijker. Zo lezen we:

Eén van ons moest de verrader spelen. "Zo gaat dat nu eenmaal in dit land," zei Karel, "Iemand moet de schuld hebben en daarvoor boeten." ²⁶

Het heeft er alle schijn van dat Ferron hier suggereert dat het niet meer dan een kwestie van toeval is wie de verrader 'speelt'. Vanzelfsprekend zijn dan ook termen als 'schuld' en 'boete' arbitrair geworden. Daarmee schaart hij zich in de traditie van Vestdijk, Hermans en Armando, die zich al eerder afvroegen of goed en fout verwisselbare begrippen op konden leveren.

Het werd in de inleiding van dit onderzoek al opgemerkt: om tot een enigszins sluitende definitie van de fascistische en/of nationaal-socialistische politieke ideologie te komen, is geen eenvoudige opgave. Veel glibberiger en onzekerder nog moet iedere poging zijn om iets als een fascistische mentaliteit te omschrijven. Daarin zouden echter in ieder geval eigenschappen als:

- minachting voor het leven en de leefwijze van anderen;
- geïmponeerdheid door macht en heldendom;
- genieten van het gebruik van - irrationeel en eigen-dunkelijk - geweld;

als dominante kenmerken naar voren moeten komen.

Deze uitweiding is noodzakelijk, omdat A. ten Hooven, een pseudoniem van Adriaan Venema, in Lemmingen deze mentaliteit heeft geprojecteerd op twee broers, van wie de één - de jongste -

de biografie schrijft van de oudere, hevig bewonderde broer. Deze laatste, Daniël van Amerongen geheten, heeft zelfmoord gepleegd, na een orgie van dood en vernieling te hebben aangericht. Ook de jongste, Hans, heeft niet lang meer te leven: hij lijdt aan een dodelijke ziekte. Het boek, dat geen hoofdstukindeling kent, glijdt voortdurend van de ene tijdlaag naar de andere: het heden van de doodzieke Hans, het na-oorlogse verleden van de door geweld gebiologeerde Daniël en het oorlogsverleden van de familie Van Amerongen. De vader en moeder hangen een soort edel-fascisme naar Italiaans model aan en zien minachtend neer op windbuilen als Mussert en ordinaire typen als Van Geelkerken en boerenleider Roskam.

Eén van de meest amusante scènes in het boek, dat verder niet komisch is, betreft een avondje bij de Van Amerongens thuis, waar de hele NSB-top te gast is. Mussert zet zichzelf te kijk door onder andere een ter gelegenheid van zijn moeders verjaardag zelfgemaakt jeugdversje te declameren. Daarin komen de volgende regels voor:

*Moetje, lieve beste Moe,
word maar honderd jaar.
Dek ons altijd lekker toe,
kook het eten gaar.
Geef ons allen gauw een zoen,
geef ons er maar twee.
Vrolijk roepen wij dan uit:
Lieve Moe, hoezee.²⁷*

Venema had deze en andere teksten uit het NSB-jargon al eerder gebruikt. In 1973 had hij voor de Toneelgroep Centrum Mussert met als ondertitel Een Nederlands koningsdrama geschreven. Wordt in dit stuk Mussert vooral als een potsierlijk mannetje en een onnozele hals ten tonele gevoerd, in Lemmingen blijkt dat de door hem opgeroepen krachten allesbehalve onschuldig zijn. In Daniël van Amerongen heeft Venema een beeld gegeven van iemand die alle bovengenoemde kenmerken van een fascistische mentaliteit vertoont. Vooral de beschrijving van de door Daniël gepleegde gruweldaden maken diens obsessie met geweld en minachting voor andere mensen duidelijk. Het edelfascisme van de bewonderde vader wordt, vergeleken met het gratuite geweld van de zoon, haast van een benijdenswaardige chique.

Toen het boek in 1982 uitkwam, walgde Venema vermoedelijk zelf zozeer van de door hem opgeroepen verheerlijking van geweld, dat hij het onder een pseudoniem publiceerde. Zelfs de uitgever mocht niet weten wie er achter het pseudoniem schuil ging. Dat is niet helemaal onbegrijpelijk. De gepleegde gewelddaden worden met een verlekkerdheid beschreven die vragen oproept.

Waarschijnlijk heeft Venema de fascistische verheerlijking van 'de daad' aan de kaak willen stellen, maar het resultaat schiet zijn doel voorbij. Tenzij hij heeft willen aantonen dat pure misdadigheid het gevolg van een fascistische opvoeding is. Maar dan komt de zin van de voorbeeldfunctie van de vaderfiguur in de lucht te hangen.

In 1990 zou Adriaan Venema nog eens in romanvorm tot de collaboratie terugkeren. Na alle commotie, die de verschijning

van het eerste deel van zijn Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie in 1988 vooral rond Bert Voetens lidmaatschap van de Kultuurkamer en de bekroning van diens oorlogsdagboek Doortocht had veroorzaakt, publiceerde hij in 1990 onder eigen naam Het Dagboek.

Dunnetjes vermomd als roman, geeft Venema hier de beweegredenen van een schrijver/dichter, Engel (!) genaamd, om tijdens de bezetting door te blijven publiceren, ook als dat het lidmaatschap van de Kultuurkamer inhoudt en ook als dat betekent het winnen van leden en het optreden als correspondent voor diezelfde Kultuurkamer. Wanneer hij in de gaten krijgt dat de Duitsers de oorlog gaan verliezen en dat zijn werk voor de Kultuurkamer na de bevrijding tegen hem gebruikt zou kunnen worden, besluit hij met terugwerkende kracht een dagboek te gaan schrijven. Om zich achteraf alsnog te rehabiliteren. De handige zet om na de oorlog dat - voor een groot gedeelte gefingeerde - dagboek uit te geven wordt als volgt toegelicht:

En hij moest in zijn dagboek ook laten zien dat hij de Duitsers vanaf het begin had gewantrouwd en dat de vonk van het verzet in hem langzamerhand was uitgegroeid tot een felle haat.²⁸

Zo ontdoet hij zich van zijn collaboratie en maakt zichzelf tot verzetsheld. Venema's roman volgt de gebeurtenissen, zoals beschreven in het eerste deel van zijn Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie, op de voet. Vandaar dat de mededeling vóór in het boek: 'De dialogen waren anders. De figuren zijn gefanta-

seerd. Hun lotgevallen niet', eigenaardig overkomt. Engel is gemakkelijk herkenbaar als Bert Voeten, zijn vrouw Ine is Marga Minco, Haakman is Ed Hoornik, Houtman is Pierre Dubois, Bruinsma is Henri Bruning, de priester Van Leeuwen is Wouter Lutkie, Kuppen is Ad. Sassen en De Vries is Gabriël Smit. Een sleutelroman over knoeiende schrijvers dus, waaruit opnieuw blijkt dat zeker gedurende de eerste jaren van de bezetting collaboratie, ook onder schrijvers, meer regel dan uitzondering was.²⁹

Het derde boek uit 1982, waarin een collaborateur de hoofdpersoon is, is Montyn van Dirk Ayelt Kooiman. Jan Montyn is geen fictionele figuur, maar een bekend etser en beeldhouwer. In de voor het middelbaar onderwijs bestemde BulkBoek-uitgave van Montyn schrijft Kooiman in de inleiding:

Montyn is gebaseerd op ongeveer 30 hele dagen en halve nachten praten. Dat leverde 120 uur geluidsband op, hetgeen uiteindelijk neerkwam op ongeveer 3600 pagina's uitgeschreven tekst. Het was een loodzwaar karwei. Voor Montyn omdat hij de zwaarste momenten uit zijn bestaan opnieuw moest doorleven, en voor mij omdat ik ermee geconfronteerd werd en geen afstand kon nemen vanwege het feit dat ik dat vervloekte boek moest schrijven.³⁰

Hierboven werd al eerder de vraag gesteld hoe een dergelijk boek dient te worden aangeduid. Is hier sprake van een reportage, een historische roman, een sleutelroman zoals Het Dagboek van Adriaan Venema, een biografie of zelfs, gezien de medewerking van

Montyn zelf, een autobiografie? De grenzen tussen fictie en non-fictie, verbeelding en werkelijkheid, zijn in dit geval wel heel moeilijk te trekken. Waar gaat het een in het ander over, is er principieel onderscheid tussen de verschillende genres? Men spreekt wel over 'faction' (waar Truman Capote's In Cold Blood altijd model voor staat), een samentrekking van 'fact' en 'fiction', maar is er verschil? Is 'fact' waar en 'fiction' onwaar? In de slotbeschouwing wordt op deze vragen teruggekomen.

Jan Montyn werd in 1924 geboren in Oudewater, in de provincie Zuid-Holland, een oud stadje met nauwelijks meer dan 2000 inwoners. Zijn ouderlijk gezin behoorde tot de z.g. 'Zwartekousenkerk', een zeer rechtzinnige richting binnen de protestantse kerken met als voornaamste kenmerk dat alles verboden was wat niet direct tot eer van God strekte. Zijn vader was er zelfs voorganger.

Kranten waren bijvoorbeeld 'van de satan'. En de radio. Of sport. Of een schoolreisje met de klas. Om van kermis of bioscoop maar te zwijgen. Je mocht je niet verzekeren tegen brand of inbraak, want dan spotte je met de Voorzienigheid. Om dezelfde reden was het zondig wanneer je je liet inenten tegen een ziekte als polio. Want God beschikt. Op zondag fietsen mocht ook niet, behalve om naar de kerk te gaan. En naar de kerk moest je dan weer. Twee of driemaal op één zondag.³¹

In Montyn rijst verzet tegen een dergelijk verstikkend regime en hij protesteert allereerst door op een gegeven moment te weigeren op zondag mee naar de kerk te gaan. Zijn besluit enkele jaren later om bij de Duitse Kriegsmarine dienst te nemen, kan als een verdergaand protest tegen het milieu worden beschouwd. We zagen al eerder bij De SS'ers van Armando en Sleutelaar dat dienstnemen bij de SS uit motieven van weerspanningheid of protest niet ongewoon was.

Wanneer de oorlog uitbreekt, wijst echter nog niets op landverraad. In het gezin Montyn stonden 'Koningin en Vaderland' hoog aangeschreven: in de Eerste Wereldoorlog was vader Montyn vrijwilliger geweest en ook daarna lid van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm gebleven.³² In 1940 bestond zijn taak uit het bewaken van de IJsselbrug. Maar na de vlucht van de regering en de koningin, de capitulatie van het leger en de bezetting van het land, blijken er onvermoede krachten aan het werk. Plotseling is de vader van Montyn verdacht, omdat hij in de kerk gepreekt heeft dat de overheid, Duits of niet, gehoorzaamd moet worden. Hij zag de Duitsers als een straf van God, waartegen men zich niet mag verzetten. Voor het eerst hoort men van 'goed' en 'fout':

Van der Woude, de metselaar, en Knier, een van de aannemers, waren al jaren lid van de NSB. We namen vaak samen met hen werk aan, verbouwingen, restauraties, en ik kwam vaak bij hen over de vloer. En die mensen, die je al jaar en dag kende en van wie je nooit enig kwaad ondervonden had, die deugden opeens niet meer. De NSB had

immers het land verraden, hoe weinig je daarvan ook in Oudewater gemerkt had. Van der Woude en Knier waren eensklaps 'fout'. - Ik wist niet goed wat ik met dat woord aan moest. Waren ze nu opeens niet 'aardig' meer, en de mensen door wie ze met de nek aangekeken werden juist wél? Waren die misschien zelfs 'goed'? Daar klopte dan toch niet veel van in mijn ogen, want diezelfde mensen bogen als knipmessen voor de Duitsers wanneer ze zaken konden doen...³³

Vanuit een vage romantische drang, waarin naar Montyn zelf zegt een zekere homo-erotiek heeft meegespeeld, ook al was hij zich daar niet van bewust, meldt hij zich eerst als lid van de Jeugdstorm (zie hoofdstuk V), daarna voor de Arbeidsdienst en tenslotte voor een weersportkamp in Oostenrijk:

Het huis was te klein. Moeder in tranen, vader trillend van toorn. Die kampen werden georganiseerd door de Hitlerjugend...Er werd gesmeekt, er werd gedreigd. Maar ik zei dat er niets anders meer opzat. Ik had getekend.³⁴

De opleiding in Oostenrijk is hard en afwisselend: veel sport, conditietraining, theorie, 'droppings', weinig vrije tijd. Ideaal voor jongens die zich thuis verveelden. Wanneer het is afgelopen en Jan weer thuis is, valt de overgang hem zwaar:

In het kamp was me discipline bijgebracht - maar dit hier was sleur, niet om uit te houden.³⁵

Hij meldt zich al gauw voor een vervolgekamp, weer in Oostenrijk, en na terugkeer voor de Kriegsmarine. De wetenschap dat de oorlog voor Duitsland verloren is, schrikt hem niet af. Hij wil vechten 'tegen de Russen...de Bolsjewieken werden thuis niet voor niets 'het rode gevaar' genoemd'.³⁶ Als stoottroeper wordt hij ingezet aan het Oostfront. Het is winter 1944. In de loopgraven van Koerland vechten de laatste resten van het Duitse leger een hopeloze strijd tegen de Russen. Montyn wordt zwaar gewond door granaatscherven. Wanneer hij zover hersteld is dat hij weer kan lopen, krijgt hij verlof twee weken naar huis te gaan. Dwars door de chaos van de winter en de oorlog van januari 1945 slaagt hij erin om in Oudewater te komen. Al gauw blijkt dat hij over zijn ervaringen niets kan meedelen. Over zijn frontervaringen niet:

Ik kon de woorden niet vinden. Het was 'heel erg' geweest en 'heel koud'. Ik was er 'slecht aan toe' geweest en 'we' hadden ontzettend zware verliezen geleden. Het zei allemaal niets...³⁷,

maar al helemaal niet over:

de onvermijdelijke vraag, een vraag waarop het antwoord, gesteld dat ik het ooit had kunnen geven, in een grijs verleden verborgen lag: 'Maar waarom heb je je eigenlijk bij die marine aangemeld...? Ja, waarom? Hoe was het gegaan? - Omdat ik weg wilde, weg wilde naar zee...Niet naar de Arbeidsinzet....Welk antwoord ook, geldig of niet,

het zou na alles dat er gebeurd was belachelijk hebben geklonken, in de eerste plaats in mijn eigen oren.³⁸

Daarmee is Montyn een van de weinige collaborateurs die zichzelf op een motivatie onderzoekt. Jan Eekhout (zie hoofdstuk II) probeerde in Vlucht naar de vijand (1954) weliswaar hetzelfde te doen, maar bediende zich daarbij van een hulpmiddel: zijn alter ego Paul Nijland. Evenmin als Eekhout/Nijland vindt Montyn een antwoord, ook niet later, wanneer zijn verlof alleen maar blijkt uit te lopen op meer verwarring:

Mijn oude omgeving was veranderd en hetzelfde gebleven, ikzelf was veranderd en hetzelfde gebleven. En mijn terugkeer was één groot misverstand tussen die twee.³⁹

In Oudewater hoort hij voor het eerst iets van Jodenvervolgingen (januari 1945!).⁴⁰ En over de 'ondergrondse'. Wanneer zijn verlof voorbij is, gaat hij terug, ondanks de vele verzoeken om te blijven. Het contrast is te groot. Hij kan thuis niet meer wennen. Tijdens de tocht door Duitsland wordt de trein beschoten:

Het waren de eerste schoten die ik hoorde sinds Koerland. Twee weken van tegenstrijdigheden werden afgesloten met het toppunt van tegenstrijdigheid. Ik herademde.⁴¹

Op de weg terug naar het Oostfront maakt hij het geallieerde bombardement op Dresden mee: 'De lucht brandde. Stenen brandden.

Alles brandde'.⁴² De ineenstorting van het Duitse front en de opmars van de Russische legers maken dat hij nog maar één zorg heeft: de Russen voor te blijven en zich over te geven aan de Amerikanen. Uiteindelijk lukt dat. In het krijgsgevangenkamp ziet hij voor het eerst foto's in Amerikaanse legerbladen van concentratiekampen. Het is onvoorstelbaar dat hij er nooit eerder over hoorde spreken, maar:

Ik tastte radeloos mijn geheugen af. Wanneer dit gebeurd was, en er was geen enkele reden om aan te nemen dat dat niet het geval was, moesten we er toch iets van gehoord hebben. Had iemand er op gezinspeeld? Maar waar? Wanneer? Ik kon het me niet herinneren.⁴³

De rest van het verhaal is snel verteld. Montyn loopt weg uit het krijgsgevangenkamp, meldt zich bij het Franse Vreemdelingenlegioen, maar besluit terug te keren naar Nederland. Daar krijgt hij drie jaar heropvoeding in een jeugdkamp. Daarna volgen Korea, Vietnam, Cambodja. Er tussendoor ontwikkelt hij zich tot schilder en etser. In 1978 merkt hij naar aanleiding van zijn dienst nemen bij de vijand en zijn collaboratie op:

Ik werd voor een feit, een keuze gesteld. En als je die niet hoeft te maken, zoals nu, dan is dat heel comfortabel. Je kunt natuurlijk ook stilletjes afwachten wie er wint, zoals de meerderheid deed en doet.⁴⁴

Ik ben op Montyn wat langer doorgedaan, omdat er in wordt aangetoond niet alleen hoeveel één mens kan doorstaan, maar vooral hoe moeilijk diezelfde mens het zich kan maken om van zijn schuldgevoel en herinneringen ontslagen te raken. In het al eerder aangehaalde "Montyn over Montyn" zegt hij:

Nú kun je alles weten....je kunt je nu niet meer van de domme houden. Het gaat er niet om mezelf vrij te pleiten; je moet je ogen goed openhouden en dat heb ik niet gedaan in die tijd. Maar dat is iets wat ik alleen mezelf kwalijk kan nemen....⁴⁵

V

'Ravage, natuurlijk ravage'

Het kan niet anders dan toeval zijn dat in hetzelfde jaar 1982 dat drie van de vier hierboven besproken collaboratieromans uitkwamen, een van de meest succesvolle Nederlandse romans van na de oorlog werd gepubliceerd: De aanslag van Harry Mulisch. Mulisch' fascinatie met de Tweede Wereldoorlog leidde niet alleen al eerder tot de roman Het stenen bruidsbed (1959) en de reportage over het proces tegen Adolf Eichmann, De zaak 40/61 (1962), maar ook tot de door Mulisch in interviews meermalen herhaalde uitspraak: 'Ik ben de Tweede Wereldoorlog', daarmee verwijzend naar zijn joodse moeder en Oostenrijkse vader. Voor dit onderzoek is echter slechts van belang welk beeld Mulisch via zijn romanfiguren in De aanslag van de collaboratie geeft.

De aanleiding tot de represaille-maatregel van de Duitsers, waarbij de ouders van de twaalfjarige Anton Steenwijk samen met een aantal gijzelaars worden geëxecuteerd en zijn ouderlijk huis in brand wordt geschoten, is 'de aanslag' die door het verzet wordt gepleegd op de hoofdinspecteur van politie, Fake Ploeg, de grootste moordenaar en verrader van Haarlem en omstreken'.⁴⁶ De zoon van deze Ploeg, Fake jr., zit bij Anton in de klas.

In het boek worden drie gesprekken gevoerd, waarbij collaboratie en illegaliteit tegenover elkaar worden geplaatst: tussen Anton Steenwijk en Truus Coster in de nacht na de aanslag, tussen Anton en Fake Ploeg jr. in 1956 tijdens de 'slag' om Felix Meritis⁴⁷, en tussen Anton en Cor Takes in 1966 bij en na de begrafenis van 'Sjoerd'⁴⁸.

In de emoties van de nacht na de aanslag, komt Truus Coster, voor wie Hannie Schaft⁴⁹ (zie paragraaf V van hoofdstuk II) model heeft gestaan, niet verder dan een gepassioneerde veroordeling van de collaboratie in het algemeen en Ploeg in het bijzonder. Voor haar liggen de zaken eenvoudig: het verzet heeft als voor-naamste taak collaborateurs te 'liquideren'. 'Als die illegalen dat niet gedaan hadden, had die Ploeg nog een heleboel andere mensen vermoord'⁵⁰, zegt ze, een standpunt dat later herhaald zal worden in het gesprek met Cor Takes: 'Hij heeft weet ik hoeveel mensen afgemaakt en nog veel meer de dood ingejaagd in Duitsland en Polen. Goed. Die moest dus uit de weg geruimd worden'.⁵¹

Tijdens het gesprek met Fake Ploeg jr. in 1956 blijkt er een andere kant aan de medaille te zijn. Nadat Fake als een soort sociaal commentaar op de gevolgen van collaboratie heeft gezegd:

Dat is het verschil, hè? We zitten bij elkaar in de klas, jouw ouders worden doodgeschoten, en toch studeer je medicijnen. Maar mijn vader wordt omgelegd en ik repareer geisers ⁵²,

zegt Anton: 'Is er niet [...] een zeker verschil tussen de dood van jouw vader en die van mijn ouders?'⁵³. Gevraagd naar wat dat dan wel is, zegt hij: 'Mijn ouders waren onschuldig'. Tot zijn verbazing antwoordt Fake: 'Mijn vader ook'. En wanneer Anton hem naar uitleg vraagt, zegt hij:

[...] dat met die joden, wat daarmee gebeurde, dat wist hij helemaal niet. Dat heeft hij nooit geweten. Dat kun je hem niet verwijten, wat de Duitsers daarmee gedaan hebben. Hij zat bij de politie en hij deed gewoon zijn plicht, zoals hem dat geleerd was. Voor de oorlog heeft hij ook mensen van huis gehaald, en toen wist hij ook niet, wat daarmee gebeurde. Natuurlijk was hij een fascist, maar een goeie, uit overtuiging. Het moest anders worden in Nederland, het mocht nooit meer worden zoals vroeger onder Colijn, toen hij op arbeiders moest schieten. Hij was niet zo'n verdomde meeloper, zoals bijna alle Nederlanders. Als Hitler de oorlog had gewonnen, hoeveel Nederlanders, denk je, waren er dan vandaag nog tegen hem geweest? Laat me niet lachen, man.

*Pas toen hij ging verliezen, zaten ze opeens allemaal in het verzet, die lafbekken.*⁵⁴

Met andere woorden, voor Fake Ploeg jr. is het gedrag van zijn vader tijdens de oorlog een logisch vervolg op wat hij voor de oorlog had gedaan, sterker nog, toen was het nog erger geweest, toen had hij op arbeiders moeten schieten en mensen uit hun huis moeten halen, zonder dat hij wist waarom. Geen wonder dat hij Anton in verwarring achterlaat. Suggereert Fake hier dat het makkelijker is om iets te doen, wanneer je weet waarom je het doet? Of wordt het dan juist moeilijker, wanneer je het er niet mee eens bent?

Naarmate Anton in de loop van het boek meer te weten komt over de achtergronden van de aanslag, wordt zijn onzekerheid over juist en onjuist, goed en fout, schuldig en onschuldig alleen maar groter. Tegenover zijn dochter Sandra weet hij bij een bezoek aan het graf van Truus Coster in 1978 niet beter te doen dan als antwoord op haar kritiek op het verzet dat zij als de ware schuldige ziet, bijna letterlijk de woorden te herhalen, die Truus Coster tegen hem in de gevangenis heeft uitgesproken: 'Iedereen heeft gedaan, wat hij heeft gedaan, en niet iets anders'.⁵⁵ In die januariënacht in 1945 had Truus Coster echter gezegd: 'Wie het gedaan heeft, heeft het gedaan, en niet iemand anders'.⁵⁶ Tussen 'iemand anders' en 'iets anders' liggen ruim dertig jaar, waarin de schuldvraag verschoven is van de persoon 'iemand' naar de zaak 'iets'. Kon in 1945 nog iemand - iemand van het verzet, iemand van de politie, iemand van de Duitsers - verantwoordelijk worden gehouden, dertig jaar later is het de

aanslag of, beter nog, de oorlog zelf geworden die mensen tot slachtoffer van hun eigen handelen heeft gemaakt.

Uiteindelijk worden de laatste details ingevuld tijdens de grote demonstratie tegen kernwapens op 21 november 1981 in Amsterdam. Daar ontmoet hij Karin Korteweg, het buurmeisje dat samen met haar vader het lijk van Ploeg bij de Steenwijks voor de deur had gelegd, nadat hij bij hun voor de deur was neergeschoten. Wanneer ook deze laatste bijzonderheden bekend zijn, is Antons reactie er een van ongeloof:

*Was iedereen schuldig en onschuldig? Was de schuld onschuldig en de onschuld schuldig?*⁵⁷

Daarmee is het laatste woord gezegd. Mulisch heeft bij verschillende gelegenheden opgemerkt dat wanneer een mens alles weet, hem niets anders overblijft dan in de lach te schieten, geen lach van opluchting, maar een lach om het absurde van alles.⁵⁸ Op het moment dat de laatste stukjes van de puzzle op hun plaats vallen, schiet Anton het woord te binnen waar hij al een tijd naar heeft lopen zoeken: ravage, natuurlijk ravage'.⁵⁹

VI

Huichelaars met oranjespeldjes

Ravage is het ook dat de massieve trilogie De Hunnen (1983) van Jan Cremer beheerst. In drie dikke delen Oorlog, Bevrijding en Vrede, 1535 bladzijden lang, vertelt Cremer het verhaal van

zijn jeugd in Twente. Daar, in dat grensgebied tussen Duitsland en Nederland, groeit hij op, als zoon van een al vroeg overleden Nederlandse vader en een Hongaarse moeder. In haar voert hij zijn afstamming terug op de Hunnen, het legendarische steppenvolk, gevreesd en gehaat door heel Europa.

Het is een verhaal van boze woestheid. In Cremers visie deugt niemand, niet de Twentse boeren, middenstanders en textielbaronnen, evenmin de Duitsers, Engelsen of Canadezen. Moord en doodslag, verkrachting en roof. Iedereen is op eigen voordeel uit en collaboreert of zit in het verzet, al naar het uitkomt. De enige lichtgevende engel in het hele boek is Jans moeder Rodina. Ze leeft en werkt uitsluitend om haar kleine jongen te onderhouden. Die voedt ondertussen zichzelf op, op straat, waar hij van alles ziet. Daar houdt hij weinig illusies aan over en daarvan doet hij verslag. Walgend schrijft hij over de kleine collaborateur:

De goede vaderlanders, de brave oppassende burgers die géén lid waren van de NSB maar die altijd wèl aan de veilige kant bleven staan. De huichelaars die van twee wallen aten. Die zich uiterst netjes en hulpvaardig tegenover de Duitsers gedroegen en zich voor hen in het stof wentelden. Die jarenlange vriendschappen met joden afbraken omdat Duitsland dit beval, die werknemers brodeloos maakten omdat de bezetter dit wilde, die keurig en stipt àlle eisen van de Duitsers inwilligden. Maar als Duitsland mocht verliezen, dan heette het dat ze door de bezetter gedwongen

waren om door te werken. Zij zouden voorop lopen met hun oranje speldjes.⁶⁰

Van de opvoeding van Jan kan in deze uitzonderlijke tijd geen sprake zijn. Zijn privé-afrekening met het Twentse boerenleven, met de textielbaronnen in de stad, met de winkeliers in de buurt, het leest als de reportage van een kruistocht door de hel. Alles is uitvergroot: de oorlog, de collaboratie, het verzet, de bevrijding en de vrede. Op die manier vervlakt ieder beeld. Wanneer iedereen even slecht is, even dom, even gierig, even geil, even zelfzuchtig, is beeldvorming onmogelijk.

VII

De oorlog als verkleedpartij

In het werk van schilder/schrijver Armando speelt oorlog en in het bijzonder de Tweede Wereldoorlog een grote rol. Beelden en thema's keren steeds weer in dezelfde of iets andere gedaante terug: soldaten, slagvelden, vijanden, vlaggen, plaatsen uit het verleden. Als schilder maakte hij onder meer naam met een serie grote, abstracte doeken die titels hadden als 'Schuldig landschap' of 'Paysages criminels', terwijl we onder zijn dichtbundels titels aantreffen als Het gevecht (1976) en Tucht (1980). In 1967 publiceerde hij samen met Hans Sleutelaar een serie interviews, De SS'ers, waarin ex-SS'ers aan het woord komen, zonder dat de schrijvers als morele scherprechters optreden (zie hoofdstuk III). Op dezelfde manier publiceerde hij

in 1980 samen met Hans Verhagen en Maud Keuls Geschiedenis van een plek, de teksten van een avondvullend VPRO-televisieprogramma over het concentratiekamp Amersfoort.

In het uit 1988 daterende De straat en het struikgewas is hij deze thema's trouw gebleven, maar het boek verschilt in een aantal opzichten van voorgangers als Krijgsgewoel (1986) en Aantekeningen over de vijand (1981). Deze keer geen losse tekstfragmenten, geen flarden van gesprekken of op zichzelf staande observaties, die uitsluitend door hun rangschikking commentaar op de werkelijkheid leveren.

In De straat en het struikgewas staan korte hoofdstukken, die qua inhoud min of meer op elkaar aansluiten. Door een zorgvuldige, enigszins chronologische rangschikking ontstaat iets dat veel van een verhaal wegheeft: de oorlog, en nog veel meer, gezien door de ogen van een hoofdfiguur, die wij alleen maar als 'de jongen' leren kennen.

Daarbij is het, veel onverbloemder dan het zojuist genoemde eerdere werk, autobiografisch, zonder dat er van een autobiografie in traditionele zin sprake is. Zo worden er gebeurtenissen beschreven, die we ook uit andere publicaties van Armando kennen. Maar vrijwel nergens heeft hij het direct over zichzelf en wanneer hij over zichzelf als 'ik' praat, is dat om achteraf enige aanvulling of noodzakelijke correctie aan te brengen op datgene wat 'de jongen' waarneemt.

Wat de jongen waarneemt, is oorlog, in dit geval de Tweede Wereldoorlog. Hij neemt die oorlog waar in een taal, die niet koel en afstandelijk beschrijft. De oorlog is in de taal zelf binnengedrongen, heeft zich er heer en meester van gemaakt en er

zijn eigen wetten aan opgelegd. Daardoor is een nieuwe taal, een geheimtaal van de oorlog, ontstaan. Deze taal is slechts toegankelijk voor hen, die bereid zijn zich over te geven aan de eigen wetten van deze hermetische wereld.

Bij andere schrijvers over de oorlog (Mulisch, Hermans, Wolkers) is de taal in de eerste plaats descriptief: de schrijver registreert en regisseert, maar blijft als schrijver buiten schot, een ingewijde buiten de tekst. Ze schrijven over de oorlog. Niet zo Armando; bij hem is de oorlog geïnternaliseerd, de taal is tot onderdeel van het geregistreerde gemaakt en is tot handlanger van de mededeling geworden.

De taal van De straat en het struikgewas is de oorlogstaal van een jongen, die ongeveer tien jaar oud is, wanneer de oorlog begint, en een jaar of vijftien, als deze afloopt. Van die vijf jaar doet hij verslag: van de veranderingen in de wereld, maar vooral van de veranderingen in de jongenswereld. Die jongen is eigenlijk Armando zelf, maar dat wil niet zeggen dat hij de lezer vergast op een aantal herinneringen uit zijn jeugd. Het is hem namelijk niet om die ene jongen te doen, zelfs niet om die ene oorlog.

De beschrijvingen dienen een algemeen doel: wat gebeurt er met de wereld, wat gebeurt er met de taal, wanneer een oorlog plotseling alles op zijn kop zet? Nieuwe woorden ontstaan, meestal om een gruwelijke werkelijkheid te maskeren. Oude woorden krijgen een nieuwe inhoud of veranderen van betekenis, woorden als 'goed' en 'fout', 'vriend' en 'vijand'.

In Armando's jongenswereld, waarin voor buitenstaanders geen plaats is, neemt de oorlog een dubbelzinnige positie in: de jongens weten ook wel dat het geen pas geeft dat het ene land een ander land binnenvalt, maar toch: de jongenswerkelijkheid, van waaruit Armando schrijft, kent iets van stille bewondering voor de vijand. Dat kon je natuurlijk nooit vrijwillig toegeven, maar de uniformen, de wapens, het marcheren en het zingen, met tegenzin vonden de jongens het prachtig.

Af en toe valt er een uit zijn rol:

Ze keken er naar, twee jongens van tien. Toen ze terugreden zei de ene jongen: 'Ik vind oorlog leuk', en hij kreeg een kleur. Hij had natuurlijk gelijk, maar je mag zoiets niet zeggen. Dat wist ie ook wel, anders had ie geen kleur gekregen.⁶¹

Zoals gezegd, deze meta-werkelijkheid van de jongenswereld wordt geregeerd door geheime wetten en voorschriften. Door deze te willen benoemen of vast te leggen, ze als het ware te codificeren, verdwijnt niet alleen het geheim, maar daarmee ook die wereld zelf. Vandaar de weerstand van Armando om er al te concrete mededelingen over te doen: er rust een taboe op dat onder geen beding mag worden doorbroken.

Misschien verklaart dit laatste ook zijn tegenzin om al te duidelijk met de vinger te wijzen naar 'de vijand' en naar degenen die met 'de vijand' samenspannen. 't Liefst zou hij het erbij hebben gelaten om alleen maar te spreken over de vijand in abstracte zin. Dat zou ook in overeenstemming zijn met het citaat

van Nietzsche, dat hij in 1981 vooraf laat gaan aan Aantekeningen over de vijand:

Aber der schlimmste Feind, dem du begegnen kannst, wirst du immer dir selber sein...

Maar binnen het kader van de beschrijving van zijn werkelijkheid, de werkelijkheid van zijn oorlogsjaren, moet hij concreter zijn, hoezeer het hem ook tegenstaat.

In het hoofdstuk "Met name" ziet hij zich gedwongen man en paard te noemen, maar hij schaamt zich en verontschuldigt zich dat hij het zover heeft laten komen:

Ik zal het zoveel mogelijk proberen te vermijden, maar ik zal het niet altijd kunnen, om over de Duitser en de Nederlander te praten. Vooral over 'de Duitser'. Ik heb de bezetter, de vijand dus, af en toe 'de Duitsers' of 'de Duitser' moeten noemen. Maar het stuit me tegen de borst. Het stuit me erg tegen de borst.⁵²

Even verder in hetzelfde hoofdstuk noemt hij het zelfs 'een ontboezeming':

Ik heb het nooit eerder gezegd, ik heb het steeds verzwegen. Nu zeg ik: het waren Duitsers. Ik hoop dat ik niet te veel heb prijsgegeven.

*Ik heb het nooit eerder verteld, dat zou een ontboezeming geweest zijn en ontboezemingen worden niet op prijs gesteld, dat heb ik wel eens gemerkt.*⁶³

In hetzelfde klimaat van verzwijgen past terughoudendheid ten opzichte van zaken als collaboratie en landverraad. Niet in de laatste plaats omdat hij maar al te zeer weet, dat het getal van degenen, die echt goed waren, heel klein was, net zo als het getal van degenen, die echt fout waren. Op blz. 165, bij een bespiegeling over het begrip 'vrede', schrijft hij:

Ik moest erg aan de vrede wennen. Al dat geklets over goed en slecht, over zwart en wit. De ervaring had me geleerd dat er mensen bestonden die zeer goed en mensen die zeer slecht waren, maar de ervaring had me ook geleerd dat het merendeel zich in het rijk der tussentinten ophield. Dat was een verademing.

Zelfs onder degenen die 'zeer slecht' waren - 'de handlangers van de vijand' - bestonden nog tussentinten. Niet allemaal waren even slecht:

*Maar het was ook weer niet zo dat ze allemaal gevaarlijk waren. Nee. Er waren er die fout waren, maar ze zouden je nooit verraden. Voor die hoefde je nooit bang te zijn, met die kon je vrijuit praten. Van sommigen werd zelfs gezegd: eigenlijk een goeie kerel, maar ja, een idealist. Zo iemand was 'een idealist'.*⁶⁴

Behalve gevaarlijk fouten en idealisten waren er ook nog mensen, die uit andere motieven, voornamelijk economische, 'handlangers' van de vijand werden. Deze economische motieven golden niet alleen voor langdurig werklozen, hetzelfde argument werd gehanteerd door mensen die bij een al te principiële houding hun baan dreigden te verliezen, bijvoorbeeld door te weigeren de loyaliteitsverklaring te ondertekenen. Hier stapt Armando even uit de rol van zijn 'alter ego' om met het inzicht van achteraf te oordelen:

Nu zou ik zeggen: teken de verklaring (...) en wees niet loyaal. Toentertijd was men heel wat rechtschapener. Zij die, veelal uit angst, tekenden, hielden zich, op enkele uitzonderingen na, inderdaad rustig...⁶⁵

Sinds Baudelaire's 'fleurs du mal' en Céline's Voyage au bout de la nuit zijn we vertrouwd met de 'schoonheid van het kwaad'. Men heeft Armando wel eens het verwijt gemaakt dat hij zich zo door deze 'schoonheid van het kwaad' laat meeslepen, dat hij aan een moreel oordeel over 'goed' en 'fout' niet toekomt. Dat verwijt is niet terecht, zoals onder meer mag blijken uit het volgende citaat:

Men sprak van 'onze' soldaten, van 'onze jongens'. Toen de vijand er goed en wel was hielden 'onze soldaten' op te bestaan. Ze moesten hun uniformen uittrekken en als een soldaat z'n uniform uittrekt en verwisselt voor gewone

kleren, burgerkleren, dan is ie geen soldaat meer. Het was eigenlijk je reinste verkleedpartij.⁶⁶

Zonder uniform is de soldaat dus geen soldaat, maar een burger. Het is de oorlog die hem een uniform aan doet trekken. Deze constatering sluit impliciet een moreel oordeel in.

Inderdaad is Armando niet geïnteresseerd in expliciete morele beschuldigingen of terechtwijzingen. Als beeldend en verbeeldend kunstenaar behoudt hij zich het recht voor het verleden op zijn eigen wijze te benaderen. Al in 1964, bij het samengaan van de Nederlandse Nul-groep en Gard Sivik, schreef hij:

Voor het eerst in de kunstgeschiedenis levert de kunstenaar geen commentaar op de werkelijkheid. Niet bemoraliseren. Niet parodiëren. Niet ironiseren. Maar intensiveren.⁶⁷

Dat intensiveren ook een commentaar op de werkelijkheid inhoudt, doet hier nu niet terzake. Feit is dat Armando zichzelf trouw is gebleven: door intensivering en isolering van de jongenstaal heeft hij in De straat en het struikgewas een beeld van de oorlogsjaren gegeven, waarin traditioneel vertrouwde begrippen uit de officiële geschiedschrijving een andere betekenis konden krijgen.

In De straat en het struikgewas laat Armando zien dat kwalificaties als 'goed' en 'fout', 'vriend' en 'vijand' geen

historisch vastliggende begrippen zijn, maar het gevolg van literaire en sociale conventies.

Daarmee sluit hij aan bij het recente debat over metafictionele geschiedschrijving. Een theoreticus als Hayden White (1973) heeft er op gewezen dat geschiedschrijving, juist omdat deze gebruik maakt van dezelfde technieken en strategieën als fictie, gezien kan worden als een vorm van mystificatie. Daaruit leidt hij af dat geschiedenis in de vorm, waarin wij deze kennen, wellicht zelf als fictie gezien moet worden. Ik kom daar in de slotbeschouwing op terug.

Voor Armando geldt dat de werkelijkheid zich niet door taal laat ontmaskeren, waarmee iedere 'werkelijkheid' een vorm van fictie, met andere woorden 'een verkleedpartij' is geworden.

VIII

Samenvatting

Tussen de publicatie van Herinneringen van een engelbewaarder in 1971 en De straat en het struikgewas in 1988 liggen bijna twintig jaar. In die periode is het beeld van de Tweede Wereldoorlog en daarmee de kijk op collaboratie en verzet onherroepelijk veranderd. Zoals al eerder werd opgemerkt, is iedere cesuur willekeurig, zo ook de publicatiedatum van een boek. Toch lijkt De straat en het struikgewas een - voorlopig (want ieder oordeel kan slechts voorlopig zijn) - eindpunt van een ontwikkeling in de visie op 'goed' en 'fout' te markeren. Die ontwikkeling was - zeker in de letterkunde - eigenlijk meteen na

de oorlog al begonnen met het nuanceren van het begrip 'goed'. Het 'verzet' is niet het onderwerp geweest van dit onderzoek - het is te hopen dat een dergelijk onderzoek ooit zal worden gedaan -, maar als punt van oriëntatie aan het andere eind van de - binaire - tegenstelling moest er herhaaldelijk naar worden verwezen. Veranderingen in visie op de ene pool brengen onvermijdelijk visieverschuivingen op de andere teweeg.

Zo ook hier. De voorzichtige nuanceringen van Willy Corsari's Die van Ons (1945) en Bert Schierbeeks Terreur tegen terreur (1945) - om er slechts twee te noemen - zijn de eerste geluiden van ontzuivering en desillusie, die vervolgens zullen leiden tot de cynische visies van Vestdijk en Hermans. En wanneer 'goed' niet altijd zo goed bleek te zijn geweest, misschien was 'fout' dan ook wel niet altijd zo fout. Voor alle duidelijkheid: wanneer het begrip 'goed' langzamerhand uitéenvloeiend overloopt in fout, wil daarmee niet het tegenovergestelde beweerd zijn. 'Goed' kan fout zijn, 'fout' wordt nooit goed.

Dat is de lijn die loopt van De donkere kamer van Damokles (1958) via Montyn (1982) en De aanslag (1982) naar De straat en het struikgewas (1988). In deze laatste boeken is van een solide beeld van de tegenstelling tussen goed en fout niets meer over. In De straat en het struikgewas is 'de vijand' tot object van nieuwsgierigheid en halve bewondering uitgegroeid en diens handlangers tot mogelijke idealisten.

In het volgende hoofdstuk wordt nader ingegaan op deze handlangers en de manier waarop hun kinderen, de zogenaamde tweede generatie, aankijken tegen de collaboratie van hun ouders.

Noten bij hoofdstuk IV:

1. De 'Vier van Breda', later 'De Drie' en weer later 'De Twee' van Breda, waren vier vanwege ernstige oorlogsmisdaden ter dood veroordeelde Duitsers, wier doodstraf in het begin van de jaren vijftig was omgezet in levenslange gevangenisstraf. Willy Lages, Joseph Kotälla, Franz Fischer en Ferdinand Hugo Aus der Fünten zouden die straf letterlijk tot de laatste dag moeten uitzitten. Van een tweede gratiëring kon geen sprake zijn. De jarenlange discussies in het parlement en in de media over deze straf haalden iedere keer weer oude wonden open. Nadat in 1966 de zieke Willy Lages was toegestaan naar huis te gaan (overleden in 1971) en het debat zodoende was heropend, zou Kotälla in 1979 in gevangenschap overlijden en de overige twee in 1989 vrij gelaten worden.
2. Geciteerd bij Anbeek, 1990: 237.
3. Een interview met één van deze kinderen van een collaborateur, Rinnes Rijke, in een van de programma's van Sonja Barend zorgde in 1982 voor grote opschudding, niet in 't minst doordat Rijke zich in het programma zo door zijn emoties liet meeslepen dat hij in tranen uitbarstte. Over zijn boek Niet de schuld, wel de straf (1982) en zijn daaropvolgend televisie-optreden zei Rijke later tegen De Volkskrant: 'Het was of ik leegliep'. In 1985 publiceerde hij een vervolg op Niet de schuld, wel de straf over zijn pogingen om als NSB-kind een normaal bestaan op te bouwen, Op zoek naar erkenning (1985) geheten.
4. Hermans, 1971: 384.
5. Hermans, 1971: 300
6. Hazelhoff Roelfzema, s.a.: 68.
7. Hazelhoff Roelfzema, s.a.: 68.
8. De eerste druk uit 1969 werd vrijwel niet opgemerkt. Ik gebruik de tweede druk uit 1981.
9. Van Toorn, 1969/2e dr. 1981: 13/14.
10. Van Toorn, 1969/2e dr. 1981: 76
11. Van Toorn, 1969/2e dr. 1981: 38.
12. Zie over dit onderwerp Herbert R. Lottman, 1986.
13. Van Lennep, 1988: 33.
14. Groen: 1984, 46.
15. Van Reen, 1988: 10.

16. Van Reen, 1988: 16.
17. Van Reen, 1988: 66.
18. Franssens, 1991: 76.
19. Franssens, 1991: 76.
20. Franssens, 1991: 79.
21. Franssens, 1991: 79.
22. Franssens, 1991: 79.
23. IJlander, 1988: 89/90.

24. Ferron, 1982: 82.
25. Ferron, 1982: 136.
26. Ferron, 1990: 113.
27. Ten Hooven, 1982: 114.
28. Venema, 1990: 174.
29. Merkwaardig is dat een groot aantal bladzijden in Lemmingen en Het Dagboek vrijwel letterlijk met elkaar overeenstemmen.
Bijvoorbeeld blz. 195-200 in Het dagboek corresponderen met blz. 89-92 in Lemmingen, over het bezoek aan de plaats waar Mussolini geëxecuteerd is, en blz. 93-94/102-107/112-115 in Lemmingen met blz. 200-210 in Het Dagboek over het gezellige avondje met Mussert.
30. Kooiman, 1988: 2. Ik gebruik de Bulkboek-uitgave (jrg. 17-1988/89, nr. 175).
31. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 8.
32. Nederland was tijdens de Eerste Wereldoorlog weliswaar neutraal, maar hield gedurende de gehele periode een groot gedeelte van het leger gemobiliseerd. Dit diende vooral als grensbewaking.
33. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 15.
34. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 17.
35. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 20.
36. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 23.
37. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 43.

38. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 43.
39. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 44.
40. In april 1942 maakten de Duitsers bekend dat joden voortaan een 'jodenster' op hun kleding moesten dragen. Zelfs voor iemand die tot op dat moment onkundig was gebleven van de anti-joodse politiek van de Duitsers, moet toen zichtbaar zijn geworden dat joden van de overige Nederlanders werden gescheiden. Enkele maanden begonnen de gedwongen verhuizingen en deportaties.
41. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 47.
42. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 48.
43. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 53.
44. "Montyn over Montyn." In Bulkboek-uitgave, 1988: 82.
45. "Montyn over Montyn." In Bulkboek-uitgave, 1988: 82.
46. Mulisch, 1982: 25.
47. Felix Meritis aan de Keizersgracht in Amsterdam was het hoofdkwartier van de Communistische Partij Nederland. Na de Russische overweldiging van Hongarije begin november 1956, was Felix Meritis het doel van grote anti-communistische demonstraties in Amsterdam op 4 en 5 november 1956.
48. 'Sjoerd van Vliet' was de naam waaronder de latere hoofdredacteur van Vrij Nederland, Henk van Randwijk, in het verzet bekend stond. Zijn begrafenis was op 17 mei 1966 in Purmerend.
49. Jannetje Johanna ('Hannie') Schaft, 'het meisje met het rode haar', heeft dezelfde geboorte- en sterfdatum als Truus Coster: 16-9-1920 en 17-4-1945. Ook andere gegevens van de 'feitelijke' Hannie Schaft blijken te zijn overgegaan op de fictieve Truus Coster: zo bijvoorbeeld haar romance met Jan Bonekamp (Cor Takes in De aanslag), de aanslag op Fake Krist (in het boek Fake Ploeg) en de gebeurtenissen na haar arrestatie. Zie hierover: Frans de Rover: Over de aanslag van Harry Mulisch (1985) en Ton Kors: Hannie Schaft: het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's (1976).
50. Mulisch, 1982: 48.
51. Mulisch, 1982: 153.
52. Mulisch, 1982: 122.
53. Mulisch, 1982: 123.
54. Mulisch, 1982: 126/127.

55. Mulisch, 1982: 220.
56. Mulisch, 1982: 47
57. Mulisch, 1982: 252.
58. Zo bijvoorbeeld in een interview van H.M. van den Brink in NRC-Handelsblad van 8 oktober 1982, waar Mulisch zegt: 'Op een gegeven moment weten we alles. Alles. En dat is het dan. Dan zijn we niets opgeschoten. Dan kunnen we eh ...in de lach schieten of zo'.
59. Mulisch, 1982: 252.
60. Cremer, 1983: 115/116.
61. Armando, 1988: 35.
62. Armando, 1988: 102.
63. Armando, 1988: 103.
64. Armando, 1988: 180.
65. Armando, 1988: 196.
66. Armando, 1988: 46.
67. Armando, Gard Sivik, februari 1964: 22.

Hoofdstuk V

Bekentenisliteratuur en getraumatiseerde kinderen

I

Ego-documenten

Hierboven gebruik ik de term 'bekentenisliteratuur' in de titel voor dit hoofdstuk. Dat is geen nieuw begrip. In de literatuurgeschiedenis wordt het woord al langer gebruikt om een bepaald soort literatuur mee aan te duiden. De vorm van letterkunde, waarin een schrijver zijn hoofdpersoon, meestal een alter ego, allerlei intieme of zichzelf incrimerende ervaringen laat vertellen, is al eerder als bekendenisliteratuur omschreven.

Ik wil de term hier in toegespitste zin gebruiken: namelijk voor de schriftelijke vorm, waarin door voormalige collaborateurs en door de kinderen van die collaborateurs verantwoording van hun keuze en ervaringen is afgelegd. Voormalige collaborateurs hebben, enkele uitzonderingen daargelaten, die behoefte veelal niet zelf gevoeld. Hun kinderen des te meer.

De term 'bekentenisliteratuur' ligt dicht bij 'getuigenisliteratuur'. Beide zijn gevaarlijke begrippen. Presser noemt deze twee vormen van literatuur 'ego-documenten'. Hierover schreef hij in een artikel met als titel "Memoires als geschiedbron":

Mémoires (levensherinneringen, gedenkschriften) onderscheiden zich, evenals dagboeken en brieven, naar hun inhoud van andere geschiedbronnen vooral door hun uitgesproken persoonlijk karakter.....; de doden krijgen een stem, het landschap, de stad, waargenomen door een temperament heen, komen duidelijker te staan op het projectiescherm der verbeelding; het menselijk element houdt de gedachte wakker aan het menselijke drama, maakt spanningen en emoties voelbaarder, laat ons deelhebben aan triomf en ondergang.¹

Dergelijke bronnen dienen met de grootst mogelijke omzichtigheid gehanteerd te worden. Niets is immers zo onbetrouwbaar als het menselijk geheugen en de verleiding om achteraf het verleden te corrigeren is groot.² De herinnering maakt het verleden mooier, spannender, avontuurlijker dan het was, of omgekeerd erger, verschrikkelijker of uitzichtlozer. De verleiding tot correctie achteraf zal nog groter zijn, wanneer er in het verleden dingen zijn gebeurd die men zich maar liever helemaal niet herinnert, of waarvan de ervaring heeft geleerd dat men er beter aan doet erover te zwijgen. Van die laatste categorie herinneringen is in dit hoofdstuk voortdurend sprake.

Bekentenisliteratuur neemt de vorm aan van verklaringen van mensen over zichzelf en dingen die ze hebben meegemaakt, meestal als autobiografie, *mémoires*, dagboeken, reisverslagen of privé-correspondentie. Het achtervoegsel literatuur maakt echter duidelijk dat het hier niet gaat om bekentenissen of getuigen-

verklaringen in juridische zin, maar in literair gestileerde vorm. Het zijn geen verzinsels, maar het feit dat aan de bekentenissen een literaire vorm is gegeven, maakt dat zij met nog meer achterdocht dienen te worden behandeld dan onopgesmukte ego-documenten. Juist de stilering maakt bekentenisliteratuur 'verdacht', maar daarmee nog niet van minder waarde voor ons doel. Voor de lezer die op zijn hoede is, kan lezing ervan allerlei relevante details toevoegen aan een al langer bekend beeld.

Hetzelfde geldt, wellicht in versterkte mate, voor getuigenisliteratuur; ook hier in eerste instantie de suggestie van objectieve berichtgeving. Men doet verslag van iets wat men heeft meegemaakt, waar men bij aanwezig is geweest, wat men met eigen ogen heeft gezien. Zo gesteld, geeft het de indruk alsof er niets betrouwbaarders kan zijn dan deze berichtgeving. Wat is geloofwaardiger dan de eigen waarneming, het ooggetuigeverslag?

Aan de andere kant blijkt vaak dat juist de eigen waarneming de mens in de steek laat, zijn herinneringen vervormt en vervalst en verhindert dat hij een zaak in perspectief ziet. De eigen belevenissen worden tot absolute waarheden verheven, terwijl die van anderen, die het beeld doorkruisen, gebagatelliseerd worden. In deze zin noem ik 'bekentenisliteratuur' en 'getuigenisliteratuur' gevaarlijke begrippen.

Het ligt voor de hand dat er van de eerste generatie collaborateurs, die uit **opportunistische** overwegingen hebben gehandeld, weinig of geen gedenkschriften, laat staan bekentenissen, over zijn. Na 1945 kreeg het woord 'collaboratie'

zo'n kwalijke reputatie dat degenen, die zich aan deze vorm van collaboratie hadden schuldig gemaakt, er het liefst geheel het zwijgen toe deden.

Om even begrijpelijke redenen heeft het lang geduurd voor voormalige ideologische collaborateurs met hun bekentenissen voor de dag kwamen: op hun verleden rustte een streng taboe, een taboe dat met de jaren eerder groter dan kleiner werd. Voor zover de gezinnen bij elkaar bleven, werden ook de familieleden in deze geheimhouding betrokken. Over het 'familiegeheim' werd niet gesproken, niet met elkaar, en al helemaal niet met buitenstaanders.

Het wekt dan ook geen verbazing dat de acht ex-SS'ers die tussen oktober 1965 en oktober 1966 met Armando en Sleutelaar spraken, slechts na soms maandenlange aarzelingen te bewegen waren tot meedoen. 'Anonimiteit was een voorwaarde', schrijven de samenstellers in hun inleiding.

Wanneer aan het eind van de zeventiger jaren schuchter wat meer ex-collaborateurs over hun ervaringen gaan praten en/of schrijven, doen weinigen dat onder hun eigen naam. Zelfs in 1983 schrijft de antropologe Inge Spruit in haar "Woord Vooraf" bij Onder de vleugels van de partij - Kind van de Führer nog: 'De verteller -die om begrijpelijke redenen anoniem blijft (onderstreping van mij - R.W.)- heeft iedere bladzijde, die het resultaat van talrijke gesprekken is, nagelezen...'³

Misschien is het ook niet al te ver gezocht dat de schrijver Dirk Ayelt Kooiman in 1982 zo onbekommerd over Jan Montyn, die bij de Duitse Kriegsmarine was gegaan, kon schrijven, omdat

Montyn zich na de oorlog zo overduidelijk had gerehabiliteerd, onder andere door te gaan werken voor Terre des Hommes, Amnesty International en Artsen zonder grenzen. Evengoed vinden Kooiman/Montyn het nodig om aan het boek een opmerking vooraf te doen gaan: 'Namen van nog levende personen werden, waar nodig, veranderd en in de beschrijving werd herkenbaarheid vermeden'.

Wat betreft het boek Fout (1987) van Boudewijn van Houten zou men van mening kunnen verschillen over de vraag of we hier met bekentenisliteratuur te doen hebben of niet. Dat het boek niet door de hoofdpersoon zelf is geschreven is niet relevant. Ook Montyn, de anonieme SS'er van Inge Spruit en de acht sprekers van Armando en Sleutelaar zijn niet hun eigen schrijver. Dat ik na aarzeling toch heb besloten ook het boek van Van Houten tot deze categorie te rekenen, ondanks dat hij er zelf een bijna even grote rol in speelt als zijn vader, is omdat hij heeft geprobeerd de ontwikkeling van zijn vader in de richting van de collaboratie te volgen. Geen bekentenis van de vader dus, maar een poging tot verduidelijking door de zoon. Op deze manier dient dan ook de ondertitel van het boek Lebensbericht meines Vaters te worden verstaan.

Diezelfde aarzeling geldt niet voor Een licht geval van Catharina Gosewins: als ooit de term bekentenisliteratuur van toepassing was, dan is het op dit boek. Met niets ontziende eerlijkheid vertelt zij over haar leven en over haar (gebrek aan) motieven om lid te worden van de NSB. Soms draaft zij in haar ijver om schoon schip te maken te ver door en haalt er dingen bij die niet geheel ter zake lijken. Dat wordt begrijpelijk, wanneer we lezen dat het schrijven van het boek onderdeel was van een

therapie om met haar verleden in het reine te komen. De verleiding is groot hier haar katholieke verleden bij te betrekken. Daarin is immers vergeving van schuld mogelijk, wanneer de schuld beleden wordt en boete wordt gedaan. De gereformeerde achtergrond van veel andere collaborateurs zou dan juist een belemmering zijn geweest zich met hun verleden te verzoenen. Men moet de zonde niet openbaren, maar daarover zwijgen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de stilte van de vader in Het verleden voorbij (1989) van Hanna Visser en Niemandsland (1989) van Blaauwendraad-Doorduijn.

In eerste instantie was het was mijn bedoeling geweest onderscheid te maken tussen bekentenisliteratuur van de eerste en die van de tweede generatie. De eerste generatie was, toen de oorlog uitbrak, oud genoeg om een eigen keuze te maken, de tweede was dat niet en was afhankelijk van de keuze van de ouders.

De Werkgroep Herkenning (zie onder), waarin kinderen van voormalige collaborateurs hun ervaringen uitwisselen, stelt als bovengrens voor toetreding tot de werkgroep 1928 als geboortjaar. Kinderen die in 1940 twaalf jaar of ouder waren, behoren tot de eerste generatie. Een ondergrens voor lidmaatschap hanteert de werkgroep niet, want zelfs kinderen, die (ver) na de oorlog geboren zijn, kunnen door de keuze van de ouders zijn getekend, zo stelt men.

Ongelukkig genoeg heeft de eerste generatie, enkele hieronder behandelde uitzonderingen daargelaten, weinig behoefte getoond hun herinneringen op papier te zetten.⁴ Voor wat hun motivaties en ervaringen betreft, zijn we dus bijna geheel

aangewezen op wat de tweede generatie zich van de eerste herinnert. Maar in veel gevallen heeft die tweede generatie iets met die eerste af te rekenen. Om die reden dienen ook hun herinneringen met het nodige voorbehoud te worden gelezen.

II

De eerste generatie

Onder de vleugels van de partij, dat als ondertitel Kind van de Führer heeft, zou zowel tot de bekentenisliteratuur van de eerste als van de tweede generatie kunnen worden gerekend. De hoofdpersoon, die in het boek voortdurend aan het woord is, maar 'om begrijpelijke redenen anoniem blijft'⁵, bevindt zich in het schemerige gebied tussen eerste en tweede generatie. In 1940 twaalf jaar geworden, zit hij precies op de bovengrens - 1928 - die de werkgroep Herkenning aanhoudt ter bepaling of iemand tot de eerste dan wel tweede generatie behoort. Welke de 'begrijpelijke redenen' zijn, waarom hij anoniem moet blijven, wordt verder niet uitgelegd.

De hoofdpersoon is niet de schrijver. Daardoor wordt het gebruik van het begrip bekentenisliteratuur enigszins ondermijnd. De anthropologe Inge Spruit merkt in het "Woord vooraf" op dat het boek het resultaat is van talrijke gesprekken met een man, die 'geen oorlogsmisdadiger, maar een gewone SS'er'⁶ was. Toch wil zij het boek geen historisch document noemen; daarvoor is het volgens haar te veel gebonden aan de herinneringen van één mens

en 'beslist niet representatief voor wat er in de oorlog met mensen als hij gebeurde'.⁷

Het boek beperkt zich echter niet, in weerwil van hetgeen Inge Spruit in het "Woord vooraf" zegt, tot de individuele belevenissen van één persoon, maar probeert deze wel degelijk naar een algemener vlak over te brengen door aan het boek een "Verklarende woordenlijst", een "Tabel van rangen" en een "Opbouw van de SS" toe te voegen. Tevens verwijst zij geregeld naar feiten en gebeurtenissen uit de algemene geschiedenis, waaraan de hoofdpersoon geen deel heeft gehad en waarvan hij ook geen kennis kon hebben.

Mede dankzij deze uitwijdingen is Onder de vleugels van de partij wel het meest informatieve document uit de kringen van ex-collaborateurs geworden. Het is ook een ambitieus boek. De individuele belevenissen van de hoofdpersoon worden voortdurend afgezet tegen gebeurtenissen van meer universeel karakter. Problemen van ethische en filosofische aard worden niet uit de weg gegaan. Dat blijkt duidelijk uit het volgende citaat:

Wie waren wij? Wat waren wij? Warhoofden? Politiek misleide, fanatieke idealisten? Onbetrouwbare landverraders, opportunisten en misdadigers? Of revolutionairen, hun tijd vooruit, bereid zich in te zetten voor een 'hoog' ideaal? Als we toen wisten wat we nu weten, zouden we ons dan ook ingezet hebben? Toen vonden we dat we gelijk hadden. Kunnen we ons verschuilen achter het feit dat we kind waren? Zijn we gebrandmerkt voor het leven en moeten we zwijgen? Of

moeten wij juist waarschuwen vanuit onze ervaring? Wat moeten wij onze kinderen vertellen?*

Gezien dit algemener karakter zal aan dit boek wat ruimer aandacht worden besteed dan aan de andere behandelde werken uit de kringen rond de collaboratie.

De privé-achtergrond van de ik-figuur/verteller verschilt niet veel van die van de auteurs van de andere boeken. Geboren in Rotterdam als het oudste kind uit het derde huwelijk van zijn vader - uit eerdere huwelijken (de eerste vrouw was overleden, de tweede er vandoor gegaan) waren er al zes kinderen -, groeit hij op als een pion in de slechte verhouding tussen zijn vader en zijn moeder. Net zo staat hij tussen de halfbroers en -zussen uit de eerdere huwelijken en de onder hem komende kinderen. Het gezin is streng gereformeerd; de vader, afkomstig uit de arbeidersklasse, heeft zich omhooggewerkt, de moeder was onderwijzeres.

Calvinisme betekende in de jaren-dertig ook en vooral anti-bolsjewisme. In het bolsjewisme was de hand van de duivel - de antichrist - herkenbaar en deze moest overal bestreden worden. We zullen dezelfde gedachte aantreffen bij Montyn (1982) van Dirk Ayelt Kooyman. Veel gereformeerde predikanten verkondigden deze boodschap week na week van de preekstoel, in combinatie met vaderlandsliefde en aanhankelijkheid aan het huis van Oranje: God, Nederland en Oranje.

In hoofdstuk I werd al gesteld dat in de gereformeerde zuil deze drie-eenheid als vanzelfsprekend werd aanvaard. Voor de vader van de ik-figuur was de stap naar de NSB daarom minder groot dan men achteraf geneigd is te denken. Meer dan de Anti-Revolutionaire Partij, het traditionele politieke tehuis voor gereformeerden, was de NSB bereid om de strijd tegen de 'rooien' niet bij woorden te laten, maar in (geweld)daden om te zetten. Ook al is het waar dat de meeste gereformeerden deze stap niet gezet hebben, even waar is het dat, zeker in de beginjaren, de NSB in deze kringen veel sympathie en stille steun genoot. De minister-president en anti-revolutionaire leider, H. Colijn, was voor veel 'kleine luyden' de 'sterke man', die hen ervoor behoeftte de overstap te maken naar de NSB.

Eind 1932 wordt de vader lid van de NSB en steeds vaker neemt hij zijn zoon mee naar politieke vergaderingen. Hij maakt hem al op vroege leeftijd lid van de Nationale Jeugdstorm⁹, de eigen jeugdorganisatie van de NSB. Steeds meer ging de partij de plaats innemen van de kerk en wanneer de regering-Colijn het lidmaatschap van de NSB verbiedt voor ambtenaren en ook de Gereformeerde Kerk zich uitspreekt tegen de NSB, kiezen de ouders voor het inmiddels vertrouwde kringetje van politieke idealisten, revolutionairen en fanatici. 'Langzaam maar zeker begon ons gezin te vervreemden van de wereld buiten de NSB'.¹⁰ Het gevolg daarvan was niet alleen een toenemend sociaal isolement, het betekende vooral dat discussies die buiten de beweging werden gevoerd, zoals bijvoorbeeld over de Jodenvervolging in Duitsland, niet langer tot de partijleden doordrongen.

De Jeugdstorm had voor de jonge leden - men kon lid worden vanaf het zesde jaar - hetzelfde sociale effect als de NSB voor ouderen. Vriendschappen buiten de eigen kring werden steeds zeldzamer, het leven erbinnen kreeg een aureool van warmte en vertrouwdheid, het werd een tweede tehuis. In veel opzichten onderscheidde de NJS zich nauwelijks van andere jeugdbewegingen als de padvinderij of de AJC¹¹, om slechts twee andere te noemen. Misschien dat bij de NJS het accent iets meer op politieke scholing lag, maar deugden als gehoorzaamheid, kameraadschap, liefde voor het vorstenhuis, trouw aan God, eerbied voor ouderen, enzovoort, stonden ook bij de meeste andere jeugdorganisaties hoog in het vaandel.

De ontbinding - 24 februari 1940 - van de Jeugdstorm, op bevel van de regering-Colijn, is voor de ik-figuur niet minder dan een catastrofe: 'Voor mij leek het of de hemel naar beneden kwam'.¹² In dezelfde tijd scheidden zijn ouders, iets waar zowel de kerk als de NSB heftig tegen waren, zij het op verschillende gronden: in de NSB werd het gezin als de kern van de samenleving gezien, de kerk ging het om het heilige verbond tussen mens en God.

In april 1940, een maand voor het begin van de Duitse bezetting, ontvlucht hij het ouderlijk huis, voorgoed, met alleen zijn bijbeltje en zijn gezangenboek bij zich.

Na het uitbreken van de oorlog wordt hij achterhaald door een hulporganisatie van de NSB, die hem in een kindertehuis in Duitsland plaatst. Schrijnend noteert hij: 'Geheel onopgemerkt werd ik twaalf jaar'.¹³

Het 'Kinderheim Im Grünen Wald' bij Maagdenburg was geheel naar nationaal-socialistisch ideaal opgebouwd: alles was er correct, schoon, uniform en groot. Eigen initiatief werd ontmoedigd: 'Het nazisme wenste robots met hoofdzakelijk militaire kwaliteiten'.¹⁴ Onvoorwaardelijke gehoorzaamheid gold als de grootste deugd. Politieke scholing was het belangrijkste onderdeel van de dagelijkse lessen.

Na terugkeer in Rotterdam, wordt hij in een pleeggezin ondergebracht. Ondanks de heropgerichte Jeugdstorm, waarvan hij tijdens een emotionele bijeenkomst een 'ere-insigne' krijgt uitgereikt, voelt hij zich bij zijn pleeggezin en in Nederland niet meer thuis en wanneer hij zich kan laten opleiden tot vliegtuigmonteur - in mei 1941 -, meldt hij zich bij de Junkers vliegtuigfabriek in Duitsland.

Tijdens die opleiding leert hij de praktijk van het nazisme pas echt goed kennen. Hij stelt vast hoe de vrijwilligers uit Nederland als niet veel meer dan slaven worden behandeld, maar dat hun lot nog oneindig beter is dan dat van Franse krijgsgevangenen, om over dat van Russische krijgsgevangenen maar te zwijgen. In de loop van dit jaar - 1941 - bemerkt hij de eerste twijfels bij zichzelf omtrent de waarheden van het nationaal-socialisme.

In de zomer 1942 wordt hij teruggestuurd naar Nederland, omdat hij nog te jong - veertien jaar - is om dienst te nemen bij de SS. De minimumleeftijd voor de SS was zestien jaar. In Nederland wordt hij ingedeeld bij de Wehrmacht, het geregelde Duitse leger, en wel bij de Wach- und Schutzdienst (Bewakingstroepen).

Voor het eerst sinds zijn weglopen van huis zoekt zijn moeder weer contact met hem, maar het resultaat van deze ontmoeting leidt niet tot verzoening:

Het liefst had ik me onmiddellijk weer zwijgend omgedraaid en de kamer verlaten, maar ze omhelsde me en zei dat ze trots op me was.....Een moeder die haar veertienjarige zoon met trots in een soldatenuniform ziet, is voor mij geen moeder.¹⁵

Tijdens zijn Wehrmachtperiode valt hem eigenlijk voor het eerst op hoe gebrekkig de Duitse organisatie ook kan zijn, ondanks of juist door een strikte toepassing van het 'Befehl ist Befehl'-systeem. Niemand durft verantwoordelijkheid te nemen, wanneer daar geen uitdrukkelijk bevel toe is gegeven.

Wanneer hij op wacht staat, schiet hij een wachtcommandant neer, die zijn waakzaamheid wilde toetsen:

Zo had ik op mijn veertiende jaar de eerste mens gedood. Ik dacht erover na, maar ik had er geen wroeging over en voelde me ook niet schuldig.¹⁶

Zelf schrijft hij het gebrek aan emotie toe aan de inwerking van het nationaal-socialistische systeem:

De verkillung [was] ingetreden die van de mens definitief een machinaal soldaat maakt. De afstand tussen leven en dood

bestond niet meer en geweten, normen en waarden veranderen. ¹⁷

In 1943 neemt hij, op zijn vijftiende, dienst bij de SS. De uitzonderlijk zware opleiding tot 'SS-mann', voor wie de dood op het slagveld de hoogste eer is, vond plaats bij Graz in Oostenrijk. Daar voltrok zich de omscholing van 'gewoon' soldaat tot politiek soldaat, de elite van het Derde Rijk. Door een combinatie van Spartaanse drill en moderne indoctrinatie werd de soldaat ontdaan van het laatste restje individualiteit en doordrongen van de SS-ideologie, waarin kameraadschap als een van de belangrijkste deugden werd gezien. Als 'Einzelkämpfer' vecht hij mee in de slag bij Arnhem in september 1944 en, hoewel nog niet geheel hersteld van verwondingen, in december van dat jaar in het Ardennen-offensief.

Tenslotte in Canadese krijgsgevangenschap geraakt, verneemt hij het nieuws van de zelfmoord van Adolf Hitler:

*Dat was onvoorstelbaar en onaanvaardbaar....Het was gewoon onmogelijk te geloven dat Hitler dood was, en zijn zelfmoord was nog ongeloofwaardiger. Hitler was het nationaal-socialisme, hij was god, hij was onfeilbaar, hij was ongrijpbaar....Als Hitler dood was, waren wijzelf tevens dood. Ons verleden, ons heden en onze toekomst veranderden erdoor....Zelfmoord van Hitler betekende verraad van het nationaal-socialisme aan het nationaal-socialisme - en dat was onmogelijk, want dan was het geen nationaal-socialisme geweest. Dus logen de geallieerden.*¹⁸

Ook hoort hij nu voor het eerst van concentratiekampen; hieraan hecht hij nauwelijks geloof. Excessen, meent hij, zullen wel voorgekomen zijn, maar nooit in opdracht van hogerhand.

In het kamp voor krijgsgevangenen vallen hem de laatste schellen wat de nationaal-socialistische wereldbeschouwing betreft van de ogen. Hij krijgt te maken met van elkaar stelende en elkaar verradende ex-kameraden:

Ik zag hoe de zwakken, de goedgeelovigen, de zachtaardigen, de idealisten opdraaiden voor alle kosten, voor de fouten en schoftenstreken van hun overgelopen ex-kameraden.¹⁹

Hierdoor vervalt hij tot recalcitrantie, weigert iedere medewerking, hopen op een proces om het dan eens allemaal kwijt te kunnen. Minderjarigen kregen echter geen proces, maar een collectieve straf: heropvoeding tot hun eenentwintigste jaar. In een opvoedingsinstituut - een oude school - slepen zich de jaren voort. De heropvoeding faalt, niet in het minst omdat de opvoeders geen enkel begrip hebben van wat de aan hun zorgen toevertrouwde 'gevangenen' hebben meegemaakt. De heropvoeding bestond grotendeels uit discussies over 'goed' en 'fout', maar er wordt niet ingegaan op vragen als deze:

Landverraad? Dat begrepen we niet, wij vonden onszelf zeer vaderlandslievend. In de NJS was het 'in Godsvertrouwen voor Koningin en Vaderland' ons nog vaker voorgehouden dan hier. We hadden ons leven ervoor ingezet. Waarom mocht je er wel

*samen met de Amies en de tommy's voor vechten en niet samen met de Duitsers?*²⁰

Een paar maanden voor hij eenentwintig wordt, wordt hij voor de keuze geplaatst om naar zijn vader of zijn moeder terug te gaan. Hoewel hij geen van beide wil, wordt hij toch in vrijheid gesteld, in naam toegewezen aan zijn moeder. Hij gaat terug naar Rotterdam, verbitterd en vol vragen. Niemand kan of wil hem vertellen wat er nu 'fout' aan hem is geweest:

*Wat was er dan fout, wat was er verkeerd gegaan, behalve dat we de oorlog verloren hadden? Waarom was dat fout? Omdat we schuld hadden. We mochten nog slechts één ding bezitten: schuld, maar waaraan?*²¹

Hij kan ook niet inzien dat de 'niet-fouten' zoveel beter waren dan de 'fouten'. Tegen de sociaal-werker, die hem komt vertellen dat hij - na vijf jaar heropvoeding - vrij is, zegt hij:

*Wat vrij, ik ben mijn hele leven niet vrij geweest. Ik heb me aan de regels gehouden, ik heb de bevelen opgevolgd, ik ben trouw geweest, heb kameraadschap getoond, maar vrij...dat ben ik nooit geweest.*²²

Het is een triest levensverhaal. Vergelijkingen met enerzijds De SS'ers van Armando en Sleutelaar en aan de andere kant de boeken van Visser en Blaauwendraad (zie onder) dringen

zich op. Het zal duidelijk zijn waarom gearzeld werd of hier sprake was van eerste of tweede generatie. De Jeugdstorm-ervaringen van de verteller maakten hem tot een vertegenwoordiger van de tweede generatie, terwijl zijn belevenissen als 'SS-mann' er voor pleitten om hem tot de eerste generatie te rekenen.

Uiteindelijk heb ik besloten voor een indeling bij de eerste generatie, omdat het toetreden tot de SS als een belangrijker stap moet gelden dan het lidmaatschap van de Jeugdstorm. Voor de beslissing tot de SS toe te treden was hij zelf verantwoordelijk. De Jeugdstorm kwam voort uit het NSB-lidmaatschap van zijn ouders. Hoe die ertoe kwamen om de kant van de Duitsers te kiezen, is boven beschreven. Daarna werden collaboratie en landverraad, zo men wil, welhaast onvermijdelijk.

Een licht geval (1980), het tweede boek van een vertegenwoordiger van de eerste generatie dat ik hier aan de orde wil stellen, is bij mijn weten ook het enige dat door een 'foute' vrouw is geschreven. Het gaat om 'een licht geval', zoals Catharina Gosewins (geb. 1915) zichzelf typeert en zoals ook de titel van het boek luidt. Dat 'lichte' slaat op haar geringe enthousiasme voor de NSB en ook op haar straf: alles bij elkaar nog geen twee jaar. Afkomstig uit een katholiek gezin in Breda, groeit zij op in een sfeer van gehoorzaamheid en meegaandheid. Haar man wordt lid van de NSB, in de herfst van 1940, omdat hij denkt er beter van te worden, en zij volgt zijn voorbeeld. Wanneer ze haar lidmaatschap weer opzegt, in de zomer van 1941, maakt haar man de opzegging weer ongedaan. 'Dat opzeggen is me bijgebleven, niet de motieven die ertoe geleid hebben'.²³

Zij en haar man, een kelner, kwamen in een nette nieuwbouwwijk in Utrecht te wonen. De wijk en de burens beschrijvende, zegt ze:

Ik kende in onze buurt vijf gezinnen die als pro-Duits bekend stonden...Nooit was het nationaal-socialisme onderwerp van gesprek. Ik bemoeide me niet met de NSB en evenmin met de vrouwenorganisatie de NVSO. Wel was ik begunstigend lid van de Germaanse SS geworden. Waarom? Misschien hoopte ik daar een nieuwe religie te vinden, nieuwe tien geboden om naar te leven. Al eerder had Leo zich aangesloten bij de Germaanse SS in Utrecht.²⁴

Bovenstaand citaat bevat tenminste twee opmerkelijke mededelingen. De eerste is de onverschilligheid ten opzichte van de NSB en het nationaal-socialisme. Misschien moeten we er ook weer niet te veel achter zoeken: jonge gezinnen in oorlogstijd hebben andere zorgen aan hun hoofd dan theoretische discussies.

De tweede heeft betrekking op het gemak waarmee ze, na eerst NSB-lid te zijn geworden, nu ook begunstigend lid werd van de Germaanse SS. Weliswaar vertoonde het nationaal-socialisme vele trekken van een (pseudo-)religie, maar dat het lidmaatschap moet dienen tot nieuwe 'tien geboden' is niet erg geloofwaardig. Eerder is het de volgzaamheid die zij in die tijd ten opzichte van haar echtgenoot toonde, die haar zal hebben doen besluiten lid te worden. Later zal haar man zich ook voor de SS-opleiding in Avegoor opgeven en zich melden voor de Waffen-SS.

Een enkele keer bemerken ze iets van jodenvervolgingen; ze is het er weliswaar niet mee eens, maar 'ook wat ik met de joden zag gebeuren bracht me niet op de gedachte om met de hele beweging te breken'.²⁵ Haar man wordt inmiddels opgeleid tot 'Werberedner' onder landgenoten, propagandist, zeg maar ronselaar, voor de Waffen-SS.

5 September 1944 - Dolle Dinsdag (zie paragraaf V van dit hoofdstuk) - zorgt ervoor dat veel collaborateurs voorbereidingen beginnen te treffen voor een Duitse nederlaag: óf door bewijzen te verzamelen dat ze altijd gehandeld hebben uit vaderlandsliefde óf door naar Duitsland te vluchten. Gosewins kiest voor het laatste, omdat haar man daar ook al zit. Maar ze ervaart de voortdurende bombardementen en haar eigen situatie als deprimerend en besluit terug te gaan naar Nederland. Eind maart 1945 is ze met haar zoontje weer in Utrecht. Na de bevrijding volgt arrestatie, een interneringskamp, ontvluchting, weer een kamp en tenslotte invrijheidsstelling.

Een licht geval schetst de naïviteit en wezenloosheid van een argeloos katholiek meisje dat is opgevoed om te doen wat haar ouders, de kerk en haar man zeggen. Wat het boek bijzonder maakt, is dat zij zich daarvan achteraf rekenschap heeft gegeven. Na de oorlog is ze gaan lezen, zichzelf ontwikkelen. Ze schrijft:

*Moeizaam, heel moeizaam begon het onbehagen over mijn verleden van inhoud te veranderen. Jarenlang hadden gevoelens van wrok mij beheerst, het idee af te willen rekenen. Ook kwam soms jalouzie boven. Gevoelens van wroeging en spijt verdrong ik.*²⁶

Door haar lectuur is ze tot andere gedachten gekomen: gevoelens laten zich niet ten eeuwige dage het zwijgen opleggen en

...ik zie in dat de fout die ik in het verleden heb begaan nooit meer is te herstellen. Meerdere malen was ik van plan dit leven voortijdig te beëindigen om aldus aan de confrontatie met mijn verleden te ontsnappen. Die gedachte heb ik laten varen. Daarvoor in de plaats is de spijt gekomen, dat ik die zo trots van aard ben deze onvergeeflijke fout heb gemaakt en het weten dat ik met die spijt tot het laatst zal moeten leven.²⁷

Daarmee behoort Catharina Gosewins tot de zeldzame categorie collaborateurs, die in het openbaar schuld bekent, schuld belijdt vanwege haar verkeerde keuze. Ze probeerde eerder op andere manieren van die schuld af te komen, door een zelfmoordpoging te doen, door anderen te beschuldigen, die veel ergere dingen hadden gedaan, door van haar man te scheiden, door met de Provo-beweging te sympathiseren, maar uiteindelijk was er geen ontsnappen aan. Ze moest zelf de verantwoordelijkheid aanvaarden. Bij zowel Visser als Blaauwendraad-Doorduijn (zie onder) zullen wij een echo van deze schuldbekentenis terugvinden en opmerken hoe zwaar het hun beider vaders viel de feiten onder ogen te zien.

Een zieke generatie

Zoals opgemerkt, de zogenaamde tweede generatie heeft met de eerste een rekening te vereffenen. Alvorens wij ons kunnen verdiepen in de manier waarop door de tweede generatie over de collaboratie van de ouders (en in een aantal gevallen ook de eigen collaboratie, bijvoorbeeld in jeugdorganisaties) is geschreven, dienen wij ons te realiseren dat er met die tweede generatie iets bijzonders aan de hand is. Het probleem laat zich het best omschrijven met een verwijzing naar de titel van het in 1982 uitgekomen boek van Rinnes Rijke, Niet de schuld, wel de straf. Schuldig geboren (1987) van Peter Sichrovsky wil hetzelfde uitdrukken. In een aantal gevallen voelt deze tweede generatie zich het slachtoffer van de keuze van de eerste. Vandaar nu eerst aandacht voor de zogeheten 'tweede generatie-problematiek'.

In 1979 verscheen het boek Jouw oorlog - mij een zorg van Elouïse en Ingrid Kluvers; het kreeg weinig publiciteit en verdween vrij snel naar de tweedehands-boekwinkels. Het bevat een aantal gesprekken met mensen die na de oorlog werden geboren. In hun inleiding zeggen de auteurs: 'Uit deze gesprekken resulteerde dit boek. Het heeft geen wetenschappelijke pretenties'.²⁸

Deze gedistantieerde benadering heeft er misschien toe bijgedragen dat de 'grote' pers nauwelijks aandacht aan dit boekje heeft besteed, maar mogelijk is er nog een andere reden.

Er worden kinderen in geïnterviewd van Joodse ouders, kinderen wier ouders in het verzet hebben gezeten, kinderen met ouders die in Japanse kampen zijn geweest en ook met twee kinderen, wier ouders lid waren van de NSB. Het is niet onmogelijk dat de aanwezigheid van de laatste twee in combinatie met de kinderen van 'goede' ouders voor de nodige verwarring heeft gezorgd. Het boek was niet rubriceerbaar. De gedachte dat kinderen van NSB'ers ook tot de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog zouden kunnen behoren, was in 1979 nog lang geen gemeengoed.

Hoe dan ook, met dit boek werd voor het eerst buiten de kring van psychologen en psychiaters aandacht gevraagd voor wat men is gaan noemen 'de tweede generatie'-problematiek. De term was, in navolging van de praktijk met betrekking tot zogeheten 'Holocaust survivors' in de Verenigde Staten, al eerder gebruikt.

In 1973 was onder deze titel een artikel verschenen in het Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid²⁹. De gedachte dat na de eerste generatie oorlogsslachtoffers nog een tweede en wellicht zelfs een derde generatie zou aantreden, wier leven zozeer door de oorlog zou worden beheerst dat psychologische of psychiatrische hulp nodig zou blijken, had echter tijd nodig om algemeen ingang te vinden.

De Amsterdamse psychiater E. de Wind stelde in een voordracht, getiteld "...Tot in het derde en vierde geslacht":

Nadat aan het einde van de jaren zestig geconstateerd was dat er zeker nakomelingen waren op wie het lijden van hun ouders een ziekmakende invloed had gehad, dreigden sommige

hulpverleners te gaan generaliseren. Zo dreigt de hele zogenaamde 'tweede generatie' wel bestempeld te worden als een 'zieke' generatie.³⁰

In dezelfde voordracht wijst De Wind er op dat dergelijke generaliseringen gevaarlijk kunnen zijn, maar dat het bestaan van een tweede generatie niettemin onweerlegbaar is.

In de vijftiger jaren was door de psychiater Jan Bastiaans het begrip 'K.Z.-syndroom' geïntroduceerd³¹. De term K.Z.-syndroom werd door hem gebruikt om een veelheid aan psychische problemen aan te duiden. De lijdens aan dit syndroom waren slachtoffers van vervolging in algemene zin: geestelijk geïnvallideerde overlevenden van de Duitse vernietigingskampen, van de onderduik, van Japanse kampen in het toenmalig Nederlands-Indië en van voormalige verzetsstrijders. De psychische problemen waarmee zij na de oorlog te kampen kregen, laten zich binnen een aantal categorieën samenvatten:

- (al dan niet rationele) angsten en fobieën;
- ernstige slaapstoornissen, in het bijzonder nachtmerries;
- geheugenstoornissen;
- stoornissen in het gevoelsleven;
- schuldgevoelens, vooral de zogenaamde 'survival guilt';
- depressies;
- psychosomatische klachten.

Zou er nu, na het concentratiekampsyndroom van de eerste generatie vervolgingsslachtoffers, ook sprake zijn van een mogelijk post-concentratiekampsyndroom bij hun kinderen? Door

H. Musaph is inderdaad in hetzelfde nummer van het Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid een artikel met een dergelijke titel gepubliceerd.³² Door De Wind wordt gesproken van 'trans-generationale traumatisering' in een artikel in Kinderen van de oorlog³³:

*We kunnen soms waarnemen dat (deze) storingen van de ene generatie op de andere worden overgebracht.*³⁴

Dit betekent niet dat alle bovengenoemde klachten van lijdens aan een K.Z.-syndroom zich op dezelfde wijze zullen terugkeren in hun kinderen. Wanneer de ernst van de gebeurtenissen, die een eerste generatieslachtoffer heeft meegemaakt, van zo ingrijpende aard is dat hij zich deze gebeurtenissen niet kan of wil herinneren, zullen deze geheugenstoornissen zich bij de tweede generatie niet voordoen.

Anderzijds hebben kinderen van slachtoffers problemen, waar de eerste generatie geen weet van heeft. Een te sterke vereenzelviging met het lijden van de ouders of het gevoel dat zij er niet zijn om wille van zichzelf, maar om de plaats in te nemen van verdwenen overleden familieleden bijvoorbeeld.

Samengevat liggen de moeilijkheden van deze tweede generatie op de volgende gebieden:

- identiteitsproblemen;
- depressies;
- schuldgevoelens;
- angsten, met name scheidingsangst;
- relatiestoornissen;

- psychosomatische klachten.

Lang is bij de term 'tweede generatie' uitsluitend gedacht aan kinderen van vervolgingsslachtoffers. Als er al sprake kon zijn van overdracht van trauma's op een volgende generatie, dan toch alleen bij diegenen die zelf slachtoffer waren van de oorlog. Pas sinds het eind van de jaren zeventig heeft men oog gekregen voor het feit dat ook kinderen van voormalige collaborateurs tot de mogelijke slachtoffers van 'trans-generationale traumatisering' kunnen behoren. Het betrekkelijk late tijdstip, waarop deze bevinding werd gedaan, behoeft geen verbazing te wekken. In de meeste families van voormalige collaborateurs heerste een streng taboe op het in de openbaarheid brengen van het verleden.

Kinderen van Duitse soldaten en Nederlandse moeders, van NSB'ers, SS'ers en andere collaborateurs leerden snel dat het raadzaam was om over het 'familiegeheim' niet te spreken. Liever ontkenden ze dat er iets van wisten, uit angst met de foute keuze van de ouders geïdentificeerd of zelfs maar geassocieerd te worden. Ook binnen het gezin werd over de oorlogsjaren niet gesproken. De grote stilte, de 'conspiracy of silence'³⁵, mocht niet worden doorbroken, niet naar buiten, maar ook dikwijls genoeg binnen het gezin zelf niet.

Meer dan 30 jaar na de oorlog kwamen de eerste publicaties uit deze kring moeizaam op gang. Uit veelzeggende titels als Foute Boel (s.a.) van Jac. van Gool, Niet de schuld, wel de straf (1982) van Rinnes Rijke, Het verleden voorbij (1989) van Hanna

Visser en Niemandland (1989) van Duke Blaauwendraad-Doorduijn blijkt duidelijk hoe ongelukkig men was met de opgedrongen rol. Niemand kiest zelf zijn ouders, zo is de teneur, dus waarom moeten wij gestraft worden voor wat onze ouders hebben misdaan.

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen een aantal van deze publicaties nader worden besproken. Welk beeld hebben deze kinderen van voormalige collaborateurs opgedaan van de collaboratie van hun vaders/moeder? Hoe zien zij terug op de oorlogsjaren? Hoe leven zij verder met de 'schuld' van de ouders?

Dat van bovengenoemde publicaties tenminste twee - Het verleden voorbij en Niemandland - afkomstig zijn uit de kring rond de werkgroep Herkenning, kan geen toeval zijn. Juist deze hulpgroep probeert door voorlichting bij te dragen aan beter begrip voor deze categorie oorlogsgetroffenen.

IV

Lotgenoten

In de zomer van 1981 werd de werkgroep Herkenning opgericht, bedoeld als hulpgroep voor kinderen van voormalige collaborateurs. Het initiatief daartoe was afkomstig van een aantal mensen - zelf niet uit kringen van de collaboratie afkomstig -, die hetzij in de professionele hulpverlening, hetzij in de wereld van de publiciteitsmedia werkzaam waren. In dat jaar was de dissertatie verschenen van de psychiater Jaap Hofman, getiteld De collaborateur, waarin verslag werd gedaan van een

onderzoek naar de motieven en achtergronden van twee-en-vijftig zogenaamde politieke delinquenten. De ondertitel ervan luidde Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter en een van de belangrijkste resultaten van het onderzoek was dat het

*geen algemene conclusies toelaat over de identiteit van de politieke delinquent en evenmin over de motieven en omstandigheden die de toewending tot de bezetter hebben bepaald.*³⁶

Met andere woorden: er kon niet worden aangetoond dat bij collaborateurs bepaalde eigenschappen dominant voorkwamen, die hen als het ware tot collaboratie hadden voorbestemd. Wanneer dat zo was, dan hoefden dus ook hun kinderen niet langer bang te zijn dat deze eigenschappen op hen waren overgegaan.

Samen met de sociaal-geneeskundige H. Leliefeld, de Amsterdams psycholoog Mario Montessori, die in zijn praktijk ontdekte dat er bij kinderen van joodse ouders, kinderen van verzetsmensen, kinderen wier ouders in Japanse kampen hadden gezeten en bij kinderen van collaborateurs grote overeenkomsten in problematiek bestonden, de journalist W. Scheer en dominee A. Klamer van het IKON-radiopastoraat stond Hofman aan de basis van de werkgroep.

Vooraf in het begin droegen de bijeenkomsten van Herkenning een zeer emotioneel karakter. Voor veel mensen was het voor het eerst dat ze zich durfden te uiten. Men noemde elkaar

'lotgenoten' en sprak over 'het verlaten van het isolement'. Tijdens de bijeenkomsten bleek dat de ervaringen van veel 'lotgenoten' merkwaardig overeenstemden. Veelal waren ze na Dolle Dinsdag (zie paragraaf V van dit hoofdstuk) in scholen of barakkenkampen in Duitsland ondergebracht en in januari/februari 1945 teruggekeerd naar Nederland. De bevrijding in mei 1945 betekende voor deze kinderen geen bevrijding, maar het begin van een (nieuwe) oorlog. Meestal waren één of beide ouders gearresteerd en werden de kinderen ondergebracht bij 'goede' familie, in pleeggezinnen of in kindertehuizen.³⁷ Het was in alle gevallen raadzaam over de ouder(s) te zwijgen. Het stempel 'fout' ging namelijk maar al te gemakkelijk over op de kinderen³⁸ - ook al hadden ze part noch deel aan de collaboratie gehad -, waarna het pesten, treiteren of simpelweg negeren een aanvang nam.

Dat laatste was voor de meesten overigens niet nieuw; ook al voor en tijdens de oorlog hadden zij het gevoel leren kennen door de politieke keuze van hun ouders in een andere positie te verkeren dan hun vriendjes of vriendinnetjes. Niet altijd liep dit uit op pesterijen, maar alleen het gevoel al 'anders' te zijn dan de anderen is voor de meeste kinderen onprettig. Een man vertelt:

Op de lagere school werd er in de geschiedenisles uitvoerig over de oorlog verteld. Altijd verhalen over goede en slechte mensen in de oorlog. In die tijd kroop ik steeds meer in mijn schulp. Ik ben ettelijke keren nageroepen. Ik was bovendien nogal meisjesachtig, al enigszins een

outcast.....Ze noemden mij al "zus", dus het was kennelijk niet zo moeilijk om daar nog eens een schepje bovenop te doen.³⁹

Uit de belevenissen, waar op bijeenkomsten van Herkenning verslag van werd gedaan, kan afgeleid worden dat een ervaring als bovenstaande als mild gekwalificeerd moet worden. Veel vaker horen wij van verhalen die aangeven dat de dag van de bevrijding en de gebeurtenissen daarna voor deze groep kinderen het begin van de het isolement is geworden. Ze zwegen over wat ze hadden meegemaakt, uit angst in het stigma te moeten delen van hun ouders/landverraders.

In het algemeen is de periode van vlak na de bevrijding niet een tijdperk dat men zich in Nederland graag herinnert. Dat is begrijpelijk: het is moeilijk zich te laten voorstaan op bestrijding van het Duitse nationaal-socialisme en zijn helpers, en zich vervolgens te realiseren dat men zich daarbij op dezelfde wijze heeft misdragen als degenen die men wilde bestrijden.

Men kan begrip hebben voor de oog om oog, tand om tand mentaliteit en de behoefte aan een 'bijltjesdag' van een volk, dat zich vijf lange jaren heeft lopen ergeren aan de handlangers van de vijand. Het gekwetste rechtsgevoel diende genoegdoening verschaft te worden, desnoods door middeleeuwse snelrechtmethodes als het op straat kaal knippen van vrouwen, die zich met de vijand of zijn handlangers hadden afgegeven. Dat men daarbij niet de grootmoedigheid heeft opgebracht om de kinderen van die gehate groep daarvan uit te zonderen, is door veel van die kinderen

opgevat als een teken dat zij, evenals hun ouders, tot de getekenden behoorden. Dat verklaart voor een deel de weerklank van de werkgroep Herkenning bij deze groep; eindelijk was men 'thuis'.

Uit de brochure Kind van foute ouders uit 1984⁴⁰, uitgegeven door deze werkgroep, blijkt dat het isolement ten opzichte van de buitenwereld, onzekerheid over de rol die de ouders tijdens de oorlog hebben gespeeld, het ontbreken van geborgenheid, én schuldgevoelens tegenover oorlogsslachtoffers, vooral joodse, de meest frequent genoemde problemen zijn.

V

Dolle Dinsdag en de vlucht naar Duitsland⁴¹

Op maandagavond 4 september 1944 begon het ook in Nederland - illegaal - beluisterde "Nine o'Clock News" van de BBC-Home Service met de mededeling dat geallieerde troepen Breda waren binnengetrokken en daarna klonk het Wilhelmus. In het Nederlands Nieuwsbulletin van kwart voor twaalf die avond herhaalde de BBC dit onware bericht nog een keer.

In Nederland leidde deze foutieve bekendmaking tot grote paniek onder de Duitse troepen en de Nederlandse collaborateurs. Door Rijkscommissaris Seyss-Inquart was die dag de 'Ausnahmezustand' - een soort staat van beleg - afgekondigd, waarin onder andere te lezen stond: 'Het vluchten, ook uit door strijd bedreigde gebieden, is verboden'. Kon dit anders

geïnterpreteerd worden dan als een bevestiging van hetgeen de BBC had uitgezonden?

In ieder geval besloten veel NSB'ers en andere collaborateurs bevestiging van het bericht niet af te wachten en, zo al niet zichzelf, dan tenminste hun vrouw en kinderen in veiligheid te brengen. Ze werden daartoe aangemoedigd doordat op bevel van Rauter, de chef van de Duitse politie in Nederland, de Nederlandse Spoorwegen speciale treinen naar Duitsland lieten rijden. De paniek was groot.

Het lijkt erop dat het besluit om te vertrekken soms van het ene op het andere moment werd genomen:

Ria, vlug, we moeten hier weg! De amerikanen komen der an. Als die ons te pakken krijgen zijn we nog niet jarig. Vooruit mens, ga koffers pakken. Jongens, jullie gaan niet naar school. Help je moeder. We gaan naar Duitsland.⁴²

Op de stations speelden zich chaotische taferelen af: kinderen die hun ouders kwijt raakten, mannen die van vrouwen gescheiden raakten, bagage die achter moest worden gelaten, enzovoort. In totaal zouden ongeveer veertig treinen worden ingezet. De eerste trein die uit Amsterdam vertrok, op woensdag 6 september, werd bij Diemen door vliegtuigen van de Royal Air Force onder vuur genomen. Daarbij vielen zes en dertig doden en tientallen gewonden. Het behoeft geen betoog dat de in het Centraal Station terugkerende, gehavende trein het moreel van de nog wachtende families geen goed deed:

We hadden nog niet erg lang gereden toen we langs een stilstaande trein kwamen. Kreten van ontzetting klonken. Moeder pakte mijn hoofd en drukte het tegen zich aan. 'Daar moet je niet naar kijken', zei ze. Wat ik niet zien kon hoorde ik van de mensen om me heen. 'Die heeft de volle laag gehad. O kijk toch, allemaal bloed...Hij staat in brand. Mijn God het lijkt wel een doodkist op wielen'.⁴³

Bovenstaand fragment is uit Niemandslaan (1989) van Duke Blaauwendraad-Doorduijn. Eerder beschreef ook zij de gebeurtenissen die aan het plotselinge besluit om te vertrekken, vooraf waren gegaan:

Toen ik naar bed ging hoorde ik buiten rumoer, heel even maar. Ik voelde me bang en liep naar beneden. In de voorkamer stonden vader en moeder verbijsterd naar de ramen te kijken. Een groot stuk was bedekt met oranje-rode smurrie, de tomaten-pitjes bleven aarzelend hangen en het bleke rode sap siepelde omlaag zoals een bloedstraaltje uit een kapotte knie langs een been drupt. 'Jullie moeten hier weg', zei vader. 'Misschien is dit nog maar het begin en is het veiliger als jullie voorlopig ergens anders heen gaan. Ik heb gehoord dat er morgen treinen vertrekken, waar naar toe weet ik niet'.⁴⁴

De volgende morgen bleek het in het station propvol: op het perron en in de trein 'een door elkaar hollende, schreeuwende

massa mensen'.⁴⁵ Toen de trein zich in beweging zette, drong het tot haar door dat haar vader niet mee zou gaan:

*We drukten onze gezichten tegen het raam, en zagen alleen dat bekende gezicht dat steeds kleiner en kleiner werd tot het verdween. Ruim anderhalf jaar zou het duren voor ik hem terug zou zien.*⁴⁶

Ook Rinnes Rijke in Niet de schuld, wel de straf (1982) herinnerde zich het vertrek en ook op hem maakten de paniek en de wanorde grote indruk:

*Veel mensen liepen te huilen, vooral de oudere mannen en vrouwen. Ze hielden mekaar goed vast en ondersteunden mekaar.*⁴⁷

Ook hij zat in een trein die onderweg beschoten werd:

*Het zal niet lang daarna gebeurd zijn, maar ineens hoorden we jagers over ons heen komen. Die begonnen te schieten. 'Direct op de grond gaan liggen', riep pa. Het was angstig, wij waren bang. Veel kinderen in de trein huilden. Je hoorde de ouders tegen de kinderen zeggen: 'Niet huilen, papa en mama zijn bij je hoor'.*⁴⁸

Een en dertig extra-treinen reden naar de zogenaamde Gau Ost-Hannover, waar in de loop van de tweede week van september 1944 ongeveer 35.000 Nederlandse vluchtelingen aankwamen. Via het

verzamelpunt Celle werden zij over dorpen en gehuchten van de Lüneburger-heide verspreid. De Jong schat dat zich elders in Duitsland nog eens circa 30.000 Nederlanders bevonden, zodat gesteld mag worden dat na Dolle Dinsdag tussen de 60.000 en 70.000 mensen hun huis hebben verlaten om zich in Duitsland in veiligheid te brengen.⁴⁹

Bij aankomst werden zij meestal opgevangen door leden van de NSV (National-Sozialistische Volkswohlfahrt), de BDM (Bund Deutscher Mädels) of de Hajot (Hitler Jugend). Ze werden voor het merendeel ondergebracht in haastig voor het doel gereedgemaakte scholen, kazernes, gymnastiekzalen en andere gebouwen, waarvan de meeste totaal ongeschikt waren om zoveel mensen op te vangen:

Op de grond lagen strozakken en iedereen kreeg een paardedecken. Vooraan stond een lange tafel met grote pannen soep, stapels brood en kannen met melk voor de kinderen. Op een paar banken na was er geen meubilair. 'Gebruik je rugzak maar als ruggesteuntje', zei moeder, 'dan gaat het wel voor die paar dagen'. Zelf wond ze de paardedecken en haar eigen deken om de koffer en installeerde zich.⁵⁰

Er kwamen heel aardige jongens van de Hitler Jugend om onze bagage te dragen....Hier brachten ze ons naar de enige bioscoop die Sittensen rijk is; de vloer van de zaal was voor de helft bedekt met stro om op te slapen. Als eten kregen we een soort hutspot.⁵¹

Daar (in Lüneburg - R.W.) werden we in een school ondergebracht. Stro op de grond, per persoon een deken, voedsel niet overdadig en van slechte kwaliteit, sanitair onvoldoende en onhygiënisch. De kleinste kinderen hadden het het moeilijkst, die zaten de hele dag tussen dat stro. Dat veroorzaakte stof op de longen....Er werden in de kampen ook veel kinderen ziek, ze hadden bronchitis en dysenterie. Er zijn toen ook kinderen aan ondervoeding en dysenterie gestorven.⁵²

De sfeer in de meer dan vierhonderd kampen was uiterst slecht. De vluchtelingen waren pessimistisch over de toekomst en vol onzekerheid over de in Nederland achtergebleven familieleden. Contact met Nederland was nauwelijks mogelijk en de Duitse plaatselijke bevolking zag de toevloed van deze duizenden Nederlanders als een bedreiging voor de eigen voedselsituatie.

Al gauw gingen stemmen op maar weer naar Nederland terug te keren. Inderdaad zijn in de loop van januari en februari 1945 de meesten naar Nederland teruggekeerd, maar in overgrote meerderheid kwamen zij niet verder dan de provincies Groningen en Drente. Daar wachtten ze, in geïmproviseerde onderkomens, angstig de dag van de bevrijding af. De ervaringen van kinderen in Duitse kampen en daarna weer in Nederland, waarvan hier een aantal voorbeelden werd gegeven, vertonen, zoals geïllustreerd, veel overeenkomsten.

De collaboratie in kinderoogen

Boven beschreven problematiek en ervaringen van de tweede generatie vormen onmisbare informatie bij de beoordeling van geschriften uit deze kring. In dit onderzoek gaat het om het beeld dat onderscheiden groepen - schrijvers van literair proza, collaborateurs en tenslotte ook hun kinderen - van de collaboratie hebben gegeven. Over de letterkundige verwerking werd met name in hoofdstukken II, III en IV gesproken. Op een enkele uitzondering na, zoals Vlucht naar de vijand (zie hoofdstuk II⁵³), Een licht geval en Onder de vleugels van de partij, heeft de tweede categorie, die van de collaborateurs zelf, zich om voor de hand liggende redenen niet of nauwelijks schriftelijk (en dan vrijwel altijd anoniem, zoals in De SS'ers en Kind van de Führer), over hun ervaringen uitgelaten. In zijn inaugurele oratie op 5 juni 1992 zei de bijzondere hoogleraar in transgenerationale oorlogsgevolgen D.J. de Levita onder meer:

...er [bestaat] bij mijn weten geen psychiatrische literatuur over de eerste generatie nationaal-socialisten...⁵⁴

Ik zou daaraan toe willen voegen dat de eerste generatie collaborateurs zich, op een gering aantal uitzonderingen na,

evenmin in staat heeft getoond haar ervaringen schriftelijk vorm te geven. Daarvoor was het wachten op de tweede generatie.

In het volgende gedeelte van dit hoofdstuk ga ik in op het beeld dat kinderen van voormalige collaborateurs van de collaboratie van hun ouders hebben gegeven. Het eerste dat opvalt is dat er, getuige de beschikbare literatuur, tweërlei reacties de boventoon voeren. Ik zou deze reacties willen omschrijven als die van de apologeten en die van de aanklagers.

Bij de eerste categorie, die van de apologeten, staat niet zozeer de schuld van de ouders centraal, maar het 'begrip' dat de tweede generatie toont voor wat zij vooral als een misstap van de eerste generatie ziet. Ze wil verklaren en daarmee verontschuldigen. In het verlengde hiervan ligt de houding dat weliswaar erkend wordt dat vader/moeder een verkeerde keuze hebben gemaakt, maar dat degenen die zogenaamd 'goed' waren, ook geen brandschone handen hebben; al was het alleen maar vanwege de behandeling die hun ouders na de oorlog ten deel is gevallen. Een voorbeeld van deze categorie is het boek Fout (1987) dat Boudewijn van Houten over zijn vader schreef (zie hieronder).

Bij de tweede categorie treffen we de gedachte aan dat de schuld van de eerste generatie, voorzover deze niet erkend wordt, overgaat op de tweede. De ouders tonen geen spijt over hetgeen, mede in hun naam, is aangericht en hun kinderen doen daarvoor boete. Het verst in deze overname van schuld gaat Hanna Visser, die in Het verleden voorbij (1989) zonder pardon stelt:

*Zes miljoen Joden zijn vermoord, die schuld moet vastgesteld en beleden worden, hoe dan ook.*⁵⁵

Is het niet door de vader, dan wel door de dochter, lijkt de implicatie van deze opmerking te zijn. Zij zelf trekt inderdaad deze consequentie.

Op beide categorieën wordt hieronder nader ingegaan.

VII

'Het idiotenclubje'

Een merkwaardig boek is Fout: Lebensbericht meines Vaters (1982) van Boudewijn van Houten. Het is tot dusver het enige boek, waarin het leven wordt beschreven van een hooggeplaatste collaborateur. In vrijwel alle andere gevallen waren de beschreven ouders werkzaam in 'gewone' beroepen: de vader van Rinnes Rijke werkte als bakker voor de Wehrmacht in Rotterdam, de (stief)vader van Jac. van Gool diende bij de Landwacht (een soort hulppolitie), die van Duke Blaauwendraad-Doorduijn was inkoper, die van Hanna Visser technisch tekenaar.

Boudewijn van Houten schrijft over het leven van zijn vader, Reinier van Houten, die directeur van de NSB-uitgeverij Nenasu was. Deze gaf onder andere Volk en Vaderland uit, en tijdens de oorlog SS-publicaties als De Volksche Wacht en Hamer. Daarmee is het een van de zeldzame boeken die iets toont van het leven aan de top van de NSB en het is geen opwekkend tafereel dat Van

Houten ons voorschotelte. Het beeld dat zijn vader bijvoorbeeld van Mussert heeft, varieert van fatsoenlijk op zijn best tot onbeduidend op zijn slechtst: 'Hij was wat naïef, maar oerfatsoenlijk'⁵⁶ en 'Mussert begreep de dingen vaak niet'.⁵⁷ Over Van Geelkerken, de Algemeen Secretaris van de NSB, is het oordeel nog ongunstiger: 'Je kon hem voor geen haar vertrouwen', zegt zijn moeder, die er wel aan toevoegt: 'Alle meisjes van de Jeugdstorm hadden het van 'm te pakken en zijn foto hing boven hun bed'.⁵⁸ Over Meinoud Rost van Tonningen, in de jaren voor de oorlog hoofdredacteur van Het Nationale Dagblad dat ook door Nenasu werd uitgegeven, geeft hij als zijn vaders mening dat velen in de NSB Rost 'een tactloze streber [vonden] die het imago van de partij geen goed deed'.⁵⁹

Fout, dat als ondertitel Lebensbericht meines Vaters heeft, noemde ik hierboven een merkwaardig boek, en niet alleen vanwege die ondertitel.⁶⁰

De auteur laat er geen twijfel over bestaan dat hij weinig waardering op kan brengen voor de na-oorlogse gelijkhebbers. In een interview met de Haagse Post van 23 januari 1988 zegt hij:

*Ik vind die neiging het nationaal-socialisme tot de enige zonde van deze eeuw uit te roepen opmerkelijk...Ik wil helemaal niet voor een omdraaiing pleiten. Het gaat mij er om dat de fascistten niet aardig waren en veel anderen óók niet. Er zijn altijd meer dan twee waarheden en daar gaat dat boek ook over.*⁶¹

Zo vertelt hij over de Nieuwjaarsredevoering van de kampcommandant van het kamp Texel, waar zijn vader een tijd lang geïnterneerd was. Deze begon zijn rede met : 'Ik pretendeer een beter mens te zijn dan jullie'.⁶² Van Houten schrijft over fascist en over anderen die 'ook niet aardig' waren. Zo legt hij zijn vader bijvoorbeeld een uitgesproken mening over het verzet in de mond:

Net als al zijn lotgenoten heeft hij zich na 1945 natuurlijk hevig geërgerd aan de ophemeling van het Verzet. Om te beginnen vond hij dat de strategische uitwerking ervan moedwillig werd overschat. Verbaasd zag hij hoe L. de Jong op het televisiescherm over het Verzet sprak alsof het een factor van belang was geweest in de oorlog. Het vormde een reden te meer voor hem de boeken van deze historicus niet te lezen. De man leek hem eerder een bestseller-auteur, die de Nederlanders precies liet horen wat ze graag horen wilden: dat ze een volk waren dat zich niet liet kisten.⁶³

Aan de andere kant is Van Houtens oordeel over de collaboratie van zijn ouders evenmin erg zachtzinnig en lijkt hij zich vrolijk te maken over de hun na de oorlog opgelegde straf:

Dat ze een jaar lang hun tanden niet hadden kunnen poetsen, wekte meer verontwaardiging dan de grootste beestachtigheden van het regime dat ze gesteund hadden.⁶⁴

De fascistische overtuiging van zijn vader en zijn vrienden is bij Van Houten een klucht, die alleen door toedoen van de Duitsers slecht is afgelopen. Zonder hun interventie zou het een irrelevant randverschijnsel zijn gebleven, met alle intriges en gekuip die door de eeuwen heen het kenmerk zijn geweest van extremistische groepjes.

Pas na de capitulatie van 14 mei 1940 kreeg Mussert de kans zijn beweging uit te bouwen tot de kwaadaardige kern van een groter geheel. Daarbij kwam men voor onverwachte problemen te staan. Van Houten geeft een mooi voorbeeld:

De omgeving van Arnhem (waar Van Houten sr. kringleider van de NSB was - R.W.) leverde [...] van die domme, ijverige leden met mooie namen op. Toen het plan ontstond - in analogie met de corporaties van Mussolini - de leden naar hun bedrijfstakken in te delen, wist men in Arnhem niet goed hoe men dan de corporatie van dit stelletje welwillende, onnozele en geen enkel beroep uitoefenende aristocraten zou noemen. Mijn moeder sprak over 'het idiotenclubje'.⁶⁵

Al met al krijgt de lezer niet de indruk dat Boudewijn van Houten veel problemen heeft met het verleden van zijn ouders en daarmee dat van hemzelf.⁶⁶ Met deze afstandelijke houding staat hij min of meer alleen in de tweede-generatie literatuur. De andere 'lotgenoten' zijn óf woedend op de samenleving om wat hun ouders is aangedaan, óf schuld bewust om wat mede door hun ouders aan de samenleving is aangedaan.

Woedend op de samenleving is de schrijver van het volgende te behandelen boek.

VIII

Woest en wanhopig

. Groter tegenstelling dan tussen het boek van Boudewijn van Houten, waarin deze het groezelige verleden van zijn ouders met distantie en ironie gadeslaat, en De tweede generatie: Herinneringen van een NSB-kind (1985) van P. Berserk is nauwelijks denkbaar. Op de achterkant van dit laatste boek staat:

P. Berserk was in 1945 een misdadiger met een luier om. Op bevrijdingsdag begon voor hem en andere NSB-kinderen de oorlog pas goed.

Het lijkt me dat deze tekst van de verder anonieme schrijver (ervan uitgaande dat Berserk een pseudoniem is: 'berserk' betekent in het engels 'razend' of 'woest') zelf afkomstig is, want De tweede generatie is een boos en wanhopig boek. 'Ik ben een kind van de chaos van deze eeuw', zegt hij van zichzelf.⁶⁷ Professor Jan Bastiaans, die als eerste in Nederland aandacht besteedde aan het K.Z.-syndroom, merkt in het voorwoord op dat 'de schrijver op indrukwekkende wijze een begin [heeft] gemaakt met het zo noodzakelijk catharsisch ventilatieproces'.⁶⁸

Achter dit vakjargon gaat een chaotisch boek schuil, waarin de schrijver zijn opgekropte woede om de hem en zijn ouders

aangedane vernederingen van zich afschrijft. Weliswaar getuigt hij van zichzelf: 'Ik ben geen schrijver. Ik ben iemand die nauwelijks een pen vast kan houden',⁶⁹ maar tegelijkertijd realiseert hij zich dat hij zich niet langer stil kan houden. Onrecht blijft onrecht, uit welke naam het ook bedreven wordt.

Bij het beschrijven van dit onrecht schuwt Berserk geen middel het de lezer duidelijk te maken, dat de nazi-methoden van de Duitsers een parallel hebben gehad in de behandeling van NSB'ers en hun gezinnen na de oorlog:

*Bang doodgeslagen te worden was mijn moeder op bijtjesdag (bedoeld is Dolle Dinsdag - R.W.) met de vier jongste kinderen naar Duitsland gevlucht. Welke rechtgeaarde kat-uit-de-boom-kijker, welke Nederlander die tot 1945 alleen voor zijn eigen miserabele middenstandshachje zorgde, welke kleurloze, vaalgrijze hyena kan navoelen hoe groot de angst van die moeder om haar kinderen was?*⁷⁰

De collaboratie van de vader bestond aanvankelijk uit het lidmaatschap van de NSB, nadat hij in de jaren-dertig als politie-agent ontslagen was. Hij had geprotesteerd tegen de sociale onrechtvaardigheid in die jaren en van protesterende agenten moest men niets hebben. De NSB bood hem een politiek tehuis. Opnieuw zien we dus de collaboratie als consequentie van een protest tegen sociaal onrecht. Tijdens de oorlog meldden vader en oudere broers zich vrijwillig voor de strijd aan het oostfront in de Duitse Wehrmacht. Zelf was hij, op twaalfjarige leeftijd, geselecteerd voor een opleiding op een Duitse

· kadettenschool. Daar maakte hij de ineensstorting van Duitsland van nabij mee.

De terugkeer, na de oorlog, in Nederland valt niet mee. Als een zware crimineel opgesloten in een kamp, wordt Berserk onderworpen aan een 'heropvoeding'. Daarna wordt hij 'ontslagen van rechtsvervolging', maar niemand zit op een fout kind van foute ouders te wachten. Familieleden houden zich doof:

Mijn broertjes zitten dus in een tuchthuis, mijn moeder in een kamp, mijn vader is dood of gevangen, mijn oudere broer en mijn zusjes zijn ook dood of gevangen. 's Nachts slaap ik onder een brug. Ook de volgende nacht slaap ik onder die brug. Hoeveel jaren ben ik al op drift?⁷¹

Wanneer het gezin uiteindelijk - in 1953(!) - weer herenigd is, zijn daarmee de problemen allerminst van de baan. Allerlei instanties blijken onwillig hulp te verlenen. Ons treft de gekwetste toon en het wantrouwen van degene die in de hoek zit, waar de klappen vallen: 'Aan politiek kunnen kleine mensen alleen maar ten ondergaan. Simpele mensen die denken dat deze wereld verbeterbaar is, worden altijd het slachtoffer'.⁷² Zijn moeder maakt de uit Russische krijgsgevangenschap ontslagen vader de ergste verwijten. Alles is zijn schuld: 'Als jij je niet met die rotpolitiek had ingelaten, zou alles nu anders geweest zijn'.⁷³

Men krijgt niet de indruk dat de zoon het met de moeder eens is. De teneur van het hele boek is dat, welke fouten er door de vader en andere gezinsleden ook gemaakt zijn, de naoorlogse samenleving deze tienvoudig op hen verhaald heeft.

De gezinshereniging loopt uit op een mislukking. Ouders, overgebleven broers en zusters zijn te veel van elkaar vervreemd, hebben ieder afzonderlijk te veel meegemaakt om nu weer samen te kunnen wonen. De pogingen van Berserk om zich tot een aanvaard lid van de samenleving te ontwikkelen, zijn geen van alle erg succesvol. Desondanks maakt het boek geen larmoyante indruk, eerder een militante. De schrijver weigert zijn vader en diens collaboratie te beschuldigen, maar klaagt de begripsloze samenleving aan die de kleine man om zijn sociale rancune straft en de 'rijkeluiszoontjes' vrijuit laat gaan. Verbitterd vraagt hij zich af:

Waarom krijgt mijn moeder die nooit ergens lid van is geweest een straf van vijf jaren, en een grote collaborateur, een bunkerbouwer, een detentie van enkele weken?²⁴

Op dat soort vragen krijgt hij geen antwoord. Zijn frustratie daarover koelt hij regelmatig op het meubilair, maar daarmee treft hij alleen zichzelf. Uiteindelijk raadt professor Bastiaans hem aan het van zich af te schrijven. Daarvan is dit boek het resultaat.

Ook Jac. van Gool in Foute Boel (s.a.) gaat het niet zozeer om een verklaring van de collaboratie van zijn (haar?) (stief)-vader of die van hem/haarzelf. In een "Voorwoord van de uitgever" is sprake van de 'schrijfster van dit boek'; de hoofdpersoon is echter een jongen. Hij/zij wil het systeem aanklagen dat kinderen

van zware misdaden beschuldigt vanwege de keuze van de ouders.

In het boek ontmoeten we een ik-figuur uit een gezin van vier: (stief)vader, werkzaam bij de Landwacht, moeder, een jonger (half)broertje en de verteller. Hij is vijftien jaar oud en lid van de Jeugdstorm; hij woont in Amsterdam. De handeling begint op 5 september 1944, Dolle Dinsdag. Op die dag beslist zijn stiefvader dat de moeder en de twee kinderen naar Duitsland moeten, omdat het in Nederland niet langer veilig is. De geallieerden zijn te dichtbij gekomen. De reis gaat eerst naar Ritterhüde, bij Bremen, vervolgens naar Sittensen en verloopt zonder veel schokkende gebeurtenissen. Na een paar dagen wordt meegedeeld dat alle mannen en jongens tussen de vijftien en zestig jaar zich moeten melden voor de Arbeitseinsatz.

Zo komt Joop, de ik-figuur uit het boek, in Lüneburg terecht, waar hij al spoedig wordt geselecteerd voor een weersportkamp in Oostenrijk. Ongeveer vijftig jongens, allemaal Nederlanders en Belgen tussen de veertien en achttien jaar. Hier blijkt hem dat het nationaal-socialisme, hoewel in theorie neutraal op godsdienstig terrein, geen andere godsdienst naast zich duldt. Wanneer Joop op een zondag naar de katholieke kerk wil en zich verzet tegen het beklimmen van een kapelletje - 'Je klimt toch ook niet op het standbeeld van Adolf Hitler'⁷⁵ - als onderdeel van een straf-exercitie, wordt hij beschuldigd van het maken van katholieke propaganda.

Na afloop van het weersportkamp komt hij via het arbeidsbureau bij verschillende boeren in de omgeving van Bremen te werken. Het is geen succes, want hij is niet sterk genoeg voor het boerenbedrijf en er als stadsjongen ook niet mee vertrouwd.

Een korte reünie met zijn familieleden loopt op een mislukking uit en wanneer hij hoort dat zij teruggaan naar Nederland, besluit hij in Duitsland te blijven.

Hij komt op een glasfabriek te werken, waar behalve Nederlanders en Duitsers ook Russische krijgsgevangenen zijn. Een vergelijking valt in het nadeel van de Nederlanders en Duitsers uit. Opnieuw voor de keuze geplaatst om te blijven of naar Nederland terug te keren, kiest hij voor terugkeer, maar omdat het de laatste oorlogsmaanden zijn, komt hij niet verder dan Drente. Daar wordt hij gearresteerd door de B.S. en eerst in een kamp aan de rand van Emmen opgesloten, daarna in kamp Westerbork:

Vanmorgen kwam er een bewaker binnen om te vertellen, dat we zouden worden afgevoerd naar kamp Westerbork. 'Het woord Westerbork heeft een beetje een klank', zei hij. 'Dat komt door wat de Duitsers ervan gemaakt hebben'. Ik begreep niet wat hij bedoelde.⁷⁶

Daar blijkt dat vijf jaar bezetting en Duitse methoden in ieder geval aan het bewakingspersoneel van de B.S. niet ongemerkt voorbij zijn gegaan. Hij is er getuige van dat een oude man, die de gedwongen gymnastiek niet kan volhouden, door de bewakers wordt doodgetrapt.

Zijn geloof dat Duitsland zal herrijzen en uiteindelijk toch de eindoverwinning zal behalen, wordt er alleen maar sterker door:

*Ik geloof dat Adolf Hitler eigenlijk een van de figuren uit de Openbaring is: hij zal het kwaad overwinnen en daarna zal er een lange periode van vrede volgen.*⁷⁷

In de kampen blijkt dat men eigenlijk niet weet, waar men hem en de andere kinderen van foute ouders van moet beschuldigen. De kampleider, daarnaar gevraagd, weet het ook niet precies:

*'Wat is het kwaad dan, meneer, dat onze ouders bedreven hebben?' 'Nou, dat kwaad bestond hoofdzakelijk daaruit, dat ze met de Duitsers hebben meegewerkt'.*⁷⁸

Berichten over de gebeurtenissen in concentratiekampen in Polen slaan hem met stomheid. Tijdens een gesprek daarover met een ander lid van de Jeugdstorm, zegt hij, dat als hij dat allemaal had geweten, hij voor de Jeugdstorm zou hebben bedankt. De ander zegt dan: 'Jij niet alleen jongen. Daarom hield de Duitse regering het stil, een heleboel Duitsers wisten zelf ook niet dat het zo erg was'.⁷⁹

De rest van het boek behandelt de trage voorbereiding van Joop op zijn terugkeer in de samenleving. Hij komt terecht in verschillende kampen, zijn (half)broertje woont bij pleegouders, zijn (stief)vader zit ook in een kamp en zijn moeder ligt, gek geworden, in een ziekenhuis. Enige troost put hij uit gesprekken met een vroegere leraar, een monnik, broeder Benno. Eind 1947 wordt hij in vrijheid gesteld, of liever 'voorwaardelijk buiten vervolging':

*Wat bedoelen ze daarmee? Ik ben nooit aangeklaagd of voor de rechter verschenen. Officiëel heb ik nooit straf gekregen, hoe kan ik dan wel officieel buiten vervolging worden gesteld? En wat bedoelen ze met voorwaardelijk? Zijn ze bang dat ik weer lid zal worden van de Jeugdstorm, die niet meer bestaat? Of dat ik me zal melden voor het oostfront, waar niet meer gevochten wordt?*⁸⁰

Weliswaar heeft Joop een hekel aan zijn stiefvader, maar nergens in het boek krijgt de lezer de indruk dat dat is omdat die stiefvader 'fout' was. De Duitsers bestreden het communisme, dat in Rusland de kerk vervolgde. Die strijd was goed en dus ook in Nederlands belang. De jongen begrijpt dan ook niet dat er na de oorlog zo'n haat tegen de collaborateurs is: ze hebben alleen het goede gewild, hebben daarvoor gestreden en zijn daarvoor gestraft.

De overeenkomst in de belevenissen van Berserk en Van Gool is groot. Jeugdstorm, NSB-kamp in Duitsland, terugkeer en 'heropvoeding' in Nederland en verbittering over na-oorlogse behandeling. In deze reeks zou ook nog Rinnes Rijke Niet de schuld, wel de straf (1982) passen, maar een bespreking daarvan zou tot nodeloze doublures leiden. De daarin beschreven gebeurtenissen vertonen grote overeenkomsten met de twee hierboven besproken boeken. Wel heb ik, waar dat relevant is, geciteerd uit het boek van Rijke.

Na degenen, die de maatschappij beschuldigen van al dan niet vermeend onrecht, wil ik tot slot van dit hoofdstuk aandacht

besteden aan twee boeken, waarin zeer nadrukkelijk de schuld bij de collaborateur zelf wordt gelegd.

IX

Plaatsvervangende schuld

In Het Verleden Voorbij van Hanna Visser en Niemandsland van Duke Blaauwendraad-Doorduijn, beiden uit 1989, klinkt een sterk gevoel van medeverantwoordelijkheid aan de schuld van de ouders door. Men is zelfs geneigd te spreken van plaatsvervangende schuld. De titel van het boek van Visser suggereert dat het hier gaat om een verwerkingsproces van het verleden, en inderdaad: zij voelt zich belast door de 'foute' keuze van haar vader, realiseert zich tegelijkertijd dat zij niet verantwoordelijk is voor de misdaden van het fascisme, maar weet zich er door haar geboorte mee verbonden. Als de vader geen schuld wil bekennen, dan moet de dochter het overnemen. Dat is in het kort de problematiek, waarmee Hanna Visser in haar boek worstelt.

Ze beschrijft hoe zij door haar betrokkenheid bij de Werkgroep Herkenning en haar ontmoeting en vriendschap met de Israelische psycholoog Dan Bar-On langzaam naar aanvaarding van de door haar als zeer belastend ervaren schuldgevoelens toegroeit. Het mag duidelijk zijn dat het hier gaat om een moeizaam proces. Hanna Visser is niet iemand die de zaken luchthartig opvat. Een gedeelte uit een brief aan haar vader illustreert dit:

Ik geloof, dat wij (Hanna en haar zuster - R.W) jarenlang met jouw schuldgevoelens hebben rondgelopen. Ik vind 4 mei (de dag waarop in Nederland de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog worden herdacht - R.W.) de verschrikkelijkste dag van het jaar, omdat ik me toch als het ware schuldig voel aan dat, wat niet ik, maar het systeem, waar jij deel van was, heeft gedaan. Door de gesprekken heb ik ingezien, dat ik niet kapot hoeft te gaan aan schuldgevoelens, die eigenlijk de mijne niet zijn. Ik zou de schuldgevoelens dus heel gemakkelijk van me af kunnen zetten. Dat is toch moeilijker dan je denkt, omdat als het er op aan komt, elk mens (vanwege de terrorist in zijn hart) schuldig is. Hoe kom je dan van deze schuldgevoelens af? Kan je er ooit vanaf komen? En hoe dan?⁸¹

Het boek wil niet slechts een chronologisch verhaal zijn, maar tevens verklaren, aanklagen, analyseren en schuld belijden. Daartoe maakt zij gebruik van talloze literaire genres en stijlmiddelen, vooral dagboek aantekeningen, brieffragmenten, gedichten, gereconstrueerde gesprekken en psychologische analyses en filosofische bespiegelingen. De chronologie van het verhaal wordt voortdurend onderbroken.

In het "Voorwoord" legt zij uit, waarom zij het nodig heeft gevonden onder een pseudoniem te schrijven:

[ik] kan het boek niet onder mijn eigen naam laten verschijnen, omdat mijn moeder nog in leven is en bij mij in de buurt in een bejaardentehuis woont. Niemand van de

bewoners weet dat ze met een NSB'er getrouwd geweest is, ze leidt dan ook een rustig leven. Er is in dat centrum echter een mevrouw van wie wel bekend is dat haar man NSB'er was. Zij is altijd de gebeten hond, waarbij men zich niet afvraagt of die vrouw misschien ook, evenals mijn moeder, tegen de keuze van haar man was.⁸²

Geboren in 1942, in Rotterdam, heeft zij geen eigen herinneringen aan de oorlog, maar haar moeder heeft haar verteld dat haar vader bij haar geboorte aanwezig was in zijn NSB-uniform. Achteraf voelt zij derhalve dat haar geboorte 'in de schaduw van het Nazi-regime, in de aanwezigheid van collaboratie' heeft plaatsgevonden. Met Dolle Dinsdag vluchten haar moeder, haar zusje en zijzelf naar Duitsland en komen, zoals zovelen, in de omgeving van Lüneburg terecht. Van de toestand in het kamp weet ze zich niet veel te herinneren. Ze heeft er dysenterie gehad en heeft er in het ziekenhuis gelegen. Ze beschrijft de onaangename sfeer die er hing, doordat de vrouwen elkaar wantrouwden en jaloers elkaar ieder meevallertje misgunden.

In het voorjaar van 1945 gaan ze weer terug naar Nederland, maar ze komen niet verder dan Hoogezand in Drente. Daar worden ze ingekwartierd. Bij de bevrijding van het Noorden, half april 1945, worden ze gevangen genomen. Haar vader wordt gearresteerd. Moeder en dochters worden naar een interneringskamp bij Hoogezand gebracht:

Langs de kant stonden de inwoners van Hoogezand. Ze joelden en scholden, ze spuwden op het groepje mensen. Dat is het moment dat wij uit de gemeenschap van het Nederlandse volk zijn gestoten. Mijn eigen volk heeft me uitgekotst, zeg ik nu. Toen is het daar voor het eerst gebeurd en vele keren daarna is het dunnetjes overgedaan.⁸³

Ze neemt het die inwoners niet kwalijk dat ze zich toen niet hebben afgevraagd of ze die vrouwen en kinderen geen onrecht aandeden door ze met hun mannen en vaders over één kam te scheren. Maar later is ze vaak bitter geweest over mensen die haar niet op haarzelf, maar op de keuze van haar vader beoordeelden. 'Is er ooit een weg om je aan het verleden te ontworstelen als je omgeving je erin opgesloten houdt?',⁸⁴ vraagt ze zich rhetorisch af. Na ruim drie maanden komt haar moeder vrij. De vader blijft voorlopig opgesloten, onder andere in kamp Vught. Op school wordt de houding van de andere kinderen in sterke mate bepaald door wat ze thuis te horen krijgen of door de dingen die de onderwijzeres zegt.

In 1948 komt haar vader thuis, een vreemde voor zijn kinderen, maar meer voor de schrijfster dan voor haar zusje, die nog herinneringen aan hem heeft uit de tijd van voor Dolle Dinsdag. Zelf heeft ze, in 1989, het gevoel dat de verhouding met haar vader nooit meer helemaal in orde is gekomen, mede door die ontbrekende jaren. Ze kan en wil de gehoorzaamheid en het respect dat hij van haar eist, niet opbrengen. Bij het vertellen van een van die voorvallen, schrijft ze:

Hij was toen de Nazi die zelf onderworpen was geweest aan 'Befehl ist Befehl' en die diezelfde slaafsheid van zijn kinderen eiste.⁸⁵

Confrontaties lopen meestal op huilbuien uit. Op school zijn haar zus en zij de braafste kinderen. Daar hoort zij, voor het eerst, over de landverraderlijke rol van de NSB. Ze voelt zich (mede-)schuldig en begint zich zo veel mogelijk af te zonderen. Later speelt de wens om achter haar vaders motieven te komen om lid te worden van de NSB een rol bij haar besluit om geschiedenis te gaan studeren. Daarnaast gaat ze Hebreeuws en joodse geschiedenis studeren, omdat ze zich vooral tegenover joden schuldig voelt.

In het hoofdstuk "Wie was mijn vader?" probeert Hanna Visser zich rekenschap te geven van de persoonlijke achtergronden en het karakter van haar vader. Hebben deze hem tot de collaboratie voorbestemd? Hij was afkomstig uit een boerengezin, geboren in 1912. Zijn vader verdiende wat bij als doodgraver en koster in de Hervormde Kerk, want er was grote armoede in het gezin. Geld om te studeren was er niet, al was het talent er wel.

Avondstudie, zelfdiscipline en eerzucht maakten dat hij zich langzamerhand wat boven de armoedegrens kon uitwerken. Hoewel vanaf het begin sympathisant van de NSB, werd hij pas in 1942 lid. Op de vraag naar het waarom van dit late tijdstip, blijft hij het antwoord schuldig. Ze stelt dat het ook haar moeder nooit duidelijk is geweest. Ze vermoedt dat het de Duitse successen aan het Oostfront zijn geweest, omdat hij altijd fanatiek anti-

communist is gebleven. Toen hij zich voor het Duitse leger wilde melden, werd hij afgekeurd.

Verbitterd zou hij tijdens de Koude Oorlog opmerken dat 'nu iedereen tegen de Russen (is), maar ik heb daar na de oorlog drie jaar voor moeten opknappen'.⁸⁶ (Hierbij schieten ons de woorden te binnen van het gesprek dat Anton Steenwijk in De Aanslag heeft met Fake Ploeg jr. naar aanleiding van de anti-communistische rellen in 1956, zie hoofdstuk III.) Een andere mogelijkheid, zo suggereert de schrijfster, is dat het wegvallen van het geloof in hem een vacuüm heeft achtergelaten en een behoefte aan een nieuwe 'sterke' ideologie opgeroepen.

Het heeft haar altijd verbaasd dat haar vader nooit schuld heeft bekend. Wel gaf hij meer dan eens toe een verkeerde keuze te hebben gemaakt, maar van schuld bekennen was geen sprake. Volgens de schrijfster is het misschien ook te veel gevraagd om te erkennen (mede-)schuldig te zijn aan de dood van miljoenen mensen.

*Wanneer je werkelijk die schuld beseft, word je krankzinnig. Of je pleegt zelfmoord. Of je ontkent. En wanneer je eenmaal met ontkennen begonnen bent, zul je daarmee moeten doorgaan om te voorkomen dat je alsnog instort.*⁸⁷

Volgens haar is er ook nog een vierde mogelijkheid: de schuld onder ogen zien en belijden, zoals we zagen in Een licht geval (1980) van Catharina Gosewins. Maar ze geeft toe dat het de moeilijkste weg is. Uit haar ervaringen met de werkgroep

Herkenning zijn haar slechts twee voorbeelden bekend. In beide gevallen ging het om mensen die, naast een sterk persoonlijk geloof, uitstekend begeleid werden. In ieder geval heeft haar vader die weg niet kunnen of willen gaan.

Niemandsland (1989) van Duke Blaauwendraad-Doorduijn is in dezelfde categorie onder te brengen als Het verleden voorbij: de twee boeken hebben een aantal kenmerken gemeen. Het gaat in beide gevallen om de manier waarop de dochter van een NSB'er zich met haar verleden probeert te verzoenen. In beide gevallen kon deze verzoening pas plaatsvinden door en na de dood van de vader. Ook zijn er overeenkomsten in wat beide meisjes is overkomen na de oorlog en de manier waarop ze daarop hebben gereageerd. Tenslotte zijn beiden vanaf het begin af aan betrokken geweest bij de activiteiten van de werkgroep Herkenning en kennen zij de problematiek dus ook in breder verband.

Daarnaast zijn er ook duidelijke verschillen. Duke Blaauwendraad-Doorduijn was een meisje van een jaar of acht à negen, toen de oorlog uitbrak. Hanna Visser is in december 1942 geboren en heeft minder eigen herinneringen aan de oorlog, des te meer aan de tijd erna. Er is ook een verschil in literaire benadering: waar Blaauwendraad zich beperkt tot een sobere, zakelijke verteltrant, probeert Visser zich door middel van brieven, fragmenten uit haar dagboek, gedichten, en andere stijlmiddelen rekenschap te geven van begrippen als (plaatsvervangende) schuld, goed en kwaad, de zin van het leven.

Het is hier echter niet primair de bedoeling om te kijken naar de manier waarop beiden hun verleden hebben verwerkt, hoe

interessant hun belevenissen op zich ook zijn. Mij gaat het om de vraag welk beeld zij hebben van de collaboratie in het algemeen en dat van hun vader in het bijzonder. In dat opzicht hebben beide boeken daarom toch iets gemeen met Fout van Boudewijn van Houten. Door de gebeurtenissen heen ontstaat het portret van een man, een collaborateur, die tevens vader was.

Het boek van Blaauwendraad begint, na een voorwoord van L. de Jong en een "Aanleiding", met de zin: 'Gisteren hebben we vader begraven'. Bij de ontruiming van het ouderlijk huis wordt de schrijfster overvallen door nostalgische herinneringen aan de man met wie ze een haat-liefde verhouding had, '...maar met die haat kon ik wel leven, zonder die liefde niet'.⁸⁸ Ze besluit om de herinneringen min of meer chronologisch te ordenen en begint bij Dolle Dinsdag, 5 september 1944. In de "Aanleiding" heeft ze dan al beschreven wat het was om in de jaren-dertig het kind te zijn, niet van collaborateurs, want die term was toen nog niet in gebruik, maar van NSB'ers. De kleine pesterijtjes op school,

*die je als kind voelt maar niet begrijpt en die net zoveel pijn doen als de lijfelijke afstraffing die ik kreeg toen ik op een donkere wintermiddag van school naar huis liep en een portiek werd ingetrokken en de schooltassen op mij beukten.*⁸⁹

Op Dolle Dinsdag besluit haar vader dat moeder en kind vanwege de veiligheid naar Duitsland moeten. Vader blijft achter. Onderweg wordt de trein beschoten. De reis gaat in eerste

instantie naar Westerbork, waar ze voor de eerste dagen onderdak vinden:

Toen ik, na de oorlog, hoorde wat voor kamp het was, vond ik het erg dat we daar waren geweest, juist daar. Veel later is het pas goed tot me doorgedrongen hoe afschuwelijk dit voor de joodse bewoners moet zijn geweest.⁹⁰

Uiteindelijk zou de reis naar Ritterhüde, in de buurt van Bremen, gaan. Het verblijf daar is vol angst om de achtergebleven vader en onzekerheid over de toekomst: in Duitsland blijven, teruggaan naar Nederland, het ene is even onaantrekkelijk als het andere. De sfeer in de opeengestapelde Nederlandse gezinnen, allemaal zonder man/vader, bijeengebracht in scholen en sporthallen, is vol onderlinge haat en nijd, jalouzie en achterdocht, zoals we ook al bij Hanna Visser zagen. Voortdurend vertrekken mensen zonder duidelijke reden of komen er nieuwe bij. Ondertussen gaat het slecht met de oorlog: overal om hen heen stort Duitsland in. Na de capitulatie worden ze gearresteerd en door de zogenaamde repatriëringscommissie van het Militair Gezag ondervraagd. Nu merkt de schrijfster pas goed dat er in Nederland niet op genade voor de collaborateurs hoeft te worden gerekend: al tijdens de eerste ondervraging wordt ze met een brandende sigaret bewerkt, omdat ze niet wil zeggen welke kinderen op haar school uit NSB-gezinnen afkomstig waren. Terug in Nederland wordt haar moeder gevangen genomen. Het inmiddels dertienjarige meisje wordt bij een tante ondergebracht. Ze zit vol twijfels over haar eigen houding ten opzichte van haar ouders:

We hielden van onze ouders, ze waren goed voor ons geweest, maar men vertelde ons dat ze misdadigers waren. Die ouders waar we bij hoorden en waar we bij tijden helemaal niet meer bij wilden horen. De maatschappij, de mensen om ons heen begrepen dit niet en zagen ons gemakshalve als een verlengstuk van die ouders: 'De appel valt niet ver van de stam'....We voelden ons gevangen in een niemandsland, wisten niet meer waar en bij wie we thuishoorden.⁹¹

Terug op school blijkt het moeilijk om weer in het oude gareel terug te keren. De verhouding met medeleerlingen en docenten is gespannen. De geschiedenisleraar geeft haar het advies om maar te vergeten dat ze ouders heeft: 'Zulke mensen moeten ze aan de hoogste boom ophangen'.⁹² In haar hart is ze het misschien wel met hem eens; het besef dat haar ouders een foute keuze hebben gemaakt, maar daarom als ouders nog niet gefaald hoeven te hebben, is nog ver weg: 'Jarenlang ben ik boos geweest dat ze door hun keuze mijn jeugd, ja zelfs een groot deel van mijn leven verpest hebben'.⁹³

In april 1946 krijgt ze voor het eerst toestemming haar vader te bezoeken. Het is een emotioneel weerzien; er is echter geen tijd voor andere gesprekken dan het uitwisselen van wat familienieuws. Die tijd zou ook later, tot vlak voor de dood van de vader, niet komen. In augustus van dat jaar wordt haar moeder vrijgelaten, zonder ooit ergens van beschuldigd, of zelfs maar verhoord te zijn.

In mei 1948 komt ook de vader vrij en wordt het gezin herenigd. Over zijn belevenissen in de kampen wil hij niet

praten, evenmin over zijn eerdere motieven lid van de NSB te worden. Dit leidt tot grote onenigheid tussen hem en zijn dochter, tot grote teleurstelling bij haar ook. Daardoor is het haar onmogelijk het gevoel van medeschuld van zich af te zetten, nog versterkt doordat ze verschillende malen tevergeefs naar een baan solliciteert en door de familie van de man met wie ze zich verloofd heeft niet wordt geaccepteerd. Daardoor loopt de verloving op niets uit. Een psychiater weigert haar te behandelen, omdat hijzelf jood is.

Langzamerhand verdwijnt de oude angst om niet geaccepteerd te worden, maar erover praten gaat nog niet:

Zo langzamerhand slaagde ik er aardig in om een periode uit ons leven te verdoezelen. Als er over oorlog, bevrijding, verzet of N.S.B.'ers gepraat werd, hield ik altijd mijn mond, terwijl ik mijn uiterste best deed buiten het gesprek te blijven.⁹⁴

Na de dood van haar moeder, wordt het contact met haar vader frequenter, maar dat betekent niet dat er nu ook over de oorlogsjaren kan worden gesproken:

Een keer zei hij half boos half verwonderd: 'Jij wilt altijd spitten, dingen weten. Houd daar toch eens mee op'.⁹⁵

Haar eigen opgroeiende kinderen confronteren haar echter steeds vaker met het 'familiegeheim'. Door verhalen, die haar 11-jarige dochttertje op school te horen heeft gekregen, wordt ze

gedwongen nogmaals over haar eigen verleden en dat van haar ouders na te denken. Tenslotte, een paar maanden voor zijn dood in 1983, komt ze tot een gesprek met haar vader, waarin hij voor het eerst probeert om uit te leggen wat hem tot de NSB en de collaboratie heeft gebracht:

Je zult een heleboel dingen niet kunnen begrijpen, omdat er keuzes gemaakt en beslissingen genomen zijn die, in een zeker voor jou ver verleden, een andere tijd, juist leken. Ik dacht het juiste te doen in een maatschappij zoals die toen was....Nu weet ik wat er gebeurd is en ik vind het verschrikkelijk....Zou ik nu slechts weten wat ik toen wist, misschien maakte ik dan weer dezelfde keuze. Maar als ik toen had geweten wat ik nu weet, was ik bij het verzet gegaan.⁹⁶

Vooraf deze laatste opmerkingen zijn illustratief. Er blijkt uit dat de vader zich bewust was voor een keuze te hebben gestaan. Misschien, zo wil hij aangeven, is dat door onwetendheid de verkeerde keuze geweest. In een interview met NRC Handelsblad geeft ze van dat vermoeden nog een sprekend voorbeeld: 'Ik heb hem eens 's nachts horen huilen terwijl hij tegen mijn moeder zei: 'We worden verkocht en verraden door onze eigen mensen'.⁹⁷

Met deze laatste opmerking behoort hij tot het type NSB'er van de lijn-Mussert, dat vóór een Germaanse statenbond en tégen inlijving bij Duitsland (de richting Rost van Tonningen) was, en dat tot de 'idealisten' gerekend wordt. Dat idealisme bracht hem tot de verkeerde keuze, maar zou bij meer kennis van zaken

wellicht anders zijn uitgevallen. De vraag dringt zich op of van degenen die voor de andere kant kozen, er veel waren die wel over die kennis van zaken hebben beschikt.

Door haar werk voor de werkgroep Herkenning en gesprekken met 'lotgenoten' slaagt ze er, evenals Hanna Visser, in haar eigen ervaringen te bespreken en te verwerken.

X

Samenvatting

In de ter beschikking staande literatuur wordt geregeld diep ingegaan op de milieus, waaruit de schrijvers afkomstig zijn. Zonder daar definitieve conclusies uit te kunnen trekken, valt een aantal punten van overeenkomst op. Zo lijkt het alsof het merendeel van de schrijvers van het platteland afkomstig is, of tenminste uit kleine dorpjes met een grotendeels agrarische structuur. Dit komt niet geheel overeen met de bevindingen van G.A. Kooij⁹⁸, die bij een analyse van de uitkomst van de Provinciale Statenverkiezingen 1935 weliswaar de grootste aanhang van de NSB in de agrarische provincies Limburg en Drente constateerde (respectievelijk 11.69 en 11.19%), maar daarna volgden de drie verstedelijkte westerse provincies Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland. Het geringst was de aanhang in de eveneens agrarische provincies Friesland en Noord-Brabant.

Het is evenmin met zekerheid vast te stellen of gereformeerden sneller naar de pen grijpen dan andere gelovigen,

maar onder de collaborateurs, van wie wij over herinneringen beschikken, lijken degenen met een gereformeerde afkomst oververtegenwoordigd. In de Bulkboek-uitgave van Montyn (1988) staat daarover onder meer het volgende:

*En dan had je nog een kleine, geïsoleerde gemeenschap die officieel Gereformeerde Gemeente heette, maar in de wandeling, om een in het oog springende reden, 'Zwartekousenkerk' genoemd werd, of ook wel de 'zwaren', want ze waren niet alleen zwaar op de hand maar ook zwaar in de leer.'*⁹⁹

Jan Montyn, geboren in 1924, was afkomstig uit Oudewater, een stadje tussen Utrecht en Gouda, voornamelijk bekend om zijn middeleeuwse heksenwaag.¹⁰⁰ Indien men hierbij al denkt aan een ruimdenkende gemeenschap, dan gold dat in ieder geval niet voor het kerkgenootschap waar de ouders van Montyn lid van waren.

Ook uit De SS'ers blijkt hoezeer het orthodox-gereformeerde milieu een voedingsbodem kon zijn voor het ontstaan van de zogeheten 'autoritaire persoonlijkheid'. Van de acht die in een interview toestemden, zegt de helft uit een gereformeerd gezin afkomstig te zijn. Bij alle verscheidenheid die Nederland kent aan kerkgenootschappen, vertonen de gereformeerde lidmaten een grote onderlinge cohesie, waarin aanhankelijkheid aan het Oranjehuis, het vaderland en anti-bolsjewisme een samenhangend geheel vormen.

De anonieme SS'er die aan het woord is in het boek van Inge Spruit is daarin zeer duidelijk en voegt er een belangrijk element aan toe. Het communisme was van de duivel:

Zowel mijn vader als mijn moeder hield ons voor zo godsdienstig mogelijk te leven. Drie dingen stonden daarin centraal: 1. God ziet alles en God is de God der gramschap; 2. wat je wordt opgedragen, moet worden uitgevoerd zonder mopperen (acceptatie van leiderschap); en 3. offervaardigheid. Dit laatste was God zeer welgevallig, de overige twee dingen ook natuurlijk, maar via de derde grote deugd leerde je tevens: ik ben niets, maar tezamen zijn we alles..... Als goede gelovigen waren mijn ouders in die tijd ook fanatiek antibolsjevistisch. Uit Rusland kwam de antichrist en het was onze heilige plicht ervoor te zorgen dat het christendom niet door de Russen werd verwoest. Vooral mijn moeder kon zich hierover opwinden. Over Rusland leerden wij voornamelijk dat de kerken er gesloten waren, de bijbel verboden en de christenmensen naar Siberië gesleept. Het bolsjevisme was het werk van de duivel.¹⁰¹

Op grond van het bovenstaande kan niet zonder meer geconcludeerd worden dat uit (zwaar-)gereformeerde kring meer potentiële collaborateurs afkomstig zouden zijn dan uit andere levensbeschouwelijke groeperingen. Wel mag men hieruit misschien afleiden dat zij bereid waren de consequenties van een overtuiging onder ogen te zien.

In Een Licht Geval (1980) beschrijft Catharina Gosewins - geen pseudoniem dit keer - hoe ditmaal een katholieke jeugd in Brabant haar als het ware voorbestemde voor een leven in dienstbaarheid. Als intelligent meisje mocht ze niet verder studeren, maar wel naar de kweekschool; aan de school was een kostschool verbonden, geleid door de Zusters Franciscanessen. Ze beschrijft hoe het milieu daar op school als het ware een voedingsbodem was voor een leven van gehoorzaamheid. Zelfs de uiterlijke kant van de op school aangeleerde rituelen leek een nabootsing van buitenlandse voorbeelden:

In die tijd (1932 - R.W.) werd in navolging van de Duitse Hitlerjugend in roomse kringen in Nederland een dergelijke jeugdbeweging opgezet. In het zuiden van het land de Katholieke Jeugdvereniging, boven de grote rivieren de Graal. Het marcheren en het massale optreden leek op de massademonstraties van de Neurenberger Partijdagen. De Graal, die hiertoe het Amsterdamse Stadion afhuurde, overtroefde hiermee de KJV in Brabant. De uniformen werden geïmiteerd, en ook de Hitlergroet. In plaats van de rechterarm naar voren te richten, werd deze zijwaarts gestrekt. Het heette de Romeinse groet. Geen van ons kostschoolmeisjes was lid van die snel opkomende RK jeugdbewegingen. Wel werd dat groeten ingevoerd.¹⁰²

Ook uit andere bronnen blijkt de soms directe lijn die kon bestaan tussen een orthodox-christelijke familie-achtergrond, katholiek én gereformeerd, en latere collaboratie. Hierboven werd

al verwezen naar De SS'ers; in het eerste interview zegt de geïnterviewde:

Ik ben van huis uit Nederduits Hervormd (...), mijn vader heeft in het kerkbestuur gezeten, mijn broer was voorzitter van het College van Collectanten, een van de eerste vrouwelijke dominees was familie van mijn moeder, dus ik kom uit een goed christelijk milieu.¹⁰³

In het tweede heet het: 'We waren gereformeerd in het nederlands hervormd verbond, een gereformeerde richting in de nederlands hervormde kerk'.¹⁰⁴ Interview 6 begint met: 'Ik ben opgegroeid in een gereformeerd gezin. Ik heb een bijzonder prettige jeugd gehad'¹⁰⁵, terwijl de laatste over zijn vader zegt: 'hij was anti-revolutionair en koningsgezind'.¹⁰⁶

Afgezien van de opvallende overeenkomsten in gezinsachtergronden, verloopt ook de weg naar de aanmelding in veel gevallen op dezelfde manier. Bijna altijd is er een toevallige ontmoeting die als katalysator werkt. Steeds weer wordt óf het ouderlijk milieu als verstikkend ervaren óf er is sprake van grote maatschappelijke onvrede. In ieder geval wordt de stap naar de NSB, SS of Jeugdstorm als een vlucht uit een als uitzichtloos ondergaan bestaan. De anecdoten over Albert Speer, Hitlers favoriete architect, lijkt ook op te gaan voor veel Nederlandse nationaal-socialisten. Toen hem door een journalist van Paris-Match werd gevraagd: 'Hoe word je oorlogsmisdadiger', antwoordde Speer: 'Door het toeval'.¹⁰⁷ Montyn illustreert het aldus:

*De oude sleur deed weer zijn intrede...Op tijd aan tafel, avonden waar geen eind aan kwam. En dan naar bed. En morgen weer hetzelfde.-Dat ging niet meer, ik voelde me een vogel in een kooi. Met de dag werd ik ongeduriger en liep de spanning thuis hoger op.*¹⁰⁸

In het geval van Montyn gaat het om toevallige ontmoetingen met de Jeugdstorm. Hun activiteiten doen in de eenzame jongen een nostalgie ontwaken naar iets anders, naar avontuur en actie: 'Ze trokken, een lange stok in de hand, door de polder met kompassen, ze zongen mysterieuze liedjes, deden aan sport, gingen uit kamperen'.¹⁰⁹

Catharina Gosewins wordt lid van de NSB, omdat zij denkt dat daardoor de kansen van haar man, die kelner is, groter worden op een baan bij een door de NSB beheerd hotel: 'Op de dag dat de sollicitatiebrief op de post ging werd ik lid van de NSB. Niet uit idealistische overwegingen maar om Leo te steunen bij zijn streven naar een carrière in het hotelbedrijf'.¹¹⁰ Het helpt niet veel, want hij krijgt de baan niet. Ze zegt haar lidmaatschap op, maar haar man maakt de opzegging weer ongedaan. Kort daarna krijgt hij toch een baan als kelner in De Dietsche Taveerne in Utrecht, toch weer dicht bij de NSB-top.

Reinier van Houten kwam met de NSB in contact door zijn broer, die zich op de oprichtingsvergadering als lid nummer 5 had opgegeven; zelf was hij lid nummer 35. Volgens zijn zoon Boudewijn om weinig andere redenen dan dat hij van hiërarchie en discipline hield:

Het leek wel eens of mijn vader (,.....,) meer van de plichten dan van de voorrechten hield die een hiërarchie met zich meebracht. Het gaf hem een innige voldoening zware en misschien wel onmogelijke taken toch op de een of andere manier te volbrengen. Daarin was hij een echte Duitser, lijkt me.¹¹¹

Soms lijkt de beslissing om lid van NSB of SS te worden af te hangen van volkomen willekeurige factoren; de laatst geïnterviewde in De SS'ers vertelt tenminste:

Ik ben geboren en getogen in Amsterdam. In '42 ben ik bij de SS gegaan, ik was toen 21 jaar. Toch ben ik nooit nationaal-socialist geweest. Het is eigenlijk verdomd toevallig, dat ik er bij ben gekomen. Ik liep met valse papieren in m'n zak, dat je vrijgesteld werd van de Arbeitseinsatz, kom ik een paar jongens tegen, die waren bij de SS en ze zeiden, kom bij ons, joh, kom ook bij ons. Nou ja, ik liep maar wat rond, ik stond alleen...

Ik liep die jongens stomweg tegen het lijf. Ze waren in Amsterdam met verlof. Ik liep er bij als een halve schooier, hè. Je voelde je niet prettig. Eten en drinken was er niet veel. Ze zeiden, bij ons is het zo...

Ze zagen er aardig goed uit die jongens. Netjes. Goed gevoed. Nou ja, toen ben ik me domweg gaan melden. Zonder enkele politieke overtuiging. Echt. Helemaal geen politieke overtuiging. Helemaal niet. Ik heb me diezelfde dag nog

*gemeld. Twee dagen later was ik er al in. Ik heb het thuis niet verteld.*¹¹²

Wanneer op grond van het bovenstaande de indruk is gewekt dat de stap naar het lidmaatschap van NSB of SS geheel van willekeurige factoren afhankelijk is, dan is voorzichtigheid geboden. Met name bij het merendeel van degenen die zich op jeugdige leeftijd bij de NSB of SS meldden, blijkt het ouderlijk milieu wel degelijk een rol te hebben gespeeld. Vaak zijn er ouders, die of zelf al lid zijn van de NSB of in ieder geval Duitsgezind zijn.

Voor de tweede generatie is daarbij de op de padvinderij geïnspireerde jeugdbeweging van de NSB de voornaamste trekpleister geweest. Van de Nationale Jeugdstorm onder leiding van hoofdstormer C. van Geelkerken konden zowel jongens als meisjes lid worden. Voor de oorlog telde de Jeugdstorm ongeveer 2000 leden, het hoogste aantal, ongeveer 12.000, werd bereikt in januari 1942.

Aanvankelijk volgde de Jeugdstorm de koers van de NSB, d.w.z. dat de ideologie officiëel voor een nationaal-socialistisch Nederland in een federatief-Europees verband was, maar tijdens de oorlog radicaliseerde ook de Jeugdstorm en vonden veel JS'ers de weg naar Waffen-SS, NSKK, marine en andere militaire organisaties.

Daarmee gingen zij de drempel over van het gebied waar collaboratie ophoudt en landverraad begint. Ik hoop echter in het bovenstaande aangetoond te hebben dat daarmee voor de meesten van

hen de vaderlandsliefde niet ophield.

Noten bij hoofdstuk V:

1. M.C.Brands, J.Haak en Ph.de Vries (red.). In Uit het werk van dr.J.Presser. Amsterdam, 1969: 277/278.
2. Vooral dagboekschrijvers die hun dagboek willen publiceren, staan voor de verleiding om met de wijsheid van achteraf enige 'correcties' aan te brengen. Wellicht dat Bert Voeten (Doortocht, 1946) voor deze verleiding is bezweken.
3. Spruit, 1983: 9.
4. Iemand die kennelijk wel die behoefte had en daarom de auteur is van wellicht het eigenaardigste geschrift uit de kringen van voormalige collaborateurs, is A.V.F. van der Gouw. Hij publiceerde in 1968 ...alias Teixeira, in drie delen. Het is een onsamenhangend geschrift, vol verdachtmakingen, complotten, geheime diensten en dubbelspionnen. Centraal staat het financiële schandaal rond het bankiershuis Teixeira de Mattos. De reden dat ik het hier noem, is vanwege het veelbelovende begin:

Ik ben een landverrader, een oorlogsmisdadiger, een politieke delinkwent. De volgorde van deze begrippen heeft geen betekenis.

Een landverrader is naar mijn mening iemand die wetens en willens samenwerkt met de vijand. Dat heb ik gedaan.

Een oorlogsmisdadiger is iemand die direkt of indirekt schuldig is aan het plegen van misdaden tegen de mensheid. Ik ben aan dit soort misdaden schuldig.

Een politiek delinkwent is iemand die op onwettige wijze de politieke of staatsmacht usurpeert. Ook daaraan heb ik meegedaan.

Hierna verschuift de aandacht naar alle samenzweringen waaraan Van der Gouw heeft deelgenomen of waarvan hij kennis heeft. Over zijn collaboratie komen we verder weinig te weten. (Van der Gouw. Utrecht, 1968: 5).

5. Spruit, 1983: 9.
6. Spruit, 1983: 7. Bij het in 1946 gevoerde proces in Neurenberg tegen van oorlogsmisdaden beschuldigde Duitsers, werd de SS tot verboden organisatie verklaard juist vanwege bedreven oorlogsmisdaden.
7. Spruit, 1983: 9.
8. Spruit, 1983: 19.
9. De Nationale Jeugdstorm (NJS) was de jeugdorganisatie van de NSB. Men kon lid zijn van het zesde tot het achttiende jaar; je was eerst 'ukkepul'(6-10 jaar), daarna 'meeuw'(10-14 jaar) en tenslotte 'stormer'(14-18 jaar). Er heerste een strakke discipline, gericht op het aanleren van deugden als

kameraadschap, gehoorzaamheid, liefde voor volk en vaderland. Men droeg een uniform, bestaande uit donkerblauwe korte broek, lichtblauw overhemd en blauwe das. Op het hoofd droeg men de 'karpoets', van blauw astrakan met een oranje bovenkant.

Op 24 februari 1940 verbood de regering-Colijn de Jeugdstorm. Na mei 1940 werd ze weer opgericht, waarna veel nieuwe leden toestroomden. Door de oude garde werden deze enigszins minachtend aangeduid als 'meibloemen', naar de nieuwe leden van de NSB die 'meikevers' werden genoemd.

10. Spruit, 1983: 40.
11. AJC staat voor Arbeiders Jeugd Centrale, de jeugdorganisatie van de SDAP, de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij.
12. Spruit, 1983: 58.
13. Spruit, 1983: 66.
14. Struik, 1983: 71.
15. Struik, 1983: 207

16. Spruit, 1983: 224.
17. Spruit, 1983: 225.
18. Spruit, 1983: 373.
19. Spruit, 1983: 385.
20. Spruit, 1983: 389.
21. Spruit, 1983: 388.
22. Spruit, 1983: 392.
23. Gosewins, 1980: 83.
24. Gosewins, 1980: 101.
25. Gosewins, 1980: 119.
26. Gosewins, 1980: 260.
27. Gosewins, 1980: 262
28. E. en I. Kluvers, 1979: 8.
29. M. van der Most, T. van Ravensteijn, T. Wibaut-Guilonard. "De Tweede Generatie." In Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid, Vol. 5, 1973.

30. De Wind. In 1940-1945: Onverwerkt Verleden?, lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985, onder redactie van David Barnouw, Madelon de Keizer, Gerrold van der Stroom, HES Uitgevers, Utrecht, 1985: 51
31. J.Bastiaans. Psychische stoornissen in concentratiekampen en bij teruggekeerden. Amsterdam, 1957.
32. Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid. Vol.5, 1973.
33. Kinderen van de oorlog, opstellen naar aanleiding van een lezingencyclus, georganiseerd in de periode januari-april 1986 door de RIAGG's Centrum/Oud-West Amsterdam en Zuid/Nieuw-West Amsterdam, in samenwerking met de Stichting ICODO te Utrecht, onder redactie van R. Beunderman en J. Dane, Utrecht/Amsterdam, 1987: 9-22.
34. De Wind, zie noot 32. 1987: 10.
35. De term is afkomstig uit de Verenigde Staten, waar voor het eerst bleek dat zogenaamde 'Holocaust-survivors' het onmogelijk vonden of grote moeite hadden over hun kampervaringen, zelfs met lotgenoten, te spreken. Men durfde het zwijgen rond de kampen niet te doorbreken, uit angst met de nieuwe emoties geen raad te weten.
36. Hofman, 1981: 276/277.
37. Over de ervaringen van NSB-kinderen in deze kindertehuizen handelt: N.S.B.-kinderen in tehuizen. 'De oorlog' in 1988, van Gonda Scheffel-Baars en Paul Mantel, een (niet-gepubliceerde) doctoraalscriptie nieuwe en theoretische geschiedenis Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1988.
38. Daarover zei Hanna Visser in een interview met Elsevier van 4 mei 1991:

Wij, kinderen van de oorlog, moeten de problemen die voor de eerste generatie te groot waren met elkaar bespreken en verwerken. Maar als de rest van de maatschappij niet volgt, blijft er in het collectieve geheugen een visie over het verleden bestaan waarin met name 'goed' en 'fout' als absolute grootheden blijven gelden.
39. E. en I. Kluvers, 1979: 68/69.
40. Kind van foute ouders. Een publikatie van de werkgroep Herkenning onder redactie van Gonda Scheffel-Baars. 1984.
41. Waar de benaming 'Dolle Dinsdag' vandaan komt, is niet meer met absolute zekerheid vast te stellen. Het meest waarschijnlijk is dat de uitdrukking afkomstig is van Willem Waterman, hoofdredacteur van De Gil; in ieder geval gebruikte hij de term in de aflevering van 15 september

1944. De Gil was een eigenaardig tijdschrift: het leek het meest op een satirisch, anti-Duits krantje, maar het werd uitgegeven door de propaganda-afdeling van het Rijkscommissariaat. De bedoeling was om het te laten doorgaan voor een 'illegaal' blad en zodoende verwarring te zaaien. Na de oorlog zou Willem Waterman naam maken als schrijver van de Bob Evers-serie, onder het pseudoniem Willy van der Heide. (zie ook: L. de Jong: Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 10A: Het laatste jaar I, eerste helft, 1980: 175, noot 1)

42. Van Gool, s.a.: 9.
43. Blaauwendraad-Doorduijn, 1989: 33.
44. Blaauwendraad-Doorduijn, 1989: 29.
45. Blaauwendraad-Doorduijn, 1989: 31.
46. Blaauwendraad-Doorduijn, 1989: 31.
47. Rijke, 1982: 12.
48. Rijke, 1982: 14.
49. De Jong, deel 10 A I, 1980: 197.
50. Blaauwendraad-Doorduijn, 1989: 40.
51. Van Gool, s.a.: 13.
52. Visser, 1989: 17.
53. Gekozen is om Vlucht naar de vijand (1954) te bespreken in Hoofdstuk II en niet bij de literatuur van de eerste generatie collaborateurs om te laten zien hoe 'prematuur' Eekhout was met zijn openbare biecht. Door het te plaatsen in dezelfde periode als bijvoorbeeld Volg het spoor terug uit 1953 en Het meisje met het rode haar uit 1956 kan het boek van Eekhout in zijn context worden gezien.
54. De Levita. De wolken waarom moeder schreide. Inaugurele rede. Nijmegen, 1992: 14
55. Visser, 1989: 219.
56. Van Houten, 1987: 45.
57. Van Houten, 1987: 55.
58. Van Houten, 1987: 46.
59. Van Houten, 1987: 54.

60. Op blz. 204 wordt die ondertitel verklaard; in een droom zou zijn vader hem opdracht hebben gegeven een boek over zijn leven te schrijven:

Zelfs de titel had hij al. Merkwaardigerwijs een Duitse titel. Of eigenlijk niet zo merkwaardig, omdat het Duits voor mijn vader de taal van de cultuur was die het meest voor hem betekend had. De titel luidde: 'Lebensbericht meines Vaters.'

61. Daan Dijksman. "Wat heet fout?" De Haagse Post, 23 januari 1988, nr. 3: 45/47.
62. Van Houten, 1987: 138.
63. Van Houten, 1987: 68.
64. Van Houten, 1987: 153.
65. Van Houten, 1987: 42.
66. Deze distantie ten opzichte van het verleden van zijn ouders vindt niet altijd overal begrip. Tijdens een VPRO tv-uitzending van het programma van Adriaan van Dis eind 1987, raakte Van Dis duidelijk geïrriteerd over de onderkoelde toon waarop Van Houten over de oorlogsjaren sprak. Van Dis wilde een ondubbelzinnige veroordeling van het verleden van zijn ouders van hem horen en toen Van Houten zich daartoe niet bereid toonde, beschuldigde Van Dis hem van een soortgelijke sympathieën als zijn ouders.
67. Berserk, 1985: 10.
68. Berserk, 1985: 6.
69. Berserk, 1985: 11.
70. Berserk, 1985: 17.
71. Berserk, 1985: 74.
72. Berserk, 1985: 97.
73. Berserk, 1985: 97.
74. Berserk, 1985: 93.
75. Van Gool, s.a.: 18.
76. Van Gool, s.a.: 60.
77. Van Gool, s.a.: 64.
78. Van Gool, s.a.: 77.
79. Van Gool, s.a.: 88.

80. Van Gool, s.a.: 164.
81. Visser, 1989: 176/177.
82. Visser, 1989: 5.
83. Visser, 1989: 18/19.
84. Visser, 1989: 21.
85. Visser, 1989: 33.
86. Visser, 1989: 52.
87. Visser, 1989: 57
88. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 26.
89. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 11.
90. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 35. Op 3 september 1944 vertrok de laatste trein met joden uit Westerbork naar Auschwitz; enkele dagen later zou nog een trein naar Bergen-Belsen gaan. Er stonden dus een aantal barakken leeg, die gebruikt konden worden voor de tijdelijke opvang van NSB-vrouwen en kinderen.
91. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 102.
92. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 116.
93. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 117.
94. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 201/202.
95. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 204.
96. Blauwendraad-Doorduijn, 1989: 215.
97. NRC-Handelsblad: 7 oktober 1989: 9.
98. G.A. Kooij. Het échec van een volkse beweging: Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945. Assen, 1964.
99. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 8.
100. In Oudewater bevond zich in de Middeleeuwen een beroemde weegschaal, waarop van hekserij verdachte vrouwen zich konden laten wegen. Heksen, meende men, hadden geen gewicht, anders zouden ze niet op een bezemsteel door de lucht kunnen vliegen. De 'waag' te Oudewater kon dus aantonen dat vrouwen geen heks waren. De 'progressieve' reputatie van het gewest Holland op het gebied van hekserij gaat voor een gedeelte op deze heksenwaag terug.
101. Spruit, 1983: 29.

102. Gosewins, 1980: 34/35.
103. Armando/Sleutelaar, 1967: 10.
104. Armando/Sleutelaar, 1967: 78.
105. Armando/Sleutelaar, 1967: 270.
106. Armando/Sleutelaar, 1967: 428.
107. Geciteerd bij Boudewijn van Houten: Fout, 1987: 38.
108. Kooiman, Bulkboek-uitgave, 1988: 16.
109. Kooiman. Bulkboek-uitgave, 1988: 16
110. Gosewins, 1980: 79.
111. Van Houten, 1987: 41.
112. Armando/Sleutelaar, 1967: 428/429.

Slotbeschouwing

I

Thematische ordening

Het traditionele beeld van de collaboratie wordt beheerst door twee stereotypen: ten eerste is er degene, die vrijwillig in dienst van de vijand is getreden en niet meer is dan een verrader van het eigen volk, en ten tweede onderscheidt men de verblinde idealist, die meende juist het belang van het eigen volk voor ogen te hebben. Dat het hier om stereotypen gaat, blijkt, zoals in dit onderzoek naar voren is gekomen, uit het feit dat geen van beide groepen geopereerd hebben in het niemandsland tussen legaliteit en illegaliteit, dat zo typerend is voor de collaboratie. In Der Wendepunkt beschrijft Klaus Mann dat type collaborateur als volgt:

...het type van de meeloper, één van de miljoenen kleine medeschuldigen, die niet de grote misdaden begaan, maar het brood van de moordenaars eten, niet schuldig zijn, maar schuldig worden, niet doden, maar hun mond houden bij de doodslag, meer willen verdienen dan waar hun talent recht op geeft en de voeten van de machtigen likken, ook als die voeten waden door het bloed van onschuldigen.¹

Over dat type gaat het zelden, noch in de historiografie noch in fictie. Dat type, dat, zoals Mann opmerkt, 'niet schuldig is, maar schuldig wordt', vormt het gezicht van wat misschien zou moeten heten 'de ongrijpbare collaboratie'. Een beschrijving van dat diffuse beeld zou te gecompliceerd en ondoorzichtig worden: hoe kan men de overgang van zwart naar donkergrijs via grijs en lichtgrijs naar wit en omgekeerd verbeelden? De collaboratie zou er in ieder geval 'gewoner' en 'banaler' van worden. Sprekend over de verschillende typen Nazi's die er in Duitsland waren, maar hij had het net zo goed over de collaboratie in Nederland kunnen hebben, merkt Armando, bij wie de oorlog zowel in zijn poëzie als in zijn proza nooit ver weg is, in Krijgsgewoel (1986) op:

We moeten het ons zo ingewikkeld mogelijk maken, slechts dan kunnen we enigszins in de buurt van de werkelijkheid komen.²

De 'werkelijkheid' is zo gefragmentariseerd en onnoembaar dat we alleen door deze als ingewikkeld voor te stellen er een glimp van kunnen opvangen.

Het spreekt vanzelf dat een zo dramatisch in de Nederlandse geschiedenis ingrijpende gebeurtenis als de Tweede Wereldoorlog diepe sporen in de samenleving zal achterlaten.³ Het aantal romans dat de oorlog als achtergrond heeft, is buitengewoon groot. Opvallend is dat in veel van deze romans de collaboratie van het soort is dat ik eerder aanduidde als 'ideologische'

collaboratie. Veel minder komen we daarin de 'opportunistische' collaborateur tegen, die collaboreerde 'om den brode', terwijl daar in de non-fictionele bronnen bijna voortdurend sprake van is. Als er in deze laatste categorie dan toch gesproken wordt over politieke idealen, blijken deze bijna altijd meer anti-communistisch dan nationaal-socialistisch gemotiveerd te zijn.

Het onderwerp overziende zou een thematische ordening van de bestudeerde werken uit hebben kunnen gaan van bijvoorbeeld het perspectief dat een boek biedt op de collaboratie. Deze criteria zouden dan ongeveer als volgt komen te liggen:

a) over de collaboratie wordt uitsluitend in sterk afwijzende zin gesproken. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de meeste boeken die vlak na de bevrijding uitkomen en bij boeken van schrijvers die over een sterke, concurrerende ideologie beschikken. Zo zijn bijvoorbeeld bij J.B. Charles alle collaborateurs misdadigers en landverraders, terwijl een schrijver als Theun de Vries tegenover de gedegenererde collaborateur de helden uit de arbeidersklasse plaatst;

b) de schrijver probeert de collaboratie in een algemeen kader te plaatsen en daardoor begrip bij de lezer te wekken. In deze categorie vallen W.F. Hermans, Simon Vestdijk en Harry Mulisch. Vooral de eerste twee zijn cynici, die noch over de collaboratie noch over het verzet enige illusie hebben;

c) het perspectief ligt geheel bij de collaborateur en bij zijn verbittering over het hem na de oorlog ten deel gevallen lot. Dit is het geval bij alle publicaties uit kringen van ex-

collaborateurs, maar ook bij Louis Ferron en Ton van Reen krijgt dit aspect veel aandacht.

Een verdere verfijning van met name deze laatste groep zou dan kunnen zijn om te zien of de schrijver zelf tot de eerste dan wel de tweede generatie behoort. Met andere woorden, draagt hij zelf kennis van bepaalde gebeurtenissen of heeft hij deze ervaringen van horen zeggen? Wanneer we voor het gemak dezelfde bovengrens - 1928 - als geboortjaar aanhouden als de werkgroep Herkenning, kunnen we vaststellen dat alle publicaties van vóór 1960 in ieder geval van de eerste generatie zullen zijn. Daarna treedt een aantal nieuwe schrijvers aan, maar wanneer eind jaren zeventig de eerste publicaties loskomen uit de kringen van voormalige collaborateurs, vinden we daar ook weer een aantal van de eerste generatie onder, zoals Catharina Gosewins en de verteller van Kind van de Führer.

Het ligt voor de hand te denken dat degenen die in of na de Tweede Wereldoorlog geboren zijn, milder zullen zijn in hun beoordeling van aanpassing en collaboratie, omdat zij achteraf zoveel meer gegevens ter beschikking hebben. Toch past hier enige voorzichtigheid. Adriaan Venema heeft in zijn meerdelige studie over Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie (vanaf 1988) laten zien dat onverzoenlijkheid niet het alleenrecht is van de eerste na-oorlogse generatie. Daarvoor wordt wel de badinerende term 'na de oorlog alsnog bij het verzet gegaan' gebruikt. Herman Pleij zegt er in Het Nederlandse onbehagen dit over:

*Het is me al vaker opgevallen, dat mijn generatie van oorlogskinderen op zijn minst een blinde afkeer van Duits en Duitsers heeft...Die overtuiging was er al heel snel na de oorlog, meteen vanaf de lagere school. Wij gingen de oorlog overdoen die onze vaders verloren hadden. We zouden die moffen alsnog een lesje leren...En daarom gingen de oorlogskinderen opnieuw in verzet, maar nu met veel meer succes....Daar hadden onze ouders iets van kunnen leren. We voerden een eigen oorlog op, die nu volgens een nieuw scenario door louter goede vaderlanders werd bevolkt die onveranderlijk de moffen te slim af waren.'*⁴

II

Chronologische ordening

In de voorgaande hoofdstukken is er echter voor gekozen een zo veel mogelijk chronologisch beeld te geven van de manier waarop na de oorlog de collaboratie in fictioneel en non-fictioneel proza onder woorden is gebracht. We hebben gezien hoe in de eerste twee jaren na de oorlog de verontwaardiging over de doorstane ontberingen uitdrukking vond in allerlei werken waarin een strak zwart-wit schema werd gehandhaafd. Bij lezers noch schrijvers bestond veel behoefte aan tussentinten. H.W. von der Dunk sprak in dit verband over een basis-consensus van goed en fout, Van Lennep stelde simpel: 'Je was goed of fout'.

Aan de andere kant waren er, vrij snel al na de bevrijding, ook schrijvers, die dit schema probeerden te doorbreken door een genuanceerder standpunt uit te dragen. Van deze laatste categorie is wat dieper ingegaan op Vestdijk en Hermans. Beiden bleken geen hoge dunk te hebben van de daden van het verzet. Ook de collaboratie was bij hen een aaneenschakeling van onnozelheid en slecht begrepen eigenbelang. Op hun visie, zoals uitgedrukt in Pastorale '43 en De tranen der acacia's, volgde na enige aanvankelijke verontwaardiging een gegeneerde stilte.

In de jaren-vijftig kwam, na de periode waarin de aandacht voor de oorlog wat weggezakt leek, een aantal zeer succesvolle romans over de oorlog uit. Marga Minco, opnieuw Hermans en Harry Mulisch deden met respectievelijk Het bittere kruid, De donkere kamer van Damokles en Het stenen bruidsbed de belangstelling terugkeren. Opmerkelijk was dat in deze boeken steeds een ander aspect van de oorlog aan de orde kwam: de jodenvervolging bij Minco, verzet en collaboratie bij Hermans en oorlogsmisdaden bij Mulisch.

Het proces tegen Adolf Eichmann, in 1961, in Jeruzalem veroorzaakte een golfbeweging, die nog lang zou voortduren. Mulisch, die door Elseviers Weekblad naar Jeruzalem was gezonden, schreef over dat proces wat hij zelf 'een reportage' noemde, die in 1962 als De zaak 40/61 werd gepubliceerd. Daarmee vroeg hij voor het eerst aandacht voor wat Armando later 'de dader' zou gaan noemen.

Armando en mede-auteur Hans Sleutelaar waren daarna, in 1967, verantwoordelijk voor De SS'ers: een boek waarin ex-collaborateurs zonder interruptie aan het woord kwamen. Samen met

de publicatie van de boeken van Friedrich Weinreb aan het eind van jaren- zestig werd daarmee een klimaat geschapen, waarin de collaboratie opnieuw onderwerp van discussie kon worden.

Dat bleek ook in de daaropvolgende tien jaar: de openbare discussie over de 'affaires' rondom Weinreb, de van oorlogsmisdaden verdachte Pieter Menten, Aantjes, de 'Drie van Breda' en de weduwe Rost van Tonningen veroorzaakte, behalve steeds nieuwe emoties onder leden van het voormalig verzet en de slachtoffers van vervolging, een verschuiving in het tevoren zo vast liggende 'goed-fout' schema. Dit bleek eveneens uit de publicatie van een aantal boeken waarin voormalige collaborateurs nadrukkelijk aandacht vroegen voor hun versie van de geschiedenis, uit de oprichting van de werkgroep Herkenning, waarin kinderen van collaborateurs erkenning van hun problematiek zochten en uit de uiteindelijke vrijlating van de 'Twee van Breda'.

Is daarmee het 'goed-fout' bouwwerk aan het wankelen gebracht, zijn we vijftig jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog in het licht van de behandelde werken toe aan een herijking van beide begrippen? Is het bij wijze van spreken al mogelijk om in plaats van 'goed-fout' een andere binaire tegenstelling, zonder de morele en juridische implicaties van dit begrippenpaar, in te voeren: 'fortuinlijk-onfortuinlijk' bijvoorbeeld, of 'actief-passief', waarbij in het midden gelaten wordt of voor het verzet dan wel de collaboratie werd gekozen, of 'geluk gehad-pech gehad'? Kan inderdaad de schuld onschuldig

en de onschuld schuldig zijn, zoals Anton Steenwijk zich in De aanslag afvroeg?

In NRC Handelsblad van 28 september 1989 schrijft redacteur Anneke Visser na een verslag van de bijeenkomst waarop het boek Het verleden voorbij van Hanna Visser gepresenteerd werd:

Wat een geluk hebben kinderen van goede ouders. En kinderen wier ouders tijdens de oorlog aan de zijlijn bleven staan, om wat voor reden dan ook. Ze lijken alleen niet te beseffen dat dit geluk is gebaseerd op stom toeval.

Slaat dit 'stom toeval' alleen op het feit dat kinderen hun eigen ouders niet voor het uitkiezen hebben of is het ook 'stom toeval' of die ouders 'goed' waren, 'aan de zijlijn bleven staan' of 'fout' waren?

De Haagse Post liet op 7 mei 1988 vier historici met elkaar discussiëren over het begrip 'fout' en vraagt zich op de omslag af: 'Is NEDERLAND fout? Debat: vier historici over een *relatief* (mijn cursivering - R.W.) begrip'.⁵ Via 'basisconsensus' naar 'stom toeval' en 'een relatief begrip', dat is kort samengevat de ontwikkeling die de tegenstelling 'goed-fout' in vijftig jaar heeft doorgemaakt.

Feit en fictie

In de loop van dit onderzoek zag ik mij geregeld geplaatst voor de noodzaak het ene type tekst af te wegen tegen het andere. De ene tekst was wat we traditioneel een 'historische' tekst zouden noemen, de andere een 'fictionele'. Een historische tekst staat voor feitelijkheid, wetenschappelijkheid, misschien zelfs 'waarheid'; een fictionele tekst is niet 'waar' gebeurd, niet feitelijk, onwetenschappelijk. Het verschil tussen feit en fictie wordt op deze manier teruggebracht tot de vraag of iets dat bedacht is, 'onwaar' is en iets dat niet bedacht, 'waar'. In de woorden van Hayden White:

It is sometimes said that the aim of the historian is to explain the past by 'finding', 'identifying', or 'uncovering' the 'stories' that lie buried in chronicles; and that the difference between 'history' and 'fiction' resides in the fact that the historian 'finds' his stories, whereas the fiction writer 'invents' his.⁶

White stelt vervolgens dat dit onderscheid voorbij gaat aan de literaire manipulatie, waarmee ook de historicus zijn tekst samenstelt: hetzelfde 'historische' feit kan aan het begin, in het midden of aan het eind van zijn verhaal staan en iedere keer een verschillende interpretatie opleveren.

Het onderscheid tussen 'feit' en 'fictie' wordt zodoende een onderscheid naar het 'vinden' ('finding') en het 'uitvinden' ('inventing') van een verhaal. In een en hetzelfde verhaal kunnen beide elementen vervolgens ook gemengd worden, met andere woorden een 'verzonnen' verhaal speelt zich dan af in een 'feitelijke' omgeving, of andersom een 'feitelijk' verhaal in een 'verzonnen' omgeving.

In de inleiding werd gesteld dat voor dit onderzoek geen onderscheid zou worden gemaakt tussen bronnen van fictionele of verhalende en niet-fictionele of betogende, feitelijke aard. Dat was niet uit gemakzucht, maar vanuit de overtuiging dat een fictionele tekst, wanneer deze zich met een historisch onderwerp bezig houdt, evenzeer 'historische waarheid' kan bevatten als een non-fictionele. Zoals J.J. Oversteegen stelt: 'Niet-fiktionele tekstgedeelten veroorzaken dat de lezer een *feitelijke* identifikatie tot stand kan brengen, fiktionele tekstgedeelten openen de weg tot *emotionele* identifikatie'.⁷

Een aantal overeenkomsten dringt zich op: een historische roman, hoewel fictie, maakt gebruik van historisch materiaal, zoals historische teksten gebruik maken van fictionele - liever nog narratologische - technieken. Tot de laatste kunnen bijvoorbeeld worden gerekend de ingreep van de auteur om het door hem vertelde verhaal ergens te beginnen en ergens af te breken, net als de romanschrijver dat doet, terwijl in werkelijkheid de ontwikkelingen gewoon doorgaan; ook de historicus kiest zich een bepaald gezichtspunt, van waaruit hij zijn verhaal vertelt, terwijl er in werkelijkheid altijd meerdere zijn. Bovendien is het het voorrecht van degenen die achteraf een ontwikkeling

overziet causale verbanden en dwarsverbindingen aan te leggen, die op het moment van plaatsvinden (nog) niet zichtbaar waren. Zo kan de historicus die nu de geschiedenis van de NSB wil schrijven, dit doen vanuit de kennis van collaboratie en landverraad die iemand die in 1935 lid werd, niet bezat.

Kortom: hoe wetenschappelijk ook, de historicus moet toch zijn verhaal vertellen en bedient zich daarbij van hetzelfde instrumentarium als de romanschrijver. Waar geen verhaal is, is geen geschiedenis.

Hoofdstuk 5 van History and Criticism van Dominick LaCapra, getiteld "History and the Novel", begint met de uitdagende vraag: 'Why should a professional historian bother to read novels?'⁸ Alvorens dieper op deze vraag in te gaan zegt LaCapra: 'The sad fact is that a number of historians at present would actually take this as a real question'.⁹ 'The sad fact', waar LaCapra op doelt is dat bij een bepaalde geschiedopvatting het lezen van romans slechts als vrijetijdsbesteding wordt gezien: ontspannend, maar in feite tijdsverspilling.

In het vervolg van datzelfde hoofdstuk stelt hij dat de invloed van de positivistische negentiende-eeuwse wetenschapsopvatting op de studie van geschiedenis is geweest dat de historicus naar verifieerbare en 'harde' gegevens is gaan zoeken. Als bekendste exponent van deze richting gold de Franse 'Annales'-school. Alles wat naar subjectiviteit zweemde, was verdacht en diende daarom vermeden te worden. Fictie, per definitie subjectief, was niet toelaatbaar als historische bron.

Dat gaat voorbij aan LaCapra's claim dat fictie, hoewel het geen controleerbare feiten produceert, 'may bear upon some of the most significant and subtle processes in life'.¹⁰ Dat is in overeenstemming met wat Lionel Trilling al in 1940 in The Liberal Imagination had geschreven, namelijk dat fictie 'the most effective agent of the moral imagination' van de laatste tweehonderd jaar was. Door fictie kon de lezer zich gemakkelijker verplaatsen in andere morele waarden dan die van hemzelf, 'inviting him to put his own motives under examination, suggesting that reality is not as his conventional education has led him to see it'.¹¹ De strekking van deze woorden is dat de lezer na het lezen van bijvoorbeeld De donkere kamer van Damokles meer heeft gezien van het schemergebied tussen verzet en collaboratie dan na het lezen van een historisch exposé over stembuspercentages van de NSB tussen 1935 en 1940.

De vraag is zelfs of we het allerergste - en niets ontslaat ons van de plicht om ook daar kennis van te nemen - op enige andere manier tot ons kunnen laten doordringen dan door middel van fictie.

Het kan in dit verband geen toeval zijn dat het geheel aan S. Dresden gewijde nummer van Raster (nr.57) als titel heeft De literaire getuige, naar een gelijknamig essay van Dresden uit 1959, waarin hij onder meer de merkwaardige positie van de schrijver over concentratiekampgruwelen aan de orde stelt:

Een allerafschuwelijkste realiteit wordt door het schrijven tot een soort van romaneske fictie. Wat ondraaglijk zwaar is geweest, verkrijgt zodoende een zekere lichtheid. De

lezer kan tenslotte het boek wegleggen, letterlijk en figuurlijk naast zich neerleggen, de hele zaak van zich afzetten en de gruwelijke beschrijvingen laten voor wat ze zijn. Dat hij zo kan handelen, is uiteraard alleen mogelijk door het feit dat een auteur zich ertoe gezet heeft deze werkelijkheid te beschrijven.¹²

Met andere woorden, door het te beschrijven wordt iedere realiteit, hoe gruwelijk ook, een vorm van fictie. Maar alleen door middel van deze gruwelijke fictie wordt de weg geopend naar 'emotionele identifikatie', zoals Oversteegen stelde.

Op dezelfde manier als waarop hierboven de 'historische' werkelijkheid door haar te beschrijven tot een vorm van 'fictie' wordt, zo geeft de realistische roman door haar 'emotionele' dimensie de historische werkelijkheid een grotere authenticiteit. In een verhandeling over de realistische roman zegt George Steiner hierover:

*Being committed to secular reality, the novel made factual information one of its principal devices...It became a commonplace of criticism to assert that historical and social events...had a realness, an authenticity deeper than that conveyed by the journalist or professional historian.*¹³

Dus de verslaggever en de professionele historicus konden niet die (emotionele) graad van authenticiteit bereiken, waar de romanschrijver wel in slaagde. Weliswaar gaat Steiner verder zich

af te vragen of dit nog steeds zo is, of de feitelijke informatie die de nieuwe audio-visuele media aanbieden, de schriftelijke informatie van historicus en romanschrijver niet heeft achterhaald, maar die vraag is hier verder niet aan de orde. Het ging immers om de gelijkstelling van fictionele en niet-fictionele bronnen; impliciet toonde Steiner die hier aan, door te stellen dat beide gevaar lopen door de nieuwe media achterhaald te worden.

De hier besproken relatie tussen fictionaliteit en niet-fictionaliteit behoort tot de meest bediscussieerde kwesties in de theoretische literatuur-wetenschap.¹⁴ Voor mijn doel is het voldoende om vastgesteld te hebben dat in wat traditioneel fictie heet een dosis niet-fictionele informatie verpakt kan zitten. Deze informatie kan vervolgens op dezelfde wijze gebruikt en geanalyseerd worden als 'historische' informatie.

In Tropics of Discourse (1978) gaat Hayden White nog een stap verder door te stellen: 'There are many histories that could pass for novels, and many novels that could pass for histories... Both wish to provide a verbal image of 'reality''.¹⁵

Slot

Met het oog op het hierboven beweerde kan gesteld worden dat voor zover het dit onderzoek betreft twee conclusies mogelijk zijn:

1) het traditionele onderscheid tussen fictie en non-fictie kon voor de duur van dit onderzoek worden opgeheven; en

2) het traditionele onderscheid tussen 'goed' en 'fout' is niet langer houdbaar en dient door een ander - minder moreel beladen - begrippenpaar vervangen te worden.

In een rede ter gelegenheid van 4 mei 1992 - de jaarlijkse Dodenherdenking - zei Harry Mulisch: 'Mocht de mensheid na het verdwijnen van de persoonlijke emoties ook haar misdaden zelf vergeten, dan verliest zij met haar geschiedenis tegelijk haar toekomst'.¹⁶ Het is aan de schrijvers van fictie en non-fictie erop toe te zien dat die 'persoonlijke emoties' niet verdwijnen.

Noten bij slotbeschouwing:

1. Klaus Mann, 1987: 376. Ik gebruik de Nederlandse vertaling: Het keerpunt, Amsterdam, 1987.
2. Armando, 1986: 63.
3. Ik wijs slechts op het gebruik van het woord 'vooroorlogs', dat in de jaren vijftig en zestig stond voor ouderwetse kwaliteit. En op de publicatie van een boek als Sporen van de oorlog (1989), vijftig jaar na het begin van die oorlog, waarin per provincie en per plaats 'oorlogsgetuigen vertellen over gebeurtenissen die hun spoor achterlieten: persoonlijke verhalen, met de emoties van de gebeurtenis nog dichtbij, verbonden met een huis, een schoolgebouw, een spoorweg of een brug'. Sinds een aantal jaren echter wordt in kringen van contemporain-historici de vraag gesteld of de Tweede Wereldoorlog wel de cesuur is waarvoor deze eerder gehouden werd. Onder andere door J.C.H. Blom is opgemerkt dat de continuïteit tussen 1939 en 1946 ongedacht veel groter is dan door schrijvers die vanuit persoonlijke ervaring over de oorlog schreven, was aangenomen. Zo merkt hij in zijn uit 1983 daterende inaugurele oratie In de ban van goed en fout? op:

Alle schokkende effecten van de oorlog en alle vernieu-wingsdrift in 1945 ten spijt, was het vooral herstel wat de klok sloeg na de bevrijding.

En in een speciaal aan de jaren vijftig gewijd nummer van de Haagse Post, getiteld "Het verdwenen Nederland", zegt Arie Kleijwegt, sprekend over het vooroorlogs omroepbestel, waarin iedere zuil zijn eigen omroep had:

Dat belachelijke, idiote, zwaar verouderde systeem zou natuurlijk niet terugkomen. Maar wat zagen we, na '45? Het leven is gewoon weer doorgedaan. Er is nooit een caesuur geweest tussen voor en na de oorlog.

4. Pleij, 1991: 70/71.
5. John Jansen van Galen. "De heilige oorlog". Haagse Post, 7 mei 1988: 24-29.
6. White, 1973: 6.
7. Oversteegen, 1982: 97.
8. LaCapra, 1985: 115.
9. LaCapra, 1985: 115
10. LaCapra, 1985: 126

11. Trilling, 1940/1950: 222.
12. Dresden, 1992: 17.
13. Steiner, 1969: 340.
14. Zie daarvoor onder meer hoofdstuk 3: "Fiktionaliteit" in J.J. Oversteegen's Beperkingen.
15. White, 1978: 122.
16. NRC Handelsblad, 5 mei 1992.

Summary

Between Treason and Patriotism: Collaboration in The Netherlands 1940-1945, as represented in post-war fictional and non-fictional prose

The aim of this study is to gain insight into the representation of the collaborator, as portrayed in post-war Dutch prose. Post-war reaction in The Netherlands to the phenomenon of wide-spread collaboration during the war was such that collaborators preferred to remain silent about their motives and experiences. So for about forty years after the war they - and their children - lived anonymous lives.

For this reason the Dutch have been able for a long time to maintain the image of a small courageous nation that united in unanimous resistance against the brutal invaders. According to popular belief only a small band of their countrymen had sided with the enemy; they were as 'wrong' ('fout') as the rest of the country had been 'right' ('goed'). 'Fout' became a stigma after the war that all too easily passed on to the families of the collaborators.

In the Introduction the meaning of these terms 'goed' and 'fout' is discussed. Collaboration is defined as 'cooperation with the enemy' and a distinction is made between 'ideological' and 'opportunistic' collaboration. It is argued that

collaboration served as a survival strategy for many citizens, probably also for many who joined the Dutch Nazi-party, the NSB.

Within this survival strategy no absolute distinction can be made between 'accommodation', 'adaptation', 'cooperation' and 'collaboration'. There is, however, still an important difference between collaboration and treason. It is this grey area between 'accommodation' and 'treason' that is discussed in this here.

Furthermore the terms 'fiction' and 'non-fiction' are defined and it is suggested that the traditional difference between the two is of no importance for the purpose of this study.

Chapter I provides an historical background. It looks at The Netherlands in the thirties and at its traditional role as a neutral trading partner between Germany and England. The country mistakenly considered that neutrality as a sign of its own strength. The old denominations meanwhile faced the task of formulating an answer to the new challenges of communism on the one and national-socialism on the other hand.

Chapter II discusses the first fifteen years after the war: 1945-1960. How was collaboration looked upon? Understandably after five years of repression there was a tidal wave of books about the war. But authors were curiously silent about the shady side of it. The wave subsided at about 1950, but not without having seen the first books being published that portrayed a different point of view. Simon Vestdijk and W.F. Hermans were not so convinced as to the universal bravery of the Dutch people, united in resistance against the enemy. In official historiography, however, a concerted Dutch resistance was still taken as

a point of departure. In literature the debunking finds a first highlight in De donkere kamer van Damokles (The Dark Room of Damocles) (1958) by W.F. Hermans.

Chapter III concentrates on the sixties. This decade is characterized by two significant events: the Eichmann trial in Jerusalem in 1962 and the publication of Friedrich Weinreb's Collaboratie en verzet (Collaboration and Resistance) (1969). For the first time in history the world was shown the face of evil. It looked almost banal in the person of Adolf Eichmann.

This was confirmed in 1967 by the publication of De SS'ers by Armando and Hans Sleutelaar. It was revelatory to hear people talk - without being condemned by the authors of this book - about what had motivated them to join the SS. As was the case with Eichmann, they might have been one's neighbours, family even. In Weinreb's massive trilogy Dutch resistance and collaboration are reflected against the fate of more than 100,000 Dutch Jews. Later Weinreb himself would turn out to be a fraud, but does that make his books irrelevant?

In Chapter IV (1970-1990) historiography has caught up with literature. Dutch society is shocked by a number of 'public scandals': it was revealed that important politicians had collaborated during the war, a well-known art collector was arrested as a war criminal and there was the never ending public debate on the prolonged imprisonment of three German war criminals in Breda. The aftermath of the war had only just begun, it seemed. Authors now freely write about Dutch citizens joining German army organisations like the 'Wehrmacht' and the SS. In

1982 Harry Mulisch publishes De aanslag (The Assault), in which issues such as guilt and innocence are reconsidered.

In Chapter V former collaborators and their children - the so-called 'second generation' - are introduced. The characteristics of this 'second generation' are discussed in this chapter: why is this generation referred to as a 'sick generation'? In 1981 'Herkenning' ('Recognition') is established, a group of people either too young in 1940 to have had a say of their own or born during or after the war, but victims of their parents' choice nonetheless. A typical example of their confessional prose is significantly called Niet de schuld, wel de straf (1982) (Not guilty, but punished nevertheless).

In the concluding chapter it is suggested that the conventional opposition of the terms 'goed' and 'fout' can no longer be upheld, as applied in the traditional description of resistance and collaboration. Likewise the traditional distinction between fictional and non-fictional prose has been shown to be of little use for the purpose of this study.

Bibliografie

- Aarse, J.A.A. en Marinus, B. Hou zee kameraad! Een documentaire over de NSB. Amsterdam, 1967.
- Abma, G., Kuiper, Y. en Rijpkema, J. (red.). Tussen goed en fout: Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945. Franeker, 1986.
- Adriani Engels, J. en Wallagh, G.H. Nacht over Nederland: Journalistieke reportage van vijf bezettingsjaren: 1940-1945. S.l., 1946.
- Anbeek, Ton. Na de Oorlog: De Nederlandse roman 1945-1960. Synthese, Amsterdam, 1986.
- . Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985. Amsterdam, 1990.
- Anbeek van der Meyden, A.G.H. In puinhopen voel ik mij prettig, ergens anders hoor ik niet thuis: Over de wederopbouw van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving. Inaugurele rede. Amsterdam, 1982.
- Ankersmit, F.R. Denken over geschiedenis: Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen. Groningen, 1984.
- . "De chiastische verhouding tussen literatuur en geschiedenis." Spektator 16, 2 (1986-1987): 91-107.
- Armando. Dagboek van een dader. Amsterdam, 1973.
- . De ruwe heren. Amsterdam, 1978.
- . Aantekeningen over de vijand. Amsterdam, 1981.
- . Krijgsgewoel. Amsterdam, 1986.
- . De straat en het struikgewas. Amsterdam, 1988.
- Armando en Sleutelaar, Hans. De SS'ers: Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam, 1967.
- Armando, Verhagen, Hans en Keus, Maud. Geschiedenis van een plek. Amsterdam, 1980.
- Aycoberry, Pierre. The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism: 1922-1975. New York, 1981. Oorspronkelijk in het Frans verschenen. Parijs, 1979.
- Baarda, Saskia en Valk, Gerrit. Alkmaar in oorlogstijd 1940-1945. Bergen, 1983.
- Bakker, Bert e.a. (red.). Nationale snipperdag. S.l., 1954.
- Bakker, Bert, Couvée, D.H. en Kassis, Jan (red.). Visioen en werkelijkheid: de illegale pers over de toekomst der samenleving. s.l., s.a.
- Bank, Jan. Oorlogsverleden in Nederland. Inaugurele rede. Baarn, 1983.
- Bank, J., Boukema, P.J. en Enschedé, Ch.J. De zaak Aantjes: Rapport van de Commissie van Drie. Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 15625, nr. 1-2.
- Barnouw, David, Keizer, Madelon de en Stroom, Gerrold van der (red.). 1940-1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985. Utrecht, 1985.
- Barnouw, N.D.J. e.a. (red.). Oorlogsdocumentatie '40-'45. Eerste, tweede en derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Zutphen, 1989-1991.

- Bastiaans, Jan. Psychische stoornissen in concentratiekampen en bij teruggekeerden. Amsterdam, 1957.
- Beishuizen, Jan en Werkman, Evert. De magere jaren: Nederland in de crisistijd 1929-1939. Leiden, 1968.
- Belinfante, A.D. In plaats van Bijltjesdag: De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog. Assen, 1978.
- Bernlef, J. Hersenschimmen. Amsterdam, 1984.
- Berserk, P. De tweede generatie: Herinneringen van een NSB-kind. Voorwoord door prof. dr. J. Bastiaans. Utrecht/Antwerpen, 1985.
- Beunderman, R. en Dane, J. (red.). Kinderen van de oorlog. Opstellen naar aanleiding van een lezingencyclus georganiseerd in de periode januari-april 1986 door de RIAGG's Centrum/Oud-West Amsterdam en Zuid/Nieuw-West Amsterdam, in samenwerking met de Stichting ICODO te Utrecht. Utrecht/Amsterdam, 1987.
- Bijvoet, Th.A.P. "Een volstrekt verloren leven? Adriaan Venema over Albert Kuyle." Maatstaf 38, 5 (1990): 70-77.
- Blaauwendraad-Doorduyn, Duke. Niemandsland. Voorwoord door prof. dr. L. de Jong. Amsterdam, 1989.
- Blokker, Jan. "Een klopjacht op alles en iedereen." De Volkskrant, 7 oktober 1988: 1, 3.
- Het proces Blokzijl. Eerste druk, Amsterdam, 1946. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Inleiding door A.H. Paape. Utrecht/Antwerpen, 1989.
- Blom, J.C.H. De muiterij op De Zeven Provinciën: Reacties en gevolgen in Nederland. Academisch proefschrift. Bussum, 1975.
- . "De Graaffs grote vergissing. Een antwoord." De Gids 148 (1985), 7: 563-569.
- . In de ban van goed en fout?: Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland. Inaugurele rede. Bergen, 1983.
- Blom, J.C.H., Hart, A.C. 't en Schöffer, I. (red.). De affaire-Menten 1940-1945. Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 14252, nr. 19.
- Boas, Jacob. Boulevard des Misères: Het verhaal van doorgangskamp Westerbork. Amsterdam, 1988.
- Bogaard, Frank van den. Een stoottroep in de letteren: Groot Nederland, de SS en de Nederlandse literatuur (1942-1944). 's-Gravenhage, 1987.
- Bogaard, Frank van den en Kelder, Jan Jaap. Tussen volk en vaderland: Capita selecta uit de Neerlandistiek 1940-1945. 's-Gravenhage, 1992.
- Bolhuis, J.J. van. "De NSB en andere totalitaire organisaties." In J.J. van Bolhuis e.a. (red.). Onderdrukking en verzet. Deel II. Arnhem/Amsterdam, 1948.
- Boom, Bart van der. Kees van Geelkerken, de rechterhand van Mussert. Utrecht/Antwerpen, 1990
- Bouman, P.J. Vijfstromenland: Balans der werelddelen. Assen, 1965.
- Braembussche, A.A. van den. "Literatuur, mentaliteit en ideologie: Literatuur als bron voor historisch inzicht." Spektator 16, 2 (1986-1987): 81-90.

- Bril, Martin. "Macht is mooi, maar tevens weezinwekkend." Interview met Armando en Hans Sleutelaar. Haagse Post, 10 mei 1990: 38-42.
- Brouwers, Jeroen. Bezonken rood. Amsterdam, 1981.
- Canary, Robert H. en Kozicki, Henry. The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding. Madison, 1978.
- Capote, Truman. In Cold Blood. New York, 1966.
- Chagoll, Lydia. In naam van de Führer. Brussel/Amsterdam, 1979.
- Charles, J.B. (Ps. voor W.H. Nagel). Van het kleine koude front. Amsterdam, 1962.
- . Volg het spoor terug. Amsterdam, 1953. Herdruk, 1963.
- Claus, Hugo. Het verdriet van België. Amsterdam, 1983.
- Cohen, Herman. "'Mijn zoon uit Israël'." In N.J.D. Barnouw e.a. (red.). Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tweede jaarboek Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Zutphen, 1990: 111-131.
- Coolen, Antoon. De ontmoeting. 's-Gravenhage, 1947. Vijfde druk, 1985.
- Cornelissen, Igor, Harmsen, Ger en Jong, Rudolf de. De taaie rooie rakkers: Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen. Utrecht, 1965.
- Corsari, Willy. Die van ons. Amsterdam, 1945.
- Cremer, Jan. De Hunnen. Drie delen. Deel I: Oorlog; Deel II: Bevrijding; Deel III: Vrede. Amsterdam, 1983.
- Dankers, J. en Verheul, J. Bezet gebied, dag in dag uit: Nederland en Nederlands-Indië in de Tweede Wereldoorlog: Een chronologisch overzicht. Utrecht, 1985.
- Danto, Arthur C. Narration and Knowledge. New York, 1985.
- Deel, Tom van, Matsier, Nicolaas en Offermans, Cyrille (red.). Het literair klimaat 1970-1985. Amsterdam, 1986.
- Dekker, Maurits. De laars op de nek. Leiden, 1945.
- Dijksman, Daan. "Wat heet fout?" Interview met Boudewijn van Houten. Haagse Post, 23 januari 1988 (3): 45-47.
- Donker, Anthonie. V in vers: De bezetting en het verzet in verzen. Leiden, 1945.
- Doren, Henk van en Möhring, Gerard. Waar gebeurd: Oorlogsrealia in het werk van W.F. Hermans. Doctoraalscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam, 1982.
- Drees, W. "Dr. Colijn en het ondergronds contact." In B. Offeringa (red.). Een groot vaderlander: Dr. H. Colijn herdacht door tijdgenoten. Leiden, 1947: 21-31.
- Dresden, S. Vervolging, vernietiging, literatuur. Amsterdam, 1991.
- . De literaire getuige - S. Dresden. Raster 57. Amsterdam, 1992.
- Dunk, H.W. von der. "Negentienvertig: Van neutralisme naar naziheerschappij." In C.B. Veld e.a. (red.). Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Deel II: 19e en 20 eeuw. 's-Gravenhage, 1980: 311-335.
- . (red.). In de schaduw van de depressie: De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig. Alphen a/d Rijn, 1982.
- . "Het beeld heeft de werkelijkheid vervangen." NRC Handelsblad, 23 november 1988.
- Durlacher, G.L. Drenkeling: Kinderjaren in het Derde Rijk. Amsterdam, 1987.
- . Strepen aan de hemel: Oorlogsherinneringen. Amsterdam, 1985.

- Eksteins, Morris. Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. New York, 1989.
- Ferron, Louis. Hoor mijn lied, Violetta. Amsterdam, 1983.
- . Karelische nachten. Amsterdam, 1990.
- Frank, Anne. De dagboeken van Anne Frank. Inleiding door Harry Paape, Gerrold van der Stroom en David Barnouw. 's Gravenhage/Amsterdam, 1986.
- Galen Last, H. van. Nederland voor de storm: Politiek en literatuur in de jaren dertig. Bussum, 1969.
- Geelkerken, C. van. Voor volk en vaderland: Tien jaren strijd van de Nationaal Socialistische Beweging der Nederlanden, 1931-14 december-1941. s.l., 1943. Tweede druk.
- Gelder, Henk van. De Spookschrijver: Het raadsel Jacques van Tol, tekstschrijver. Amsterdam, 1992.
- Gelder, Henk van en Klöters, Jacques. Door de nacht klinkt een lied: Amusement in Nederland 1940-1945. Brussel/Amsterdam, 1985.
- Geurts, P.A.M. Egodocumenten: Dagboeken en memoires. Amsterdam, 1975.
- Gielkens, Jan. "'Ernstig staat het gezicht van de Mei': De viering van 1 mei in Nederland tijdens de Duitse bezetting." De Gids 153, 5 (1990): 348-357.
- Gies, Miep. Herinneringen aan Anne Frank. Amsterdam, 1987.
- Gilbert, G.M. Nuremberg Diary. New York, 1947. Nederlandse vertaling, Naarden, 1985.
- Gilthay Veth, D. en Leeuw, A.J. van der. Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de Minister van Justitie inzake de activiteiten van F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien. Twee delen. 's-Gravenhage, 1976.
- Goedegebuure, Jaap. Nederlandse literatuur 1960-1988. Amsterdam, 1989.
- . "Oorlog als inspiratiebron." De Boekenkrant, mei 1990: 7-8.
- Gool, Jac. van. Foute boel. Haarlem, s.a.
- Gorter, Jaap de. De literaire uitgevers en de auteurs tijdens de Tweede Wereldoorlog: Een onderzoek naar de problemen waarmee zij in de periode 1940-1945 te maken kregen. Doctoraalscriptie. Collectie Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. S.l., 1986.
- Gosewins, Catharina. Een licht geval. Amsterdam, 1980.
- Gouw, A.F.V. van der. ... alias Teixeira. Eerste deel. Utrecht, 1968.
- Graaff, B.G.J. de. "Bloms kleine oorlog: Om betekenis en belang van de bezettingstijd." De Gids 148 (1985), 7: 552-562.
- Gravesande, G.H. 's. Onze letterkunde in bezettingstijd. 's-Gravenhage, 1945.
- Groen, Koos. Landverraad: De berechting van collaborateurs in Nederland. Weesp, 1984.
- Haffner, Sebastian. Anmerkungen zu Hitler. München, 1978.
- . Die verratene Revolution. München, 1979. Nederlandse vertaling, Weesp, 1983.
- Ham, Bertie. Arbeider in Moffenland. Laren, 1945.
- Hamel, J.A. van. De afrekening: 26 Donkere jaren van misdaad tegen de mensheid. Baarn, s.a.
- Hass, Aaron. In the Shadow of the Holocaust: The Second Generation. Ithaca/London, 1990.

- Havenaar, R. Verrader voor het Vaderland: Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert. Den Haag, 1978.
- . De N.S.B. tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit: De vooroorlogse ideologie van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland. 's-Gravenhage, 1983.
- Hazelhoff Roelfzema, Erik. Soldaat van Oranje '40/'45. Voorwoord door Prins Bernhard. Baarn, s.a.
- Henn, Carola. "Oorlog en collaboratie: Variaties op een thema in de romanliteratuur van Nederland en Vlaanderen." Literatuur 4 (1987), 3: 147-152.
- Helman, Albert. Een doodgewone held: De levensgeschiedenis van Gerrit-Jan van der Veen 1902-1944. Amsterdam, 1946.
- Hemelrijk, J. Er is een weg naar de vrijheid: Zeven maanden concentratiekamp. Zeist, 1965.
- Hermans, Willem Frederik. De tranen der acacia's. Amsterdam, 1949. Inleiding door E.C. Britz. Kaapstad, 1985.
- . Ik heb altijd gelijk. Amsterdam, 1951.
- . De donkere kamer van Damokles. Amsterdam, 1958. Zesde druk, 1963.
- . Van Wittgenstein to Weinreb. Het sadistisch universum 2. Amsterdam, 1970.
- . Herinneringen van een engelbewaarder. Amsterdam, 1971.
- . King Kong, gevolgd door Wat Nederland niet op de televisie mocht zien. Amsterdam, 1972.
- . Houten leeuwen en leeuwen van goud. Amsterdam, 1979.
- Herzberg, Abel J. Amor Fati: Zeven opstellen over Bergen-Belsen. Amsterdam, 1965.
- Hillesum, Etty. Het verstoorde leven: Dagboek 1941-1943, Inleiding door J.G. Gaarlandt. Haarlem, 1981.
- Hirschfeld, G. Fremdherrschaft und Kollaboration: Die Niederlande unter Deutscher Besatzung 1940-1945. Stuttgart, 1984. In 1991 in Nederlandse vertaling verschenen.
- Hirschfeld, H.M. Herinneringen uit de bezettingstijd. Amsterdam/Brussel, 1960.
- Hitler, Adolf. Mein Kampf. Twee delen. 1925/1926. Nederlandse vertaling, Mijn kamp. Deel I: Een afrekening. Deel II: De nationaal-socialistische beweging. Amsterdam, s.a.
- Hoek, Jac. S. Oorlog en herstel: Politieke geschiedenis van Nederland. Leiden, 1970.
- Hoekstra, Han G. en Werkman, Evert. De dolle dwaze zomer van '45. Amsterdam, 1970.
- Hoesel, A.F.G. van. De jeugd die wij vreesden: Bijdrage tot de psychologie en paedagogiek der jeugdige politieke delinquenten. Academisch proefschrift. Utrecht, 1948.
- Hofland, H.J.A., Keller, Hans en Verhagen, Hans. Vastberaden, maar soepel en met mate: 1938-1948: Herinneringen aan Nederland. Amsterdam, 1976.
- Hofman, Jaap. De collaborateur: Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter. Meppel, 1981.
- Hooven, A. ten. (Ps. voor Adriaan Venema). Lemmingen. Bussum, 1982.
- Houten, Boudewijn van. Fout: Lebensbericht meines Vaters. Antwerpen/Amsterdam, 1987.
- Houwink ten Cate, J.Th.M. en Veld, N.K.C.A. in 't. Fout: Getuigenissen van NSB'ers. 's-Gravenhage, 1992.

- Huberts, W.S. Schrijven tussen daad en gedachte: Leven en werken van George Kettmann Jr. (1898-1970). 's-Gravenhage, 1987.
- . "The Importance of Evaluating in Earnest: Over de geschiedschrijving van de Nederlandse letterkunde uit de jaren 1940-1945." De Gids 153, 5 (1990): 358-367.
- . "Adriaan Venema's labyrint van onbegrip en onkunde." Maatstaf 38, 5 (1990): 78-83.
- Huizing, Bert en Aartsma, Koen. De zwarte politie 1940-1945. Weesp, 1986.
- Huizinga, J. Geschonden wereld: Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving. Haarlem, 1945.
- Hulst, H. van, Pleysier, A. en Scheffer, A. Het roode vaandel volgen wij. 's-Gravenhage, 1969.
- Huyse, L., Dhondt, S. e.a. Onverwerkt verleden: Collaboratie en repressie in België. Leuven, 1991.
- Iddekinge, P.R.A. van, Constant, J.G. en Korthals Altes, A. Nederland 1940-1945: De gekleurde werkelijkheid. Ede, 1985.
- IJlander, Gijs. De kapper. Utrecht/Antwerpen, 1988.
- Jacobi, Clarissa. De waterlanders: Een joodse jeugd tussen twee wereldoorlogen. Baarn, 1977.
- Jakob, Volker en Voort, Annet van der. Anne Frank was niet alleen: Levensgeschiedenissen van Duitse joden in Nederland. Amsterdam, 1990. Nederlandse vertaling van Anne Frank war nicht allein. Berlijn/Bonn, 1988.
- Janssen, Frans A. Over de Donkere kamer van Damocles van Willem Frederik Hermans. Amsterdam, 1976.
- . (red.). Scheppend nihilisme: Interviews met Willem Frederik Hermans. Amsterdam, 1979.
- Jansen van Galen, John. "De heilige oorlog: Debat tussen vier historici." Haagse Post, 7 mei 1988: 24-29.
- Janssens, Marcel. "De actualiteit van de Tweede Wereldoorlog in de hedendaagse Nederlandse literatuur." Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Afl. 2. Gent, 1987: 185-197.
- Jong, L. de. Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Veertien delen. 's-Gravenhage, 1969-1991.
- . De bezetting. Amsterdam, 1985.
- Jong, Martien J.G. de. De dichter en zijn rechters: Een pleidooi voor eerlijkheid en begrip inzake Nederlandse schrijvers onder Duitse bezetting. Baarn, 1988.
- . "Liever waarheid dan sensatie." De Gids 151, 7/8 (1988): 491-499.
- . Liever waarheid dan sensatie: Met een eerherstel voor Ed. Hoornik en andere slachtoffers van valse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Baarn, 1990.
- Jonge, A.A. de. Het nationaal-socialisme in Nederland: Voor-geschiedenis, ontstaan en ontwikkeling. 's-Gravenhage, 1968.
- Kaam, Ben van. Opstand der gezagsgetrouwen: Mannenbroeders en zonen in de jaren 1938-1945. Wageningen, 1966. Tweede druk.
- Kayzer, Wim. Onfatsoenlijke herinneringen. Utrecht/Antwerpen, 1988.
- Keegan, John (red.). Who was Who in World War II. Londen, 1978. Voor Nederland aangevuld door J. Zwaan. Bussum, 1980.
- Kelder, J.J. De Schalkhaarders: Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit. Utrecht/Antwerpen, 1990.

- Kennis, John C. De sprinkhanenplaag ..... en de stoute dingen die Tootje deed. Bussum, 1975.
- . O, dat wintertje '45. Bussum, 1975.
- Klerk, Joost de. De weg omlaag: Een poging tot het verkrijgen van een inzicht in de sociaal-psychologische aspecten van de oorlogsmisdaad. Amsterdam, 1950.
- Kluvers, Elouise en Kluvers, Ingrid. Jouw oorlog - mij een zorg: Gesprekken over de oorlog met mensen van na de oorlog. Baarn, 1979.
- Knoop, H. De Joodse Raad: Het drama van Abraham Asscher en David Cohen. Amsterdam/Brussel, 1983.
- Kok, René. Max Blokzijl: Stem van het Nationaal-Socialisme. Amsterdam, 1988.
- Kooiman, Dirk Ayelt. Montyn. Amsterdam, 1982.
- Kooiman, Dirk Ayelt en Montyn, Jan. A Lamb to Slaughter: An Artist among the Battlefields. London, 1984.
- Koolhaas, Marnix en Maris, Jacqueline. "Fout, dus vogelvrij: Knippen! Knippen!" Haagse Post, 27 augustus 1988, nr. 34: 38-43.
- Kooy, G.A. Het échec van een 'volkse' beweging: Nazificatie en denazificatie in Nederland. Assen, 1964.
- Kooyman, Arthur. "De donkere kamer van Damocles: Een constructie-analyse." Forum der letteren (1988), 29: 116-123.
- Kors, Ton. Hannie Schaft: Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's. Amsterdam, 1976.
- Kouwenaar, G. Ik was geen soldaat. Amsterdam, 1954.
- LaCapra, Dominick. History & Criticism. Ithaca/Londen, 1985.
- Le Carré, John. The Russia House. Londen, 1989.
- Lengyel, Olga. Five Chimneys: A Woman Survivor's Story of Auschwitz. Londen, 1959.
- Lenep, G.L. van. Verklarend oorlogswordenboek. Amsterdam, 1988.
- Levita, D.J. de. 'De wolken waarom moeder schreide'. Inaugurele rede. Nijmegen, 1992.
- Lewin, Lisette. Het clandestiene boek 1940-1945. Amsterdam, 1983.
- . Een hart van prikkeldraad. Amsterdam, 1992.
- Lindwer, Willy. De laatste zeven maanden: Vrouwen in het spoor van Anne Frank. Hilversum, 1988.
- Lottman, Herbert R. The People's Anger: Justice and Revenge in Post-Liberation France. Londen, 1986.
- Louw, André van der. Rood als je hart: 'n Geschiedenis van de AJC. Amsterdam, 1974.
- Luykx, P. en Bootsma, N. (red.). De laatste tijd: Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw. Utrecht, 1987.
- Maas, Gerard. Kroniek van de februari-staking 1941. Amsterdam, 1961.
- Mann, Klaus. Het keerpunt. Amsterdam, 1985. Nederlandse vertaling van Der Wendepunkt. München, 1976.
- Mason, Henry L. The Purge of Dutch Quislings: Emergency Justice in The Netherlands. 's-Gravenhage, 1952.
- Mechanicus, Philip. In depot: Dagboek uit Westerbork. Amsterdam, 1978.
- Meijer, Jaap. Hoge hoeden/Lage standaarden: De Nederlandse joden tussen 1933 en 1940. Baarn, 1969.
- Meijer, Pieter de. "De moderne historicus als literair verteller." Spektator 16, 1 (1986-1987): 18-28.

- Merwe, J. van der. Het zwarte schaap van de rooie familie: Gerrit Jan Zwertbroek. Amsterdam, 1989.
- Meulenbelt, J. De Duitse tijd. Utrecht, 1960.
- Meyers, Jan. Mussert: Een politiek leven. Amsterdam, 1984.
- Michman, Joseph. "The Controversy Surrounding the Jewish Council of Amsterdam." In Patterns of Jewish leadership in Nazi-Europe 1933-1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, April 1977. Jeruzalem, 1979.
- Minco, Marga. Het bittere kruid: Een kleine kroniek. Amsterdam, 1986.
- . Een leeg huis. 's-Gravenhage, 1967.
- Mok, L. Collaboratie: Personen en patronen. De bezetting als overgangstijd. Muiderberg, 1990.
- Most, M. van der, Ravensteijn, T. en Wibaut-Guilonard, T. "De tweede generatie." Maandblad voor de geestelijke volksgezondheid 28, 5, (1973).
- Mulder, J.W. Kunst in crisis en bezetting: Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930 - 1945. Utrecht, 1978.
- Mulisch, Harry. Het stenen bruidsbed. Amsterdam, 1959.
- . De zaak 40/61: Een reportage. Amsterdam, 1962.
- . De verteller verteld. Amsterdam, 1967.
- . De aanslag. Amsterdam, 1982.
- . "We rouwen ook om naderend einde van rouwen." NRC Handelsblad, 5 mei 1992. Tekst uitgesproken in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, voorafgaand aan de officiële kranslegging bij het Nationale Monument op de Dam.
- Musaph, H. "Het post-concentratiekampsyndromen." Maandblad voor de geestelijke volksgezondheid 28, 5 (1973): 207-218.
- Mussert, A.A. Verantwoording. S.l., 1945.
- Het proces Mussert. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Inleiding door A.H. Paape. Amsterdam, 1987.
- Oberski, Jona. Kinderjaren. 's-Gravenhage, 1986.
- Oostrom, F.P. van. "Reinaert bij de NSB." Literatuur 1,1 (1984): 28-33.
- Oversteegen, J.J. Beperkingen: Methodologische recepten en andere vooronderstellingen en vooroordelen in de moderne literatuurwetenschap. Utrecht, 1982.
- Paape, A.H. Wij en de vrijheid. Kampen, s.a.
- . Bericht van de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam/Haarlem, 1970.
- . Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Amsterdam, 1984.
- . Dagboekfragmenten 1940-1945. Utrecht/Antwerpen, 1985.
- Paape, Harry. De Geuzen. Nijmegen, 1965.
- Plas, Michel van der. Mooie vrede: Een documentaire over Nederland in de jaren 1945-1950. Utrecht, 1966.
- Pleij, Herman. "Moffenhaat." Het Nederlandse onbehagen. Amsterdam, 1991: 65-74.
- Pompe, W.P.J. Bevrijding: Bezetting - Herstel - Vernieuwing. Amsterdam, 1945.
- Presser, J. De Nacht der Girondijnen. Amsterdam, 1957.
- . Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Twee delen. 's-Gravenhage, 1965.
- . "Memoires als geschiedbron." In M.C. Brands, J. Haak en Ph. de Vries. Uit het werk van dr. J. Presser. Verzamelbundel

- naar aanleiding van Pressers afscheid als hoogleraar. Amsterdam, 1969: 277-283.
- Prick, Harry G.M. "Kanttekeningen bij Adriaan Venema, opus II, hofdstuk II." Maatstaf 1/2 (1990): 1-21.
- Randwijk, H.M. van. In de schaduw van gisteren: Kroniek van het verzet in de jaren 1940-1945. Herdenkingsuitgave Nationaal Comité 25 jaar bevrijding. 's-Gravenhage, 1970.
- Reen, Ton van. Thuiskomst. s.l., 1988.
- Rijke, Rinnes. (Ps. van Piet van Weelden). Niet de schuld, wel de straf: Herinneringen van een N.S.B.-kind. Bussum, 1982.
- Rings, Werner. Leven met de vijand: Aanpassing en verzet in Hitlers Europa 1939-1945. Amsterdam, 1981.
- Romein-Verschoor, Annie. Omzien in verwondering. Delen I en II. Amsterdam, 1970.
- Romijn, Peter. Snel, streng en rechtvaardig: Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955. Weesp, 1989.
- Rouso, Henry. Le syndrome de Vichy 1944-198.... Parijs, 1987.
- Rover, Frans C. de. Over De aanslag van Harry Mulisch. Amsterdam, 1985.
- Rost van Tonningen-Heubel, F.S. Op zoek naar mijn huwelijksring. Erembodegem, 1990.
- Rüter, A.J.C. Rijden en staken: De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd. 's-Gravenhage, 1960.
- Samenwerken met de vijand. Verslag van het symposium over de vraag waar aanpassing ophoudt en collaboratie begint, georganiseerd door de Anne Frank Stichting. Amsterdam, 1980.
- Scheffel-Baars, Gonda (red.). Kind van foute ouders. Werkgroep Herkenning. Utrecht, 1984.
- Scheffel-Baars, Gonda en Mantel, P. N.S.B.-kinderen in kindertehuizen 1944-1948. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1988.
- Schelvis, Jules. Binnen de poorten: Herinneringen van Jules Schelvis: Twee jaar Duitse concentratiekampen, 1943-1945. Amsterdam, 1982.
- Schierbeek, L.R. Terreur tegen terreur. Amsterdam, 1945.
- Schöffer, I. Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden: Een historiografische en bibliografische studie. Arnhem/Amsterdam, 1956.
- . "De Nederlandse confessionele partijen 1918-1938." De Confessionelen: Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen. Utrecht, 1968.
- Schram, D.H. "Literatuur en werkelijkheid: Het literariteitsprobleem gedemonstreerd aan enkele boeken over "foute" Nederlanders." In W.F.G. Breekveldt e.a. (red.). De achtervolging voortgezet: Opstellen over moderne letterkunde aangeboden aan Prof. Dr. H. Schenkeveld. Amsterdam, 1989: 99-119.
- Schram, D.H. en Geljon, C. (red.). Overal sporen: De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst. Amsterdam, 1990.
- Setten, Henk van. Opvoeding in volkse geest: Fascisme in het onderwijs 1940-1945. Bergen, 1985.
- Sichrovsky, Peter. Schuldig geboren: Kinderen van Nazi's. Utrecht, 1987.

- Sijes, B.A. Berechting van oorlogsmisdadigers. Voordracht gehouden op 27 oktober 1969 ter gelegenheid van de 25-jarige herdenking van de bevrijding van Bergen op Zoom. Amsterdam, 1969.
- Silva, Teresien da en Stam, Dineke. Sporen van de oorlog: Ooggetuigen over plaatsen in Nederland, 1940-1945. Amsterdam, 1989.
- Sluysen, Meyer. Voordat ik het vergeet. Voorwoord door W. Drees. Amsterdam, s.a.
- Smedts, Mathieu en Troost, C. De lange nacht. Amsterdam, 1965.
- Smulders, W.H.M. De literaire misleiding in De donkere kamer van Damokles. Utrecht, 1983.
- Soetendorp, David. Op weg naar het verleden. Amsterdam, 1990.
- Spruit, Inge P. Onder de vleugels van de partij: Kind van de Führer. Bussum, 1983.
- Steiner, George. Language and Silence. Harmondsworth, 1969.
- Stouten, H. Naar verkeerd spoor: Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten 1940-1945. Hoogezand, 1986.
- Stroman, B. De Nederlandse roman: Overzicht en indrukken 1940-1945. Rotterdam/'s-Gravenhage, 1951.
- Stuldreher, C.J.F. e.a. (red.) Concentratiekampen: Systeem en de praktijk in Nederland. Bussum, 1970.
- Teitler, G. (red.). Tussen crisis en oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30. Dieren, 1984.
- Toorn, Willem van. Twee dagreizen. Amsterdam, 1969. Tweede druk, 1981.
- Toornstra, Klaas. Van onderwijzer tot burgemeester. Apeldoorn, 1972.
- Trilling, Lionel. The Liberal Imagination. New York, 1950.
- Vaart Smit, H.W. van der. Kamptoestanden 1944-'45-'48. Voorwoord door G.M.G.H. Russell. Haarlem, 1949.
- . Rechtvaardiging. S.l., 1963.
- . Wetenschappelijke kritiek I. Amsterdam, 1975.
- Veld, N.K.C.A. in 't. De SS en Nederland. 's-Gravenhage, 1976.
- . De ereraden voor de kunst en de zuivering van kunstenaars: Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep. Cahiers over Nederland en de Tweede Wereldoorlog nr. 1. 's-Gravenhage, 1981.
- . De zuivering van artsen en advocaten: Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep. Cahiers over Nederland en de Tweede Wereldoorlog nr. 5. 's-Gravenhage, 1983.
- Venema, Adriaan. Mussert: Een Nederlands koningsdrama. Amsterdam, 1973.
- . Mussert. Door de afdeling dramaturgie van toneelgroep Centrum geredigeerd boekje t.g.v. de première van het door A. Venema geschreven toneelstuk. Teksten uit boeken en dagbladen van o.a. L. de Jong, P.H. Ritter en A.A. de Jonge. S.l., 1973.
- . Kunsthandel in Nederland 1940-1945. Amsterdam, 1986.
- . Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Vijf delen. Amsterdam, 1988-1991.
- . "De rimpelloze carrière van Jan Rudolf Hommes." Vrij Nederland, 24 september 1988: 8-17.
- . Het dagboek. Amsterdam, 1990.

- . "Over Thomas Leeftang, 'De bioscoop in de oorlog'." Maatstaf 38,5 (1990): 61-69.
- . "Antwoord aan Huberts." Maatstaf 38, 6 (1990): 61-65.
- . Aristo Revisited. Amsterdam, 1991.
- Verkijk, Dick. Radio Hilversum 1940-1945: De omroep in de oorlog. Amsterdam, 1974.
- Vermeer, Annemarie. NSB-Films: Propaganda of vermaak?. Beetsterzwaag, s.a.
- Vestdijk, Simon. Pastorale 1943: Roman uit de tijd van de Duitse overheersing. 's-Gravenhage, 1948. Eenentwintigste druk, 1986.
- . Bevrijdingsfeest. Amsterdam, 1949. Tweede druk, 1958.
- Vijf-en-twintig jaar Vrij Nederland. Een beredeneerde bloemlezing uit het illegale en het na-oorlogse weekblad Vrij Nederland. Amsterdam, 1965.
- Visser, Anneke. "Kinderen de dupe van 'foute' ouders." NRC Handelsblad, 28 september 1988.
- Visser, Hanna. Het verleden voorbij. Sliedrecht, 1989.
- Vivie, Francois-Xavier de (red.). L'internationale SS. Historia-Hors Serie 32. Parijs, september 1973.
- Voeten, Bert. Doortocht: Een oorlogsdagboek 1940-1945. Amsterdam, 1946.
- Volder, Karel. Werken in Duitsland 1940-1945. Bedum, 1990.
- Vos, René. Niet voor publicatie: De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting. Amsterdam, 1988.
- Vries, Hille de, Biersteker, Henk en Kaam, Ben van. Een ophitsend geschrift: De geschiedenis van het illegale blad Trouw. Utrecht, 1968.
- Vries, Leonard de (red.). Volk en Vaderland, Fotonieuws, Storm SS, De Zwarte Soldaat, Het Werkende Volk: Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1933-1945. Inleiding door R.L. Schuurisma. Laren, 1973.
- Vries, Theun de. W.A.-man. Eerste druk als illegale uitgave onder het ps. M. Swaertreger. Amsterdam, 1944. Zevende druk, 1983.
- . De laars: Verhalen uit bezet gebied. Amsterdam, 1945.
- . Het meisje met het rode haar: Roman uit de jaren 1942-1945. Amsterdam, 1956. Dertiende druk, 1985.
- . Het wolfsgetij: Of een leven van liefde. Amsterdam, 1965.
- Vries de Heekelingen, H. de. De joodsche hoogmoed. Amsterdam, s.a.
- Walda, Dick. Terug in de tijd: Nederlandse vrouwen in de jaren '40-'45. Amsterdam, 1974.
- Warmbrunn, Werner. The Dutch under German Occupation 1940-1945. Stanford, 1963.
- Weinreb, Friedrich. Collaboratie en verzet 1940-1945: Een poging tot ontmythologisering. Deel I: Het land der blinden. Deel II: Van windekind naar Westerbork. Deel III: Eindspel. Amsterdam, 1969.
- Werkman, Evert, Keizer, Madelon de en Setten, Gert-Jan van. Dat kan ons niet gebeuren: Het dagelijks leven in de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam, 1980.
- White, Hayden. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore, 1973.
- . Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism. Baltimore/London, 1978.

- . "The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory." History and Theory 32, 1 (1984): 1-33.
- Wind, E. de. "'...Tot in het derde en vierde geslacht...'" In D. Barnouw e.a. (red.). 1940-1945: Onverwerkt verleden? Utrecht, 1985: 51-64.
- . "Transgenerationale overdracht." In R. Beunderman en J. Dane (red.). Kinderen van de oorlog. Utrecht/Amsterdam, 1987: 9-22.
- Wolfswinkel, R.M. "Goed en fout. De collaboratie in de naoorlogse Nederlandse letterkunde." Acta Academica 23, 2 (1991): 80-93.
- Wolkers, Jan. Kort Amerikaans. Amsterdam, 1962.
- . De perzik van onsterfelijkheid. Amsterdam, 1980.
- Young, James E. "Interpreting Literary Testimony: A Preface to Rereading Holocaust Diaries and Memoirs." New Literary History 18, 3 (1987): 403-423.
- Zaal, Wim. De herstellere: Lotgevallen van de Nederlandse fascistie. Utrecht, 1966.
- . De Nederlandse fascistie. Amsterdam, 1973.
- . "Dik hout: Adriaan Venema's starre visie op collaborerende schrijvers." Elsevier, 24 september 1988: 118-123.
- Zee, Sytze van der. Voor Führer, volk en vaderland sneuvelde...: De SS in Nederland, Nederland in de SS. 's-Gravenhage, 1975.
- . 25.000 landverraders: De SS in Nederland, Nederland in de SS. 's-Gravenhage, 1967.
- Zijl, Annejet van der. "Fout dorp aan de rivier." Haagse Post, 5 mei 1990, nr. 18: 9-16.
- Zondergeld, G.R. "De these van J.C.H. Blom nader bezien." Kleio, 8 (1984): 1-6.
- Zwaan, J. (red.). De zwarte kameraden: Een geïllustreerde geschiedenis van de N.S.B. Weesp, 1984.

Register van persoonsnamen:

Aantjes, W.A.: 21, 25, 168, 303.
Aartsma, K.: 64-65.
Achterberg, G.: 8, 9.
Anbeek, T.: 12, 90-91, 96-97, 107, 126, 129, 168-169.
Armando: 10, 13, 24, 89, 109, 149-151, 154-156, 188, 194, 205-
213, 222-223, 234, 298, 302.
Asscher, A.: 70,71.

Bank, J.: 90, 91, 101-102.
Bastiaans, J.: 241, 260.
Baudelaire, C.: 211.
Beelaerts van Blokland, F.: 50.
Belinfante, A.D.: 11, 16, 17, 43, 81.
Bernhard, Prins: 82, 172.
Bernlef, J.: 29.
Berserk: 260-263.
Blaauwendraad-Doorduyn, D.: 224, 234, 238, 243, 250, 256, 268,
274-280.
Blaman, A.: 90.
Blaskowitz, J.: 82.
Blom, J.C.H.: 36-37, 101.
Bogaard, F. van den: 11.
Bolhuis, J.J. van: 101, 104.
Bootsma, N.: 40.
Braak, M. ter: 55, 89.
Brugmans, H.: 43.
Bruning, H.: 192.

Capote, T.: 193.
Céline, L.F.: 118, 211.
Charles, J.B.: 114-117, 129, 299.
Claus, H.: 20.
Cohen, D.: 70-71.
Cohen, H.: 71.
Colijn, H.: 43, 52, 57, 73, 228-229.
Corsari, W.: 91, 95-96, 214.
Cremer, J: 203-204.

Dekker, M.: 91, 95, 97-99.
Dresden, S.: 308.
Dries, J. van den: 63.
Dubois, P.: 192.
Duinkerken, A. van: 118-119, 122.
Dunk, H.W. von der: 102-103, 301.

Eichman, A.: 20, 24, 130, 136-137, 140-141, 163, 199, 302.
Eekhout, J.: 87, 118-120, 122, 147, 197.

Feltmeijer, J.H.: 60.
Ferron, L.: 184-185, 187-188, 300.
Foulkes, C.: 82.
Frank, A.: 79.
Franssens, J.P.: 180-181, 183.

Geelkerken, C. van: 42, 47, 53-54, 58, 189, 257, 287.
Geer, Jhr. D.J. de: 59.
Gerretson, F.C.: 43.
Geyl, P.: 43, 55.
Goedegebuure, J.: 118.
Gool, J. van: 243, 256, 263-266.
Gosewins, C.: 223, 235-238, 274 283, 285, 300.
Gravesande, G.H. 's: 89.
Groen, K.: 87.

Hart, M. 't: 169.
Hazelhoff Roelfzema, E.: 172.
Heeresma, H.: 169.
Hermans, W.F.: 10, 24, 31-32, 62, 96, 100, 103, 110-111, 113-114,
124-127, 129-130, 149, 159-160, 163, 170-172, 188, 207, 214,
299, 302.
Herzberg, A.J.: 138-140.
Hirschfeld, G.: 11.
Hirschfeld, H.M.: 69, 72.
Hitler, A.: 44, 56, 59-60, 121, 137, 142, 264, 266, 284.
Hoekstra, H.G.: 85.
Hoesel, A.F.G. van: 155.
Hofman, J.: 9, 155, 244-245.
Hoornik, E.: 192.
Hooven, A. ten: 85, 185, 188.
Houten, B. van: 223, 255-259, 260, 275, 285.
Houten, R. van: 256-257, 285.
Houwink ten Cate, J.Th.M.: 11.
Huberts, W.S.: 11.
Huizing, B.: 64-65.

IJlander, G.: 183.

Janke, W.: 67.
Jansen van Galen, J.: 103.
Jong, L. de: 21, 101, 147-150, 168, 252, 258, 275.
Jonge, A.A. de: 40,46.

Karnebeek, H.A. van: 47.
Kellendonk, F.: 206.
Kettmann, jr., G.: 11.
Keuls, M.: 206.
Kirst, H.H.: 172.
Klamer, A.: 245.
Kluvers, E.: 239.

Kluvers, I.: 239.
Konsalik: 172.
Kooiman, D.A.: 20, 169, 185, 192, 222-223, 227.
Kooy, G.A.: 154, 280.
Kouwenaar, G.: 79.
Kuyper, A.: 23.

LaCapra, D.: 307-308.
Lelieveld, H.: 245.
Lennep, G.L. van: 30, 301.
Levita, D.J. de: 254.
Lindemans, Chr. (King Kong): 125, 170.
Luns, J.: 21, 168.
Lutkie, W.: 192.
Luykx, P.: 40.

Mann, K.: 297-298.
Marsman, H.: 89.
Mechanicus, Ph.: 122.
Meershoek, G.: 66.
Menten, P.: 21, 25, 90-91, 102, 168, 303.
Meijers, J.: 45.
Meijsing, D.: 169.
Minco, M.: 129, 135, 192, 302.
Montessori, M.: 245.
Montyn, J.: 20, 169, 185, 192-199, 222-223, 281, 285.
Mulisch, H.: 20, 25, 52, 129, 135-138, 140, 159, 199, 203-207,
299, 302, 311.
Musaph, H.: 242.
Mussert, A.A.: 14, 38, 41-48, 53-54, 56-57, 59-60, 72-73, 97-98,
163, 187, 189, 190, 257, 259, 279.
Mussert, J.: 45.
Mussolini, B.: 56-57.

Nagel, W.H.: 114.
Nietzsche, F.: 209.
Nuis, A.: 158.
Nijhoff, M.: 89.

Oversteegen, J.J.: 306, 309.

Perron, E. du: 89.
Plas, M. van der: 85.
Pleij, H.: 300.
Presser, J.: 21, 71, 122-124, 129, 156-158, 219.

Quisling, V.: 59.

Ravensteijn, W. van: 57.

Rauter, H.A.: 249.
Reen, T. van: 177, 180, 300.
Reve, G.: 110.
Rijke, R.: 19, 239, 243, 251, 256, 267.
Ritter, jr. P.H.: 43.
Roggeman, W.M.: 125.
Romein, J.: 55.
Romijn, P.: 11, 80.
Roskam, E.J.: 189.
Rost van Tonningen, M.M.: 59-60, 257, 279.
Rost van Tonningen-Heubel, F.R.: 303.
Rouso, H.: 22.
Rubinstein, R.: 158.

Sassen, A.: 192.
Schaft, J.J.: 136, 200.
Schaijk-Willing, J.: 104.
Scheer, W.: 245.
Schendel, A. van: 89.
Schermerhorn, W.: 55.
Schierbeek, L.R.: 100, 214.
Schöffler, I.: 21, 37, 130.
Schram, D.: 12.
Seyss-Inquart, A.: 35, 59, 248.
Sierksma, F.: 79.
Steiner, G.: 309-310.
Sichrovsky, P.: 293.
Sinclair de Rochemont, H.: 42.
Sleutelaar, H.: 10, 24, 89, 149-151, 154, 194, 205, 222-223, 234, 302.
Smit, G.: 192.
Spruit, I.P.: 222-223, 225-226, 282.
Stroman, B.: 96, 104, 111.
Swaertreger, M.: 91.

Toorn, W. van: 173, 176-177, 180.
Trilling, L.: 308.
Tulp, S.: 66.

Vaart Smit, H.W. van der: 88-89.
Veld, N.K.C.A. in 't: 11, 21, 154.
Venema, A.: 11, 100, 128, 185, 188, 190-192, 300.
Verhagen, H.: 206.
Vestdijk, S.: 89, 96, 103-105, 108-109, 114, 125-126, 129-130, 188, 214, 299, 302.
Visser, A.: 304.
Visser, H.: 224, 234, 238, 243, 255-256, 268-274, 276, 280, 304.
Visser, L.E.: 62-63.
Voeten, B.: 99-100, 104, 128, 191-192.
Vries, Th. de: 52, 84, 91-92, 94-95, 98, 108, 114, 126, 129, 135, 143-147, 299.

Waals, A. van der: 125.
Warmbrunn, W.: 11.
Weelden, P. van: 19.
Weinreb, F.: 21, 24, 130, 157-160, 162-163, 167-168, 303.
Werkman, E.: 85.
White, H.: 213, 305, 310.
Wichman, E.: 42.
Wilders, F.: 79.
Wilhelmina, Koningin: 18, 59, 80, 172.
Wind, E. de: 240-242.
Winter, L. de: 169.
Witlam, M.: 46.
Wolkers, J.: 141-143, 207.